

ISSN 2522-1876
DOI 10.30970/PS.2022.12

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

Series Psychological sciences

Issue 12

Published 4 issues per year

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 12

Виходить 4 рази на рік

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 30/6 від 29.06.2022 р.

Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних наук (спеціальність: 053 «Психологія») відповідно до Наказу МОН України від 15.04.2021 № 420 (Додаток 3).

У Віснику висвітлено теоретичні та емпіричні наукові розробки в різних галузях сучасної психології. Розглянуто аспекти розвитку та формування особистості на різних етапах онтогенезу. Проаналізовано актуальні проблеми і галузях соціальної, педагогічної, організаційної, клінічної психології та ін. Для науковців, викладачів, студентів, професійних психологів.

The Bulletin highlights a wide range of theoretical and empirical researches in different fields of modern psychology. Various aspects of personality development and formation are studied at different stages of ontogenesis. The bulletin presents analysis of topical issues in the field of social, educational, organizational, clinical psychology, etc. For scholars, teachers, students, professional psychologists.

Головний редактор: д-р психол. наук, проф. *Н. І. Жигайло*.

Відповідальний секретар: канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*.

Члени редакційної колегії: канд. філос. наук, проф. *С. Л. Грабовська*; д-р психол. наук, проф. *Р. В. Каламаж*; д-р психол. наук, доц. *О. Д. Литвиненко*; д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України *С. Д. Максименко*; д-р психол. наук, доц. *І. І. Сняданко*; д-р габлітов. гуманіт. наук в галузі психології, проф. *А. Кобилярек*.

Члени редакційної ради: д-р психол. наук, проф. *К. О. Островська*; д-р філос. наук, проф. *Н. П. Гапон*; д-р психол. наук, доц. *О. І. Кононенко*; д-р психол. наук *С. Джакомуцці*.

Editorial Board:

N. Zhyhaylo, Professor – Editor-in-Chief, *K. Ostrovska*, Professor – Assistant Editor,
N. Hrebin – Managing Editor.

Відповідальний за випуск:

канд. філос. наук, професор *С. Л. Грабовська*,
канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*

Адреса редколегії:

Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Філософський факультет,
кафедра психології
вул. Коперника, 3
м. Львів, 79000, Україна
тел.: +38 (095) 859 16 50

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
Philosophy Faculty,
Department of Psychology
Kopernyka Str., 3
Lviv, 79000, Ukraine
tel.: +38 (095) 859 16 50

www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua

Редактор І. Азанова

Технічний редактор Ю. Ковальчук

Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел. +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 10,34.
Тираж 100 прим. Зам. 0522/209

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2022

УДК 159.955; 159.953

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.1>

ТОЧНІСТЬ МЕТАКОГНІТИВНОГО МОНІТОРИНГУ У РОЗРІЗІ ЛЕГКОСТІ / ВАЖКОСТІ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ

Марія Августюк

*Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
e-mail: maria.avgustiuk@gmail.com*

У статті подано результати емпіричного дослідження ефекту легкості / важкості виконання завдань у контексті вивчення чинників точності метакогнітивного моніторингу. Ми здійснили аналіз оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до виду наборів завдань та типу тестових завдань. Згідно з результатами, точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ++» більш притаманний для легших за рівнем складності завдань з оціненою легкістю виконання, тоді як точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ–» має місце у складніших і легших завданнях з відповідно оціненою легкістю і важкістю виконання. Надмірна впевненість у правильності виконання має місце у складніших завданнях, тоді як недостатня впевненість – у легших завданнях. Таким чином, на показники точності метакогнітивного моніторингу впливає рівень складності завдання. Результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до типу тестових завдань показали, що надмірна впевненість є більш притаманною для суджень студентів щодо важкості виконання завдань із варіантами відповіді «Так» / «Ні», тоді як недостатня впевненість – для суджень студентів щодо завдань із запропонованими варіантами відповіді. Частка студентів із відчуттями важкості і легкості виконання завдань є більшою у запитаннях з варіантами відповіді «Так» / «Ні» («ТММ++»), тоді як точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ–» більш характерний для запитань із запропонованими варіантами відповіді і відкритих запитань. Результати оцінювання студентами рівнів легкості / складності завдань та легкості / важкості виконання носять нелінійний характер.

Надбанням є те, що результати дослідження можуть бути важливими у процесі розуміння взаємозв'язку між точністю метакогнітивного моніторингу та навчальною успішністю студентів. Перспективними напрямками досліджень є детальніше вивчення чинників точності метакогнітивного моніторингу студентів, зокрема, з урахуванням ролі статевих відмінностей під час оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань.

Ключові слова: легкість / важкість виконання, метакогнітивний моніторинг, навчальна діяльність, студенти, судження.

Постановка проблеми. Метакогнітивний моніторинг як процес оцінювання розвитку когнітивних процесів набуває вигляду чітких експліцитних суджень, серед яких, зокрема, вагому роль відіграють судження про легкість / важкість вивчення або виконання завдань. Огляд наукової літератури дозволяє узагальнити, що ефект важкості-легкості виникає, коли потрібно швидко оцінити необхідність зусиль для засвоєння інформації та її ефективного відтворення; іншими словами, це передбачення про легкість / складність завдання [8; 4; 6; 7; 1].

Причинами ефекту є систематичні когнітивні механізми, упередження експериментатора або викладача, наявність помилок розуміння завдання, когнітивні упередження [5]. Інколи необ'єктивний відбір тестових завдань може стати причиною виникнення ефекту переоцінювання впевненості у правильності виконання складніших завдань, або, навпаки,

недостатньої впевненості у правильності виконання легших за рівнем складності завдань [5; 3; 2]. Однак дослідження цієї проблеми метакогнітивного моніторингу все ще потребують подальших розвідок.

Метою статті є аналіз емпіричного дослідження ефекту легкості / важкості виконання завдань у контексті вивчення основних чинників точності метакогнітивного моніторингу. Для цього ми розглядаємо оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до рівня складності тестових завдань, виду і типу тестових завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження, сформовану методом випадкових відборів, склали 233 студенти Національного університету «Острозька академія», середній вік яких становив 17,8 ($SD = 0,72$). Учасники, участь яких була анонімна та безкоштовна, склали одну експериментальну групу із внутрішньогруповими змінними.

Для перевірки зв'язку з точністю метакогнітивного моніторингу таких мнемонічних індикаторів, як легкість / важкість виконання завдань, ми запропонували досліджуваним запам'ятати відповідну стимульну інформацію, представлену українською мовою: 1) вид інформації – твердження та пари слів; 2) вид наборів завдань (усього 30 запитань) – завдання на пригадування інформації, на перевірку відповідних попередніх знань, на ілюзію сприймання розміру, на здійснення умовиводів та на пошук аналогій; 3) тип тестового завдання – запитання із запропонованими варіантами відповіді, відкриті запитання, запитання із варіантами відповіді «Так» / «Ні». Порядок представлення стимулів був впорядкованим від легших до складніших за рівнем складності завдань. Після виконання кожного завдання студенти оцінювали рівень легкості / важкості виконання шляхом відповідей на запитання «Вам легко / важко було відповідати на запитання?».

Отримані дані були оброблені комп'ютерною програмою *IBM SPSS Statistics 20*, також обчислення були здійснені за допомогою програми *Excel*. Дані обробляли за допомогою *O/U* індексу (індексу впевненості) (для обчислення показників точності метакогнітивного моніторингу). Точність метакогнітивного моніторингу ми визначали як різницю між суб'єктивним оцінюванням правильності відтворення інформації (рейтинг метакогнітивних суджень) та показниками фактичного відтворення (відносна частка від загальної кількості завдань). Отримані показники метакогнітивних суджень впевненості у правильності виконання ми аналізували за допомогою шкали оцінювання метакогнітивного моніторингу знань С. Тобіаса та Г. Еверсона (1996; 2002), що узагальнює показники за чотирма видами оцінок: «+ +» і «- -» – показники точності моніторингу, «- +» – показники недостатньої впевненості (ілюзії незнання) і «+ -» – показники надмірної впевненості (ілюзії знання).

Аналіз оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань показав, що найбільше респондентів – 69,5% – були впевнені у легкості виконання тестових завдань, тоді як 30,4% від усіх учасників експерименту визначили важкість виконання. З тих студентів, що оцінили легкість виконання, 63,7% були впевнені у правильності своїх відповідей, і у 41,5% з них відповіді таки виявились правильними. Лише 5,8% респондентів висловили невпевненість у правильності виконання легких на їхню думку завдань, водночас у 4,3% з них результати таки виявились неправильними. 14,8% респондентів оцінили важкість виконання завдань і висловили невпевненість у правильності виконання, що співпала з отриманими результатами. Отримані результати представлені у Таблиці 1.

У легших за рівнем складності завданнях 52,6% досліджуваних студентів відзначили легкість виконання, тоді як на важкості виконання наголосили 47,3% респондентів. Показники точності метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ++» показали 22,3% респондентів під час виконання легких завдань, на рівні легкості виконання яких вони наголошували, і ця частка є найбільшою серед відповідей респондентів у легших за рівнем складності завданнях. Показники недостатньої впевненості ми зафіксували у 16%

респондентів, тоді як показники надмірної впевненості – у 6% досліджуваних студентів, які відзначили легкість виконання. Найбільша частка респондентів – 14,8% і 11,5% – оцінили важкість виконання легших завдань тесту (точність метакогнітивного моніторингу за типами «ТММ++» і «ТММ–» відповідно).

Таблиця 1

Результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань

Оцінювання легкості / важкості виконання кожного завдання							
Легко* Так +	Легко* Так –	Легко* Ні +	Легко* Ні –	Важко* Так +	Важко* Так –	Важко* Ні +	Важко* Ні –
Кількість відповідей респондентів (у %)							
41,5%	22,2%	1,5%	4,3%	4,7%	7,1%	3,8%	14,8%

*Примітка: 1) «Вам легко / важко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь.

У завданнях середнього рівня складності 52,1% респондентів оцінили легкість виконання, тоді як 47,8% – їхню важкість. Найбільше досліджуваних студентів, які оцінили легкість виконання завдань, відзначились недостатньою впевненістю (13,4%), дещо менше – 13,2% і 13,1% – показали точність метакогнітивного моніторингу за типами «ТММ++» і «ТММ–» відповідно. Найбільша частка студентів, які оцінили важкість виконання, показали надмірну впевненість (12,8%) і точність метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ–» (12,6%).

У складніших завданнях, навпаки, більша частка досліджуваних студентів – 52,3% – відзначили важкість виконання завдань, і 47,7% – відповідну легкість виконання. 15,7% респондентів відзначили легкість виконання складніших завдань тесту і показали надмірну впевненість, тоді як в аналогічних за рівнем складності завданнях ця частка також є найбільшою – надмірну впевненість ми виявили у 15,6% респондентів від загальної кількості у завданнях, на важкості виконання яких вони наголошували. Найменше респондентів (7,4%), які відзначили легкість виконання складних завдань, показали точність метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ++». 11,3% студентів, які відзначили важкість виконання, показали точність метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ–». Нелінійний характер співвідношення оціненої легкості / важкості виконання завдань та фактичних рівнів складності завдань представлений у Таблиці 2.

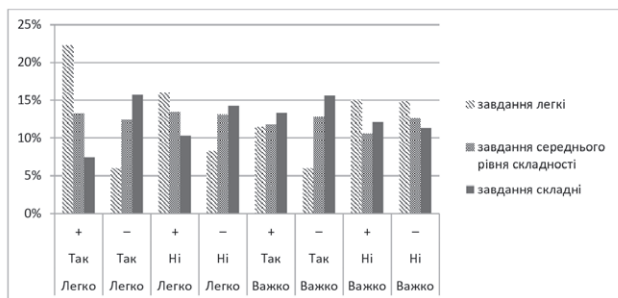
Таблиця 2

Результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до рівнів складності завдань

Рівень складності завдань	Оцінювання легкості / важкості виконання після виконання завдань							
	Легко* Так +	Легко* Так –	Легко* Ні +	Легко* Ні –	Важко* Так +	Важко* Так –	Важко* Ні +	Важко* Ні –
	Кількість відповідей респондентів (у %)							
Легкий	22,3%	6%	16%	8,3%	11,5%	6%	15%	14,8%
Середній	13,2%	12,4%	13,4%	13,1%	11,8%	12,8%	10,6%	12,6%
Складний	7,4%	15,7%	10,3%	14,3%	13,3%	15,6%	12,1%	11,3%

*Примітка: 1) «Вам легко / важко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь.

На рис. 1 представлений графік розподілу оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до рівнів складності завдань.

*Примітка: 1) «Вам важко / легко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / - = правильна / неправильна відповідь (отримані результати).

Рис. 1. Графік розподілу оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до рівнів складності завдань

На рівні тенденції точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ++» більш притаманний для легших за рівнем складності завдань (оцінена легкість виконання). Точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ-» має місце у складніших (оцінена легкість виконання), а також у легших завданнях (оцінена важкість виконання). Неточний метакогнітивний моніторинг у вигляді надмірної впевненості у правильності виконання має місце у складніших завданнях, тоді як у вигляді недостатньої впевненості – у легших завданнях. Частки оцінених студентами важкості і легкості виконання завдань тесту виявились найвищими у метакогнітивних судженнях впевненості у правильності виконання відповідних за рівнем складності завдань. Таким чином, можна зробити висновок щодо рівнів складності завдань та легкості / важкості виконання, коли на показники точного метакогнітивного моніторингу впливає рівень складності завдання: що складнішим є завдання, то більшою є впевненість у важкості виконання, і, як наслідок, має місце неточність метакогнітивного моніторингу.

Згідно з результатами оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до типу тестових завдань, неточний метакогнітивний моніторинг у вигляді надмірної впевненості більш притаманний для суджень студентів щодо важкості виконання завдань із варіантами відповіді «Так» / «Ні»; водночас частка студентів із відчуттями важкості і легкості виконання завдань є більшою у запитаннях з варіантами відповіді «Так» / «Ні» («ТММ++»), меншою – у запитаннях із запропонованими варіантами відповіді, і найменшою – у відкритих запитаннях. Точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ-» є більш характерним для суджень студентів щодо запитань із запропонованими варіантами відповіді, а також відкритих запитань, на відповідній легкості і важкості виконання яких вони наголошували. Надмірна впевненість має місце у запитаннях із варіантами відповіді «Так» / «Ні», а також у відкритих запитаннях: більша частка досліджуваних студентів наголосили на легкості і важкості виконання таких завдань відповідно. Недостатню впевненість у правильності виконання ми виявили у судженнях студентів щодо завдань із запропонованими варіантами відповіді; водночас найбільша частка респондентів з надмірною впевненістю відзначили важкість (15,8%) і легкість (17%) виконання таких завдань. Отримані результати представлені у Таблиці 3.

Таблиця 3

Результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до типу тестових завдань

Тип тестових завдань	Оцінювання легкості / важкості виконання після виконання завдань							
	Легко* Так +	Легко* Так –	Легко* Ні +	Легко* Ні –	Важко* Так +	Важко* Так –	Важко* Ні +	Важко* Ні –
	Кількість відповідей респондентів (у %)							
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	20,5%	9%	14,6%	12%	14,6%	15,4%	5,6%	8,3%
Запитання із варіантами відповіді	9,4%	10,8%	17%	13,6%	13,3%	12%	15,8%	8%
Відкриті запитання	9,2%	18,3%	3,7%	11,2%	9%	10,8%	14,4%	23,4%

*Примітка: 1) «Вам легко / важко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь.

У Таблиці 4 представлені результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до виду наборів завдань та типу тестових завдань.

Таблиця 4

Результати оцінювання студентами легкості / важкості виконання завдань відповідно до виду наборів завдань та типу тестових завдань

Тип тестових завдань	Оцінювання легкості / важкості виконання після виконання завдань							
	Легко* Так +	Легко* Так –	Легко* Ні +	Легко* Ні –	Важко* Так +	Важко* Так –	Важко* Ні +	Важко* Ні –
	Кількість відповідей респондентів (у %)							
	<i>Завдання на пригадування (твердження)</i>							
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	30%	10%	27,7%	5,8%	10,2%	9,2%	2,1%	5%
Запитання із варіантами відповіді	15,5%	5,2%	10,5%	12%	18%	6,1%	24,4%	8,3%
Відкриті запитання	4,2%	4%	1,7%	3,2%	0,6%	3%	5,4%	14%
	<i>Завдання на пригадування (пари слів)</i>							
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	35,6%	7,7%	22,7%	2%	14%	3%	9,4%	5,6%
Запитання із варіантами відповіді	24%	0,8%	26,5%	5,2%	12,4%	5,5%	21%	4,4%
Відкриті запитання	28%	1,2%	7%	13,2%	10%	1,6%	9%	30%
	<i>Завдання на загальні знання</i>							
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	16,6%	10,4%	14,6%	13,7%	9,4%	21,2%	3%	11%
Запитання із варіантами відповіді	10%	12,3%	21,6%	12,6%	8,8%	14,8%	11,3%	8,6%
Відкриті запитання	11,5%	14%	-	12,4%	15,7%	5,2%	16,5%	24,6%

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Завдання на сприймання розміру (ілюзія Мюллера-Ласра)								
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	43,7%	10,4%	-	27%	-	14,6%	-	4,2%
Запитання із варіантами відповіді	14,2%	8,8%	31%	14,2%	23,8%	-	6,2%	1,8%
Відкриті запитання	11,4%	22,7%	-	7,6%	15,2%	5%	31,6%	6,3%
Завдання на умовиводи								
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	17%	9,7%	9,2%	14,2%	15,6%	19,4%	7,6%	7,3%
Запитання із варіантами відповіді	3,5%	17%	13,5%	17,5%	11,3%	18,5%	10%	8,6%
Відкриті запитання	3,5%	32,2%	3,1%	11,6%	5,5%	12,6%	14,8%	16,6%
Завдання на аналогії								
Запитання з варіантами відповіді «Так»/«Ні»	14,6%	7,4%	11%	14,5%	21,4%	14,8%	6,3%	9,7%
Запитання із варіантами відповіді	4,8%	11,5%	15,4%	15%	15%	10%	19,1%	9,1%
Відкриті запитання	3,6%	19,8%	5,5%	11,2%	10%	19%	12,2%	18,8%

*Примітка: 1) «Вам легко / важко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь.

Зокрема, найвищі показники точності метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ++» відповідно до типу тестових завдань із варіантами відповіді «Так» / «Ні» показала найбільша частка респондентів (43,7%) у завданнях на сприймання розміру, водночас оцінивши легкість виконання таких завдань. У завданнях на сприймання розміру найбільше учасників експерименту – 23,8% – показали точність метакогнітивних суджень у завданнях із запропонованими варіантами відповіді, які їм було важче виконувати. Точність метакогнітивного моніторингу за типом «ТММ– →» показали 27% респондентів у завданнях із варіантами відповіді «Так» / «Ні» на сприймання розміру, а також 38,7% респондентів у відкритих запитаннях на пригадування (твердження) (оцінена відповідна легкість і важкість виконання). Надмірною впевненістю відзначились 32,2% досліджуваних студентів у відкритих завданнях на умовиводи, а також 21,2% респондентів у завданнях із варіантами відповіді «Так» / «Ні» на загальні знання, і ці частки виявились найвищими серед усіх видів і типів тестових завдань. Водночас у першому випадку студенти зазначили легкість виконання, у другому – важкість. Недостатню впевненість ми виявили у 31% студентів у завданнях із запропонованими варіантами відповіді на сприймання розміру, легкість виконання яких вони оцінили, тоді як 31,6% студентів оцінили важкість виконання відкритих завдань на сприймання розміру, і ці частки є найвищими.

Порівняння результатів оцінювання студентами рівнів легкості / складності завдань та легкості / важкості виконання дозволило виявити взаємозв'язки між таким оцінюванням, що, однак, є нелінійним. Так, зокрема, найбільша кількість респондентів – 83,1% – оцінили легкість завдань та відповідну легкість виконання, і їхня впевненість у правильності виконання співпала з отриманими результатами. 12,2% респондентів оцінили завдання як складні, наголошуючи на важкості виконання; водночас вони не були впевнені у правильності

виконання і їхні результати насправді виявились неправильними. Крім того, ми виявили взаємозв'язки між оціненою легкістю / складністю завдань та легкістю / важкістю виконання з огляду на надмірну та недостатню впевненість, а також точність метакогнітивного моніторингу у такому співвідношенні: «завдання, оцінені як легкі + надмірна впевненість» і «легкість виконання + надмірна впевненість» (0,02%), «завдання, оцінені як легкі + недостатня впевненість» і «легкість виконання + недостатня впевненість» (0,2%), «завдання, оцінені як легкі + точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ– →» і «легкість виконання + точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ– →» (0,45%), «завдання, оцінені як складні + недостатня впевненість» і «важкість виконання + недостатня впевненість» (0,02%). Отримані результати представлені у Таблиці 5.

Таблиця 5

Взаємозв'язки між оцінюванням студентами рівнів легкості / складності завдань та легкості / важкості виконання завдань

		Легкість / важкість виконання							
		Легко* Так +	Легко* Так –	Легко* Ні +	Легко* Ні –	Важко* Так +	Важко* Так –	Важко* Ні +	Важко* Ні –
Легкість / складність завдання	Легке** Так +	83,1%						0,15%	
	Легке** Так –		0,02%						0,35%
	Легке** Ні +	0,17%		0,2%		0,02%			
	Легке** Ні –		0,47%		0,45%		0,05%		
	Складне** Так +							0,3%	
	Складне** Так –				0,12%				0,5%
	Складне** Ні +	0,2%				0,17%		0,02%	
	Складне** Ні –		0,6%				0,85%		12,2%

*Примітка: 1) «Вам легко / важко було відповідати на запитання?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дали правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь.

**Примітка: 1) «Завдання є легким / складним?»; 2) «Як Ви вважаєте, Ви дасте правильну відповідь?» («Так» / «Ні» варіанти відповіді); 3) + / – = правильна / неправильна відповідь (отримані результати).

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямку. Отже, згідно з результатами емпіричного дослідження ефекту легкості / важкості виконання завдань у контексті вивчення чинників точності метакогнітивного моніторингу ми з'ясували, що точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ++» більш притаманний для легших за рівнем складності завдань (оцінена легкість виконання), тоді як точний метакогнітивний моніторинг за типом «ТММ– →» має місце у складніших (оцінена легкість виконання), а також у легших завданнях (оцінена важкість виконання). Надмірна впевненість у правильності виконання має місце у складніших завданнях, тоді як у вигляді недостатньої впевненості – у легших завданнях. Таким чином, на показники точності метакогнітивного моніторингу впливає рівень складності завдання.

Неточний метакогнітивний моніторинг у вигляді надмірної впевненості більш при-
таманний для суджень студентів щодо важкості виконання завдань із варіантами відпо-
віді «Так» / «Ні», тоді як недостатню впевненість у правильності виконання ми виявили
у судженнях студентів щодо завдань із запропонованими варіантами відповіді. Частка
студентів із відчуттями важкості і легкості виконання завдань є більшою у запитаннях
з варіантами відповіді «Так» / «Ні» («ТММ++»). Точний метакогнітивний моніторинг за
типом «ТММ– →» більш характерний для запитань із запропонованими варіантами відпо-
віді і відкритих запитань. Порівняння результатів оцінювання студентами рівнів легкості /
складності завдань та легкості / важкості виконання дозволило виявити нелінійні вза-
мозв'язки між таким оцінюванням. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у деталь-
нішому вивченні чинників точності метакогнітивного моніторингу студентів, зокрема, із
врахуванням ролі статевих відмінностей під час оцінювання легкості / важкості виконання
завдань.

Список використаної літератури

1. Канеман Д. Мислення швидке й повільне / пер. з англ. М. Яковлев. 4-те вид. Київ :
Наш Формат, 2020. 480 с.
2. Bordley R., Tibiletti L. A target-based foundation for the “hard-easy effect” bias. *In*
book: Country Experiences in Economic Development, Management and Entrepreneurship,
2017. P. 659–671.
3. Gigerenzer G., Hoffrage U., Kleinbölting H. Probabilistic mental models: A Brunswikian
theory of confidence. *Psychological Review*, 1991. Vol. 98, No. 4. P. 506–528.
4. Isaacson R. M., Fujita F. Metacognitive knowledge monitoring and self-regulated learning:
Academic success and reflections on learning. *Journal of the Scholarship of Teaching and*
Learning, 2006. Vol. 6, No. 1. P. 39–55.
5. Merkle E. C. The disutility of the hard-easy effect in choice confidence. *Psychonomic*
Bulletin and Review, 2009. Vol. 16, No.1. P. 204–213.
6. Nelson T. O., Narens L. Metamemory: A theoretical framework and new findings. *The*
Psychology of Learning and Motivation, 1990. Vol. 26. P. 125–173.
7. Sarac S., Tarhan B. Calibration of comprehension and performance in L2 learning.
International Electronic Journal of Elementary Education, 2009. Vol. 2, Issue 1. P. 167–179.
8. Serra M. J., Metcalfe J. Effective implementation of metacognition. *In* D. J. Hacker,
J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition and Education*. New York,
NY : Routledge, 2009. P. 278–298.

METACOGNITIVE MONITORING ACCURACY IN TERMS OF EASE / DIFFICULTY OF PERFORMING

Mariia Avhustiuk

The National University of Ostroh Academy
2, Seminarska str., Ostroh, Ukraine, 35800
e-mail: maria.avgustiuk@gmail.com

The paper presents the results of an empirical study of the effect of ease / difficulty of performing in
the context of studying factors of metacognitive monitoring accuracy. We analysed the assessment of stu-
dents' ease / difficulty of performing tasks according to task type and type of learning material. The results
show that “TMM ++” rates of metacognitive monitoring accuracy are more typical for easier tasks with
assessed ease of performing, while “TMM –” rates of metacognitive monitoring accuracy take place in
more complex and easier tasks with appropriately rated ease and difficulty of performing. Overconfidence
occurs in more complex tasks, while underconfidence – in easier tasks. Thus, metacognitive monitoring ac-

curacy is influenced by the level of task complexity. The results of students' assessments of ease / difficulty of performing according to the task type show that overconfidence is more common in students' judgments about the difficulty of performing "Yes" / "No" questions, while underconfidence – for multiple-choice questions. The share of students with feelings of difficulty and ease of performing is higher in "Yes" / "No" questions ("TMM ++"), while "TMM –" rates of metacognitive monitoring accuracy are more typical for multiple-choice questions and open-answer questions. The results of students' assessments of the levels of ease / difficulty of tasks and ease / difficulty of performing are nonlinear.

The benefit is that research findings can be important in understanding the relationship between metacognitive monitoring accuracy and student achievement. Promising area of research is a more detailed study of factors of metacognitive monitoring accuracy, in particular, taking into account the role of gender differences in the assessment of students' ease / difficulty of performing.

Key words: ease / difficulty of performing, metacognitive monitoring, learning activity, students, judgements.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.2>

УКРАЇНСЬКОМОВНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК ВИЗНАЧЕННЯ ТИПІВ МОТИВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ (ТМС) І РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Вадим Барко

*Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
вул. Є. Гуцала 4-а, м. Київ, Україна, 05001
e-mail: barkowork@ukr.net*

Вадим Барко

*Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
вул. Є. Гуцала 4-а, м. Київ, Україна, 05001
e-mail: barkoua@ukr.net*

Віктор Бондаренко

*Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
вул. Є. Гуцала 4-а, м. Київ, Україна, 05001
e-mail: barkua@ukr.net*

Стаття присвячена проблемі українськомовної адаптації опитувальника визначення типів мотиваційних стратегій «Конструктивність мотивації» – відомого зарубіжного психодіагностичного інструменту дослідження мотиваційної сфери особистості. У нашій країні дотепер не розроблені українськомовні варіанти цього опитувальника, хоча його діагностичний потенціал досить значний і може використовуватися в правоохоронних органах держави. Автори представляють нові результати пролонгованого дослідження щодо українськомовної адаптації опитувальника, розпочатого у 2020 році і продовженого у 2021. У статті розкрито методологію і структуру експериментального дослідження, представлений удосконалений текст опитувальника українською мовою і ключі до нього, наведені середньостатистичні тестові норми, а також основні психометричні характеристики адаптованого опитувальника – критеріальна і конструктивна валідність, надійність (ретестова і паралельних форм), внутрішня узгодженість шкал і т.п. Дані отримані на репрезентативній вибірці працівників системи Національної поліції України, в опитуванні взяли участь поліцейські підрозділів кримінальної поліції, дільничних офіцерів і слідчих (жінок і чоловіків) з різних областей держави. Адаптований опитувальник визначення типів мотиваційних стратегій (ТМС) містить низку суджень, з приводу яких респондент має висловити своє ставлення; за характером стимульного матеріалу (народні приказки й афоризми) дана психодіагностична методика відноситься до підгрупи проєктивних тестів вибору обстежуваним найбільш прийняттого варіанту. На основі використання українськомовної версії опитувальника встановлено, що більшість поліцейських демонструють продуктивні для правоохоронної діяльності інтернально-об'єктні та екстернально-об'єктні типи мотиваційних стратегій; високий їх рівень притаманний більшості поліцейських усіх спеціалізацій (48-70%), лише від 10 до 22% працівників демонструють низький рівень зазначених стратегій. Встановлено показник ретестової надійності опитувальника, який становить 0,715, що відповідає психометричним вимогам. Надійність паралельних форм опитувальника також є прийнятною і становить 0,730. Отримані позитивні кореляції шкали екстраверсії з інтернально-об'єктивними і екстернально-об'єктивними стратегіями (0,51 і 0,55), а також негативні – з інтернально-суб'єктивними і екстернально-суб'єктивними стратегіями, що свідчить про валідність методики ТМС за критерієм

екстравертованості-інтровертованості. Встановлені також значущі коефіцієнти кореляції шкал методики з показниками методики Рівень суб'єктивного контролю, що підтверджує валідність методики ТМС за критерієм інтернальності-екстернальності.

Ключові слова: Опитувальник типів мотиваційних стратегій, Національна поліція, українськомовна адаптація, психометричні показники, середньостатистичні норми.

Постановка проблеми. Національна поліція України (НПУ) наразі потребує суттєвого покращання роботи системи психологічного забезпечення своєї діяльності. В першу чергу це стосується професійного добору персоналу і призначення працівників на посади з урахуванням ступеня об'єктивної і суб'єктивної психологічної готовності особистості до службової діяльності. Особливого значення в цьому розв'язанні завдання оптимізації і оновлення арсеналу методик психологічної діагностики для використання в системі НПУ та інших правоохоронних органах держави. Традиційно психологи НПУ застосовують в своїй роботі зарубіжні опитувальники (Р. Кеттелла, Г. Айзенка, Р. Амтхауера, К. Леонгарда, Опитувальник Великої П'ятірки, Мінесотський Багатофакторний Опитувальник – MMPI і MMPI-2, СМІЛ тощо), які адаптовані російською мовою. Українськомовний психодіагностичний інструментарій для психологів системи НПУ та інших правоохоронних органів поки що представлений мало і його необхідно розширювати. Зокрема, актуальним завданням є вдосконалення методик дослідження мотиваційної сфери особистості, адже саме мотивація належить провідне місце в структурі особистості.

Стан дослідження проблеми. Науковці зарубіжних країн достатньо глибоко досліджували питання психологічного забезпечення службової діяльності працівників-правоохоронців (Г. Баррет, С. Боучард, С. Блейр, М. Дюнетт, У. Борман, Р. Кокрейн, Р. Тетт, Р. Мигуель, С. Луке, Дж. Херд, Дж. Тан та ін.) [7–12]. З метою вивчення особистості працівника застосовуються широкій арсенал психодіагностичних методів, наприклад, опитувальники NEO-FFI і NEO-PI (Costa & McCrae), Hogan Resonal Inventory (HPI); Californian Psychological Inventory (CPI); Working Readiness and Adaptation Profile (WRAP); Survey of Life Experience (SOLE); Invald Personality Inventory (IPI); Gilford-Zimmerman Temperament Survey (GZTS) та інші. В останні роки в державі розпочато роботу щодо українськомовної адаптації зарубіжного психодіагностичного інструментарію, упродовж 2018–2020 років науковці Державного науково-дослідного інституту МВС України здійснили українськомовну адаптацію низки зарубіжних психодіагностичних методик – СМІЛ (Собчик); Опитувальник Великої п'ятірки (Джон, Науман, Сото); опитувальник Баднера та ін.) [2–4]. Вітчизняні психологи правоохоронних органів з метою вивчення мотивів і мотивації працівників продовжують застосовувати зарубіжні методики, які перекладені (адаптовані) російською мовою.

Назріла потреба в адаптації більшої кількості психодіагностичного інструментарію для потреб правоохоронних органів держави, це стосується і методів дослідження мотиваційної сфери. На нашу думку, представляє інтерес опитувальник «Конструктивність мотивації» (О. Єлісеєв, 2006), розроблений на основі внутрішніх критеріїв, що узгоджуються із сутністю системної поведінки особистості в інтернально-екстернальному та суб'єктно-об'єктному аспектах. Перші результати використання українськомовної версії тесту «Конструктивність мотивації» дозволили стверджувати, що застосування українськомовного опитувальника дозволяє практичному психологу робити обґрунтований висновок стосовно домінуючого виду мотиваційної стратегії правоохоронців, що має велике значення для прогнозування ефективності службової діяльності [2]. Проте робота в напрямі українськомовної адаптації опитувальника потребує продовження і завершення: необхідно дещо удосконалити його текст, а також отримати статистичні норми і основні психометричні показники на розширеній вибірці респондентів з урахуванням гендерних відмінностей.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є здійснення повної українськомовної адаптації зарубіжного опитувальника «Конструктивність мотивації». Для досягнення мети потрібно виконати такі завдання: а) визначити методологію і послідовність процесу адаптації; б) вдосконалити українськомовну версію опитувальника; в) провести опитування розширеної вибірки працівників поліції (жінок і чоловіків) з її використанням; г) здійснити статистичний аналіз результатів, визначити статистичні норми і основні психометричні показники нового опитувальника.

Дослідження проводилось упродовж 2021 року. Вибірка включала в себе 415 поліцейських патрульної і кримінальної поліції, а також дільничних офіцерів поліції (325 осіб становили чоловіки, 90 – жінки; вік респондентів коливався від 22 до 38 років, спеціальні звання – від рядового до майора поліції). Така вибірка є репрезентативною і дозволяє робити статистично значущі висновки на довірчому рівні ймовірності 0,95 із теоретичною статистичною похибкою 0,01.

Об'єктом дослідження є психодіагностичні методика «Конструктивність мотивації» О. Єлісеєва, а предметом – українськомовна адаптація даного опитувальника.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на основі експериментального дослідження авторами здійснено повну українськомовну адаптацію опитувальника «Конструктивність мотивації»; встановлено середньостатистичні норми для чоловіків і жінок і основні психометричні показники українськомовної версії опитувальника.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення наукових джерел, психологічна діагностика, кореляційний аналіз, спостереження; психологічна діагностика; тестування, опитування та інтерв'ювання поліцейських, експертне оцінювання. Статистичну обробку отриманих емпіричних даних здійснено за допомогою застосування стандартизованого пакету програм *IBM SPSS Statistics 23.0*.

Виклад основного матеріалу. На першому етапі дослідження здійснювалось удосконалення тексту українськомовного варіанту опитувальника «Конструктивність мотивації». В роботі взяли участь психологи ДНДІ МВС України і фахівці з російської філології. В тексті удосконаленого українськомовного опитувальника науковці доопрацювали виявлені недоліки першого варіанту, використали більш традиційні для української мови звороти і терміни, підібрали точні українськомовні аналоги російських прислів'їв. Неточності були виправлені, остаточний українськомовний варіант опитувальника отримав назву «*Типи мотиваційних стратегій*» (ТМС) [2].

На другому етапі проводилось експериментальне дослідження щодо практичного визначення типів мотиваційних стратегій, які притаманні працівникам різних поліцейських підрозділів. За допомогою розробленого українськомовного варіанту опитувальника ТМС проведено опитування працівників підрозділів поліції. Отримані результати порівнювались з даними експертної оцінки з боку керівників підрозділів, за допомогою відповідних розрахунків встановлювалась критеріальна валідність і середньостатистичні норми.

На третьому етапі (через 2-3 тижні) проводилось повторне опитування тих самих респондентів, за його результатами встановлювались показники ретестової надійності адаптованого опитувальника ТМС. Також проведено опитування з використанням російськомовної версії опитувальника (з російськомовними працівниками поліції), на основі чого отримано показники надійності паралельних форм.

На останньому, четвертому етапі дослідження за допомогою кореляційного аналізу проведено порівняння результатів тестування респондентів з використанням ТМС і двох поширених особистісних опитувальників – Опитувальника великої п'ятірки (ОВП) і Опитувальника рівня суб'єктивного контролю (РСК). На основі аналізу коефіцієнтів кореляції між шкалами обчислено значення конструктивної валідності опитувальника ТМС.

Нагадаємо, що відповідно до авторської концепції методики «Конструктивність мотивації», основними параметрами особистості є а) спрямованість, що представляє людину як особистість і як суб'єкта діяльності в мотивах і інших регулятивних утвореннях; б) активність, що представляє людину як індивідуальність в характерологічних утвореннях; в) реактивність, що представляє людину в темпераменті [1; 3; 4]. Також вважається, що якісна діагностика темпераменту і характеру неможлива без адекватного аналізу мотивації людини, оскільки підстави причинних типологій темпераменту і характеру знаходяться в єдності з підставами типології мотивації. Автор наголошує на тому, що динамічна сторона мотивації звернена до темпераменту, а змістовна – до характеру, тобто в мотивації здійснюється синтез реактивності і активності людини, представлений індивідуально-своєрідними особливостями саморегуляції поведінки. Причинна типологія мотивації адекватна бімодальному представленню спонукання, оскільки його складові вектори активності і реактивності мають протилежні напрями. Така типологія мотивації є змістовною, оскільки припускає як позитивно-негативну інтонацію спонукань, що відповідає темпераменту, так і смислове їх наповнення, пов'язане з характером і змістом діяльності.

Провідні мотиви утворюють чотири основні підструктури взаємодії внутрішнього і зовнішнього, які розгортаються у відповідні типи мотиваційних стратегій (В.А. Якунін, О.П. Єлісеєв) [3]. Можливо виокремити чотири ортогональні дихотомічні типи мотиваційних стратегій (Рис. 1).

1. Об'єктний (екстравертований) – полягає у тенденції до об'єктивізації зміни поведінки.
2. Суб'єктний (інтровертований) – полягає у тенденції до суб'єктивізації зміни поведінки.
3. Екстернальний – виявляється у переважанні зовнішніх чинників певної поведінки.
4. Інтернальний – виявляється у переважанні внутрішніх чинників поведінки.

Виокремлені чотири основні типи мотиваційних стратегій можуть бути розкриті як результат ортогонального відношення мотивації відношення (МВ) і мотивації досягнення (МД) При цьому МВ визначає основні напрями соціальної і професійної орієнтації людини, а також мотиваційні стратегії, з якими людина прагне актуалізувати основні особистісні цінності, вона формується в онтогенезі в плані інтернальності-екстернальності; МД, у свою чергу, представляє індивідні та індивідуальні властивості особистості, в ній людина розкриває себе, ставить перед собою конкретні цілі, прагне досягти певних результатів, в широкому сенсі МД забезпечує соціалізацію людини (Рис. 1).

1. *Інтернально-суб'єктний тип (№ 1; стратегія ІС)*. Основний спосіб взаємодії – домінування внутрішнього над зовнішнім, реконструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, результатом чого є уникнення складних ситуацій, у яких виникають гострі питання взаємодії внутрішнього і зовнішнього («уникнення» за К. Томасом).

Примітка: вертикальна вісь (зверху вниз) – інтернальність-екстернальність; горизонтальна (зліва направо) – інтроверсія екстраверсія.

Цей тип властивий інтерналам, оберненим на себе, тобто інтровертам; характерна спрямованість на види діяльності, що припускають відокремленість праці: учений, письменник, композитор (в системі МВС – практичний психолог, експерт-криміналіст, викладач, науковець) тощо.

2. Екстернально-суб'єктний тип (№ 2; стратегія ЕС).

Основний спосіб взаємодії – взаємне заперечення внутрішнього і зовнішнього, це єдність мотивації відношення і мотивації досягнення. Представники цього типу є водночас екстерналами і інтровертами, результатом єдності мотивації відношення і досягнення

є прагнення таких людей до компромісів (за К. Томасом – прагнення до пристосування). ЕС стратегія у колективній діяльності сприяє спільній творчості і подоланню конфліктів.

3. *Інтернально-об'єктний тип (№ 3; стратегія ІО).* Основний спосіб взаємодії – взаємне прийняття внутрішнього і зовнішнього, конструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, результатом якого є прагнення до співпраці. Цей тип на основі інтернальності та екстравертованості спрямований до спільної творчості в усіх основних видах діяльності (співробітництво за К. Томасом). ІО стратегії властиві людям творчим, інтелектуальним, невивагливим, комунікабельним, допитливим, цей тип діагностується в у вибірках керівників, представників творчих об'єднань, студентів.

4. *Екстернально-об'єктний тип (№ 4; стратегія ЕО).*

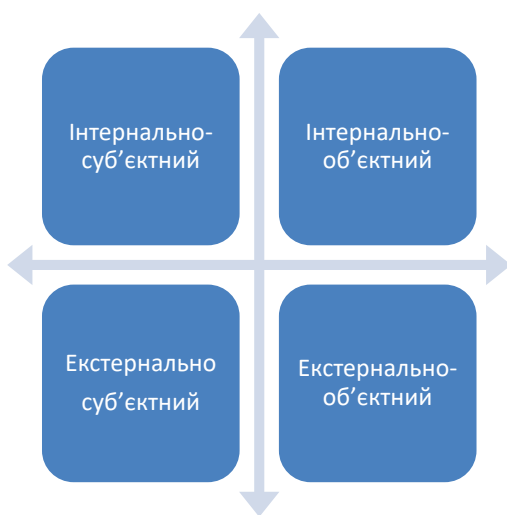

Рис. 1. Типи мотиваційних стратегій

Основний спосіб взаємодії – заперечення внутрішнього по відношенню до зовнішнього; це деструктивна єдність мотивації відношення і мотивації досягнення, яка виявляється в прагненні до певного змагання, суперництва (за К. Томасом). У поведінці представників цього типу домінує екстравертованість та екстернальність, дана стратегія притаманна людям мужнім, сміливим, пасіонарним, енергійним, активним, в системі МВС такий тип мотивації властивий співробітникам спеціальних підрозділів, кримінальної поліції тощо.

Наведемо українськомовний варіант опитувальника «*Типи мотиваційних стратегій*» (ТМС).

Інструкція обстежуваному. Вам потрібно оцінити нижченаведені судження таким чином: ті, з якими Ви не погоджуєтесь, оцінюються балами 1 і 2, а ті, з якими Ви згодні – балами 4 і 5 Оцінки ставляться за першим Вашим враженням навпроти номерів суджень.

Список суджень:

1. *Перша чарка – колом; 2. Чия земля – того й хліб; 3. М'яко стелить – жорстко спати; 4. Розум добре, а два – краще; 5. Рубай дерево по собі; 6. Бур'ян – із поля геть; 7. Якщо не змастиш – не поїдеши; 8. На колір і смак – товариш не всяк; 9. Чужа душа – темний*

ліс; 10. Загнаних коней пристрілюють. 11. Краще пізно, аніж ніколи; 12. Ніхто не має повної відповіді, проте кожен має що додати; 13. Мовою мед, а на серці – лід; 14. Хто посмів, той і з'їв; 15. Що було – бачили, а що буде – побачимо; 16. Правда у вогні не горить і у воді не тоне; 17. Вище голови – не стрибнеш; 18. Вовків боятися – в ліс не ходити; 19. Крацій спосіб вирішити суперечки – уникнути їх; 20. Винось турботи на світло і слухай поради друзів; 21. Ласкаве теля двох маток ссе; 22. Всяк цвіркун знай свій припічок; 23. Ніщо на світі не вартує суперечки; 24. Удвох і батька легше бити; 25. І каламутну воду п'ють в негодю; 26. Хомі – землю копати, а Яремі – над ним воеводою стояти; 27. Дружба дружбою, а служба – службою; 28. Справедливість завжди тріумфує.

Обробка результатів здійснюється за допомогою наступного ключа:

1. 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27	Сума: ___ (інтернально-суб'єктний тип)
2. №1, 5, 9, 13, 17, 21, 25	Сума: ___ (екстернально-суб'єктний)
3. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28	Сума: ___ (інтернально-об'єктний)
4. 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26	Сума: ___ (екстернально-об'єктний)

Сума балів від 7 до 14 свідчить про низький рівень сформованості певного мотиваційного типу (стратегії), від 15 до 24 – про середній рівень, від 25 до 35 балів – про високий. В таблиці 1 представлений розподіл поліцейських різних спеціалізацій за типами і рівнями мотиваційних стратегій.

Таблиця 1

Розподіл поліцейських за типами мотиваційних стратегій (%) (N=250)

	1			2			3			4		
	н	с	в	Н	с	в	Н	с	в	н	с	в
Патрульні	52	25	23	45	35	20	10	22	68	20	28	52
Дільничні	54	28	18	42	30	28	15	15	70	22	30	48
Оперуповноважені	56	30	14	44	30	26	22	20	58	20	23	57

Примітка: Типи мотиваційних стратегій 1 – інтернально-суб'єктний; 2 – екстернально-суб'єктний; 3 – інтернально-об'єктний; 4 – екстернально-об'єктний; н – низький рівень; с – середній; в – високий рівень.

З таблиці видно, що більшість поліцейських демонструють продуктивні для правоохоронної діяльності інтернально-об'єктні (3) та екстернально-об'єктні (4) типи мотиваційних стратегій; високий їх рівень притаманний більшості поліцейських усіх спеціалізацій (48-70%), лише від 10 до 22% працівників демонструють низький рівень зазначених стратегій.

З метою визначення психодіагностичних можливостей тесту ТМС, проведено розрахунки його надійності та валідності. Наведемо результати стосовно трьох видів надійності тесту ТМС: ретестової, надійності паралельних форм і внутрішньої узгодженості.

Ретестова надійність визначалась традиційним способом, тобто шляхом підрахунку коефіцієнтів кореляції між двома послідовними тестуваннями одних і тих самих працівників поліції, часовий проміжок становив 2 тижні. Результати розрахунків представлені в таблиці 2. (N = 155; p = 0,01).

Результати послідовного тестування виявились подібними; більшість поліцейських продемонстрували в обох випадках домінування інтернально-об'єктних (34 і 38% опитаних) та екстернально-об'єктних (36 і 32%) типів. Середнє арифметичне значення коефіцієнтів кореляції між результатами тестування (0,757) можна вважати показником ретестової надійності. В даному випадку отриманий показник відповідає психометричним вимогам до опитувальників. У процесі дослідження також використано оригінальну

російськомовну версію тесту ТМС, при цьому українсько- і російськомовні варіанти являли собою *паралельні форми*, оскільки склалися з однакової кількості завдань і відповідали одна одній за структурою і змістом висловлювань. Результати, отримані на основі використання паралельних опитувальників, також були подібними. Коефіцієнти кореляції, отримані при підрахунку результатів представлені в табл. 3 (N= 157; p=0,01).

Таблиця 2

Показники прояву типів мотиваційних стратегій у процесі двох послідовних тестувань і значення коефіцієнтів кореляції між результатами

Порядок тестування	Домінуючі типи стратегій			
	1	2	3	4
1 тестування (%)	16	14	34	36
2 тестування (%)	11	19	38	32
R	0,78	0,76	0,75	0,74

Примітка. Позначення шкал відповідають назвам, представленим у табл. 1

Як бачимо, респонденти у своїй більшості виявили позитивні (третій 35 і 39% респондентів) і четвертий (37 і 34% опитаних) типи мотиваційних стратегій, середнє арифметичне значення коефіцієнтів кореляції становить 0,715. Таким чином, надійність паралельних форм є прийнятною.

Таблиця 3

Показники прояву типів мотиваційних стратегій у процесі тестувань паралельними формами і значення коефіцієнтів кореляції між результатами тесту ТМС

Порядок тестування	Домінуючі типи стратегій			
	1	2	3	4
Тестування українською (%)	13	15	35	37
Тестування російською (%)	16	11	39	34
R	0,73	0,71	0,69	0,73

Примітка. Позначення шкал відповідають назвам, представленим у табл. 1

Розподіл отриманих при тестуванні індексів також перевірявся шляхом застосування t-критерію Ст'юдента; при цьому не виявлено значущих відмінностей між даними, отриманими при використанні українсько- і російськомовного варіантів. Також не встановлено значущих відмінностей при перевірці результатів тестування на основі використання критерію Пірсона χ^2 . Це дає підстави для того, щоб українськомовну форму тесту ТМС можна вважати тотожною з іншомовним оригіналом.

З метою перевірки *внутрішньої узгодженості* завдань опитувальника розраховувався коефіцієнт α -Кронбаха (табл. 4). Отримані коефіцієнти можна вважати такими, що відповідають існуючим вимогам до психодіагностичних методик.

Таким чином, значення коефіцієнтів отримані й інші психометричні показники свідчать про задовільну надійність адаптованого українськомовної методики ТМС.

З метою дослідження *конструктивної валідності* адаптованої методики ТМС проведено порівняння даних, отриманих при використанні цього опитувальника, з результатами інших психодіагностичних методик, зокрема, Опитувальником Великої П'ятірки (ОВП,

адаптація В. Барка, 2019) і опитувальником рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (РСК, адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіна і А. Еткінда, 1984).

Таблиця 4

Значення коефіцієнтів α -Кронбаха для методики ТМС

Типи мотиваційних стратегій			
1	2	3	4
0,73	0,75	0,70	0,74

Примітка. Позначення шкал відповідають назвам, представленим у табл. 1

Шкали методики ТМС виявились корелюючими з деякими шкалами опитувальника ОВП (табл. 5).

Таблиця 5

Кореляції шкал ОВП та МС

Шкали ОВП	Типи мотиваційних стратегій			
	1	2	3	4
1	-0,56**	-0,45**	0,51**	0,55**
2	0,30*	0,28	-0,32*	-0,26
3	0,33*	0,20	0,34*	0,23
4	0,32*	0,28	-0,30*	-0,36*
5	0,12	0,15	0,23	0,25

* $p = 0,01$; ** $p = 0,001$. $N = 410$.

Шкали ОВП: 1 – екстраверсія; 2 – нейротизм; 3 – сумлінність; 4 – поступливість; 5 – відкритість досвіду. Мотиваційні стратегії: 1 – інтерально-суб'єктна стратегія; 2 – екстерально-суб'єктна; 3 – інтерально-об'єктна; 4 – екстерально-об'єктна.

Позитивні кореляції шкали екстраверсії з інтерально-об'єктними і екстерально-об'єктними стратегіями (0,51 і 0,55), а також негативні кореляції цієї ж шкали з інтерально-суб'єктними і екстерально-суб'єктними стратегіями свідчать про досить високу валідність методики ТМС за критерієм екстравертованості-інтравертованості.

Встановлені також значущі коефіцієнти кореляції шкал методики МС з показниками загальної інтеральності за методикою РСК (табл. 6).

Таким чином, зафіксовано позитивний кореляційний зв'язок інтерально-суб'єктних (1) та інтерально-об'єктних (3) стратегій зі шкалою загальної інтеральності опитувальника РСК (0,58 і 0,53).

Таблиця 6

Кореляції типів мотиваційних стратегій з шкалою загальної інтеральності

Типи мотиваційних стратегій			
1	2	3	4
0,58**	-0,44**	0,53**	-0,56**

** $p = 0,001$. $N = 410$

Типи мотиваційних стратегій: 1 – інтерально-суб'єктна стратегія; 2 – екстерально-суб'єктна; 3 – інтерально-об'єктна; 4 – екстерально-об'єктна.

Відмічено також негативний зв'язок екстернально-суб'єктних (2) та екстернально-об'єктних (4) стратегій з шкалою загальної інтернальності (-0,44 і -0,56). Отримані дані підтверджують валідність методики ТМС за критерієм інтернальності-екстернальності.

Для аналізу особливостей типів мотиваційних стратегій правоохоронців проведення їх тестування працівників поліції (чоловіків і жінок) з використанням ТМС. Отримані в процесі психодіагностичного обстеження оцінки були проаналізовані за допомогою статистичних методів. Аналіз середніх значень, стандартного відхилення, моди і медіани виявив закономірність, близьку до нормального розподілу за типами мотивації. Це дає можливість використовувати при аналізі результатів тестування стандартний набір статистичних методів програм Excel та SPSS. У табл. 7-8 наведено середньонормативні та інші статистичні показники за методикою ТМС отримані окремо на вибірці чоловіків і жінок.

Таблиця 7

**Статистичні показники, отримані в процесі тестування поліцейських
(загальна вибірка, чоловіки. N =325)**

Показники	Типи мотиваційних стратегій			
	1	2	3	4
X	13,3	18,0	32,5	36,2
σ	3,10	4,15	6,55	6,88
Медіана	13	18	32	36
Мода	13	17	32	35

Типи мотиваційних стратегій: 1 – інтернально-суб'єктна стратегія; 2 – екстернально-суб'єктна; 3 – інтернально-об'єктна; 4 – екстернально-об'єктна; X – середнє арифметичне; σ – стандартне відхилення.

Таблиця 8

**Статистичні показники, отримані в процесі тестування поліцейських
(загальна вибірка, жінки. N = 90)**

Показники	Типи мотиваційних стратегій			
	1	2	3	4
X	20,5	17,4	35,0	27,1
σ	5,50	4,52	6,90	6,95
Медіана	19	17	34	28
Мода	20	17	35	28

Типи мотиваційних стратегій: 1 – інтернально-суб'єктна стратегія; 2 – екстернально-суб'єктна; 3 – інтернально-об'єктна; 4 – екстернально-об'єктна; X – середнє арифметичне; σ – стандартне відхилення.

За результатами тестування у жінок зафіксовано вищі показники за першим (інтернально-суб'єктна стратегія) і третім (інтернально-об'єктна) типами мотиваційних стратегій порівняно з чоловіками (20,5 і 35,0 балів відповідно), що може пояснюватись більшою схильністю жінок до уникнення конфліктних ситуацій і до співробітництва. Чоловіки демонструють вищі індекси за четвертим типом мотиваційних стратегій (екстернально-об'єктним) – 36,2 і 27,1 балів відповідно, що свідчить про тенденцію до змагання і суперництва. Отримані дані можливо пояснити тим, що для поліцейських-чоловіків типовим є прояв стеничних особистісних рис, які пов'язані з високою працездатністю,

лідерством, стресостійкістю, сміливістю, спонтанністю тощо. Отримані значення типів мотивації свідчать про адекватну самооцінку, упевненість поліцейських у собі. Другий тип мотиваційних стратегій (екстернально-суб'єктний), який свідчить про схильність до пристосування, є не типовим для поліцейських і приблизно однаково виражений в обох групах чоловіків і жінок (17,4 і 18,0 балів).

Середньонормативні значення типів мотиваційних стратегій для загальної вибірки поліцейських (415 осіб) представлені в таблиці 9.

Розподіл балів для усіх вибірок перевірявся за допомогою використання критерію Колмогорова–Смірнова. Розрахунки дозволили зробити висновок про те, що розподіл балів за шкалами приблизно відповідає нормальному ($p=0,01$).

Таблиця 9

Середньонормативні значення типів мотиваційних стратегій (в %) (N=415)

Показники	Типи мотиваційних стратегій			
	1	2	3	4
X	16,9	17,7	33,75	31,65
σ	4,85	4,45	6,70	6,12
Медіана	16	17	33	31
Мода	16	16	33	32

Примітка. 1 – інтернально-суб'єктна стратегія; 2 – екстернально-суб'єктна; 3 – інтернально-об'єктна; 4 – екстернально-об'єктна; X – середнє арифметичне; σ – стандартне відхилення.

Порівняння результатів тестування за методикою ТМС у різних підрозділах поліції (патрульні, дільничні офіцери, оперуповноважені) не виявило значимих відмінностей, оскільки середні значення достовірно не відрізнялися. Таким чином, отримані середньонормативні показники для загальної вибірки можливо вважати еталонними при опитуванні поліцейських різних підрозділів НПУ. Розрахунки показують, що коридор можливих значень за шкалами методики ТМС становить від 7 до 35 балів, коридор середніх значень становить 15-25 балів. Бали нижче та вище зазначеного коридору слід вважати низькими та високими відповідно.

При вивченні валідності відповіді обстежуваних факторизувались методом головних компонент з подальшим варимакс-обертанням. У процесі стандартизації українськомовної версії ТМС, отримано чотирифакторну структуру, яка змістовно відповідала теоретично очікуваній. Відсоток поясненої дисперсії становив 14,5; 12,0; 10,9; 7,8 відповідно для 1 – інтернально-суб'єктної; 2 – екстернально-суб'єктної; 3 – інтернально-об'єктної; 4 – екстернально-об'єктної стратегій. В адаптованій українськомовній версії чотири чинники пояснили в сумі 53,5% загальної дисперсії перемінних.

Дані, отримані за цією методикою, для більшої інформативності і ґрунтовнішого аналізу мотиваційних стратегій поведінки працівників системи МВС, доцільно доповнити деякими іншими, зокрема методиками ОВП, поведінки в конфлікті К. Томаса і РСК Дж. Роттера [3; 6].

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що адаптований українськомовний варіант опитувальника ТМС являє собою важливий психодіагностичний інструмент для роботи з персоналом правоохоронних органів. Підтверджено, що використання адаптованого українськомовного варіанту тесту ТМС дозволяє практичному психологу робити обґрунтований висновок щодо домінуючого типу мотиваційної стратегії працівників органів системи МВС, на цій основі здійснювати прогнозування

ефективності професійної діяльності, надавати рекомендації щодо вибору для працівником правоохоронного органу певної спеціалізації і планування можливостей його подальшого професійного і особистісного росту й розвитку. Отримані основні психометричні показники даного тесту (надійність, валідність, внутрішня узгодженість тощо), які відповідають вимогам до психодіагностичного інструментарію; також встановлені статистичні норми на прикладі вибірки поліцейських підрозділів Національної поліції України. Виконання респондентами запропонованих в українськомовному опитувальнику ТМС завдань не потребує значних часових витрат, на це (у середньому) потрібно приблизно 15 хвилин. Результати проведеної роботи дозволять психологам НПУ підвищити ефективність психологічного супроводу службової діяльності за рахунок використання додаткового методу вивчення мотиваційної сфери особистості. У подальшому планується провести роботу щодо визначення основних психометричних характеристик і розробки тестових норм для українськомовних варіантів деяких інших зарубіжних психодіагностичних методик (Каліфорнійського психологічного опитувальника, опитувальників Інвальд; Хогана тощо).

Список використаної літератури

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 288 с.
2. Барко В.В, Барко В.І. Діагностика стратегій мотивації працівників органів МВС України. Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України : тези доп. II Всеукр. наук.-практ. конф., 28 травня 2021 р. Харків : НАНГУ. 2021. 274 с.
3. Барко В.І., Криволапчук В.О., Остапович В.П. Психолого-правові засади вдосконалення професійного відбору персоналу Національної поліції України. *Психологічний часопис. Наук журнал.* № 1. Вип. 21. 2019. С. 22–40.
4. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України: методичні рекомендації / Криволапчук В.О, Сизоненко А.С., Остапович В.П., Барко В.І. Київ : ДНДІ МВС України, 2020 с.
5. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності : наук.-практ. посіб. / В.П. Остапович, І.О. Дубова, В.І. Барко та інші ; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчува. Київ : ДНДІ МВС України; ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.
6. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 512 с.
7. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1976. 416 с.
9. Собчик Л.М. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 624 с.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997. 608 с.
11. Cochraine, R.E., Tett, R., Vandecreek, L. (2003). Psychological Testing and the Selection of Police Officers. *A National Survey Criminal Justice and Behavior.* No. 30(5) pp. 511–537. URL: <https://www.researchgate.net/publication/247743668> (data zvernennia: 03.02.2020).
12. Dunnette, M. D., Borman, W.C. (1979). Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology.* Vol. 30, no.1, pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>.
13. Barrett, G. V., Miguel, R. F., Hurd, J. M., Lueke, S. B., Tan, J. A. (2003). Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management.* Vol. 32, no. 4.
14. John O.P., Naumann L.P., Soto C.J. Paradigm Shift to the Integrative Big-Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Conceptual Issues. *Handbook of personality: Theory and research.* New York: Guilford Press, 2008. P. 114–158.

UKRAINIAN-LANGUAGE QUESTIONNAIRE OF THE TYPES OF MOTIVATIONAL STRATEGIES (TMS) AND THE EFFECTIVENESS OF ITS USE IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Vadym Barko

*State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
4-a, Ye. Hutsala str., Kyiv, Ukraine, 05001
e-mail: barkowork@ukr.net*

Vadym Barko

*State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
4-a, Ye. Hutsala str., Kyiv, Ukraine, 05001
e-mail: barkoua@ukr.net*

Viktor Bondarenko

*State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
4-a, Ye. Hutsala str., Kyiv, Ukraine, 05001
e-mail: barkoua@ukr.net*

The article is devoted to the problem of Ukrainian-language adaptation of the questionnaire to determine the types of motivational strategies “Constructiveness of motivation” – a well-known foreign psychodiagnostic tool for studying the motivational sphere of personality. Ukrainian-language versions of this questionnaire have not yet been developed in our country, although its diagnostic potential is quite significant and can be used in state law enforcement agencies. The authors present new results of a prolonged study on the Ukrainian-language adaptation of the questionnaire, started in 2020 and continued in 2021. The article reveals the methodology and structure of the experimental study, presents an improved textbook of the questionnaire in Ukrainian and its keys. The average test norms are given, as well as the main psychometric characteristics of the adapted questionnaire – criterion and construct validity, reliability (retest and parallel forms), internal consistency of scales, etc. All data were obtained from a representative sample of employees of the National Police of Ukraine, police officers of criminal police units, district officers and investigators (women and men) from different regions of the state. The adapted questionnaire for determining the types of motivational strategies (TMS) contains a number of judgments about which the respondent should express his / her attitude; by the nature of the stimulus material (folk sayings and aphorisms), this psychodiagnostic technique belongs to a subgroup of projective tests of the subject's choice of the most acceptable option.

Based on the use of the Ukrainian version of the questionnaire, it was found that most police officers demonstrate internally-objective and externally-object types of motivational strategies that are productive for law enforcement activities; their high level is typical of most police officers of all specializations (48-70%), only 10 to 22% of employees show a low level of these strategies. The indicator of retest reliability of the questionnaire (0.715), which meets the psychometric requirements. The reliability of parallel forms of the questionnaire is also acceptable and is 0.730. Positive correlations of the extraversion scale with internally-object and externally-object strategies (0.51 and 0.55), as well as negative – with internally-subject and externally-subject strategies, indicate the validity methods of TMS on the criterion of extroversion-introversion. Significant correlation coefficients of the TMS method scales with the indicators of the J. Rotter Internal-External Scale confirm the validity of the method according to the criterion of internality-externality.

Key words: Questionnaire of the types of motivational strategies, National Police, Ukrainian-language adaptation, psychometric indicators, average norms.

УДК 159.9.016

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.3>

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ МІШЕЛЯ ФУКО З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: nadiya.harop@lnu.edu.ua*

У статті розглянуті основні концепти французького філософа та психолога Мішеля Фуко («влада-знання», «епістема», «дискурс», «мікрополітики тіла» та ін.). Висвітлено критичне ставлення Фуко до стану модерн науки (згідно з Фуко – режиму «влади-знання»), яка затінювала багато проблем людини. За допомогою класифікації інтелектуальних чи фізичних норм і відхилень формується не лише розгалужена система знання («дисциплін»), а й система дисциплінарних механізмів, скерованих не стільки на боротьбу з вчинками, скільки на корекцію «людської душі». Наукове знання (психологічне, педагогічне, медичне тощо) витворювалося під контролем професійних спільнот. Влада «закритого суспільства» рекрутувала у професії педагогів, психологів-психоаналітиків, судово-медичних експертів (згідно з Фуко – технологів «біо-влади»). Вони перебирали вектор влади на себе, непомітно для себе втілювали дисоційовану владу-знання про людину. Таку дискурсивну ситуацію виробництва знання Фуко критикує. Автор запроваджує концепт «епістемологічного зміщення». Це ситуація, коли стара епістема як історично мінлива структура знання має бути замінена іншою. Нова епістема (структура мислення, порядок знання) змінить образ людини у світі, зумовить нову психологічну практику.

Розроблені Фуко основні концепти стали значущими для міркувань про методологію психології, теорію психології гендеру. Особливо важливою для гендерної теорії суб'єкта виявилось поняття Фуко «мікрополітики тіла». Для сучасної психології фукіанська концептуальна ідея «плекання себе» набуває великого практичного значення. Сучасна людина вдається до послуг пластичної хірургії, корекції фігури, зміни обличчя та статі. Людина не сприймає «технології тіла» як втрату природної чи культурної ідентичності. Медико-психологічна практика має бути готовою сприяти людині набути нову суб'єктивність та онтологічний статус.

Ключові слова: епістема, знання-влада, дискурс, мікрополітики тіла, гендер.

Постановка проблеми. Друга половина ХХ ст. є часом становлення постмодернізму – комплексу філософських, епістемологічних, науково-теоретичних та емоційно-естетичних уявлень. Чимало дослідників пов'язало себе з постмодерністським проектом наукового «повороту» філософії, психології, який на порубіжжі ХХІ ст. зберігав високі рейтинги у Західній Європі та у Північній Америці. «Визнання іншого» та «рівність прав» (лозунг постмодерну) стали приводом до відродження в останні десятиріччя ірраціоналістської методологічної площини досліджень – прийомів та методів, затінованих раціоналістським центризмом. У психологічній науці більш активно стали застосовуватися контр-фактичні, альтернативні, конкретно-проблемні методи наукового пошуку, які ґрунтувалися на підвищенні уваги до співбуттєвої мікро-історії людей. Вони використовувалися на рівні з абстрагуванням, ідеалізацією, порівнянням, типологізацією та іншими традиційними для модерністської психологічної науки методами. Фактично відбулося поєднання раціональних та ірраціональних підходів до пізнання людини, яка відображає світ в руслі двох полярних, і одночасно доповнювальних одна одну стратегій – абстрактно-логічної

та емоційно-образної. Історики та методологи психології, соціальні психологи, теоретики психотерапії та гендеристи уважно прочитували праці М. Гайдеггера, Р. Рорті, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, Ж. Дерріди, Ж. Лакана. Увага психологів щобільше була прикутою до головного інструментарію сучасного дослідника – мови, у зв'язку з цим поворот в системі знання ще йменують «лінгвістичним поворотом». Наслідками цього повороту, який був ініційований разом із іншими французькими мислителями Мішелем Фуко, з'явилося поняття «дискурсу», яке він запровадив. Цей термін відображає плюральність, множинність форм мовної поведінки. Інший важливий концепт для психології було теж запропонований Фуко – це концепт «позамовних (недискурсивних) реальностей». До них відносять «тілесність», «дію» та «владу». Обговорюються проблеми мікрополітик людського тіла у «суспільстві контролю», емансипаційних дій, скерованих на гендер, взаємозалученості «знання-влада» як механізму соціалізації. Концептуальні ідеї Фуко є важливими для розвитку теоретико-методологічних підходів у сучасній психології. Теоретичні знахідки французького науковця є значущими та засяжними завдяки своїм критичним дослідженням та альтернативному баченню особливостей інтеріоризації практик самоопанування людини у суспільстві, впливу соціалізаційних чинників дискурсів психіатрії та медицини, пенітенціарної системи, а також завдяки своїм працям з історії сексуальності та гендеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці відомого французького науковця М. Фуко багатоаспектно досліджувалися з позицій філософії (Р. Дробот, Р. Зекрист, М. Карповець, К. Карпенко, Л. Комісар, Л. Мельничук та ін.), культурної антропології (Ф. Гро, С. Голенков та ін.), історії (П. Вен [1] та ін.) соціології та політики. З'являється окремий напрям досліджень проблем дискурсивного знання, гендеру, сексуальності (Дж. Батлер [2], О. Власова [3], К. Перре [4], З. Сокулер [5], Дж. Флекс [6] та ін.) та проблеми мікрополітик гендерного тіла (І. Кон [7], Д. Міхель [8], А. Синельников [9], С. Ушакін [10] та ін.). Однак залишаються недостатньо висвітленими окремі концептуальні ідеї Фуко (дискурсивного знання, соціалізації, мікрополітик тілесності та гендеру), які є значущими для розвитку психологічної теорії та методології.

Мета статті – розгляд низки концептуальних ідей Фуко (дискурсивного знання, мікрополітик тілесності, гендеру та ін.), розкриття їхнього значення для розвитку теоретико-методологічного знання сучасної психології.

Виклад основного матеріалу. Мішель Фуко (франц. Michel Foucault) народився 15 жовтня 1926 року у місті Пуатьє, що у Франції. Помер Фуко 25 червня 1984 року у Парижі, завершивши написання четвертого тому «Історії сексуальності» (праця побачила світ лише у 2018 році). Своїми поглядами він здійснив справжній переворот у соціально-гуманітарному знанні. Дослідницький проект М. Фуко можна окреслити як «історію проблематизацій» окремих соціально-психологічних феноменів. У кількох працях він спробував визначити умови, за яких такі феномени як божевільня («Психічні захворювання та особистість», 1954) [11], психіатрія та стратегії лікування («Історія безуму у класичну добу», 1972) [12], правопорушення («Наглядати та карати», 1975) [13], статеві поведінка та взаємини статей («Історія сексуальності», 1976–1984) [14; 15; 16] ставали проблемами у конкретні історичні періоди, епохи, навіть якщо ці проблеми розв'язувалися по-різному. Фуко у 1948 році здобув ступінь бакалавра з філософії у Сорбонні (Паризький університет), і одразу у 1949 році – ступінь бакалавра з психології та психопатології. Фуко-психолог був учнем Данієля Лагаша та Леона Бінсвангера, пройшов клінічну практику. У 1952 році Фуко отримав ступінь з психопатології. Після викладання у французькому закладі вищої освіти «École Normale» він у 1953–1954 роках працював асистентом на кафедрі психології Лілльського університету (Франція). Свої дослідницькі інтереси він скерував на критичний

аналіз соціалізації людини «технологами біо-влади» в межах соціальних інститутів, таких як психіатрія, пенітенціарна система та бачив у них нерозривну нитку, що пов'язує знання з силою (владою).

Серед відомих філософів другої половини ХХ ст. М. Фуко асоціюється з ученим, якому вдалося найповніше розкрити специфіку історичних форм морального і соціального досвіду, людської суб'єктивності. У 60-і рр. ХХ ст. у філософському пейзажі Європи домінували екзистенціалізм і феноменологія, а також марксизм. Фуко вивчає праці М. Гайдеггера та Ф. Ніцше, вплив ідей останнього на його творчість була суттєвою. У праці Ніцше «До генеалогії моралі» Фуко узрів ідею генеалогії. Це дозволило стверджувати, що увесь суттєвий для європейської цивілізації моральний досвід є історичним. У нових історичних обставинах другої половини ХХ ст. його положення набуло актуальності не лише для істориків та філософів, а для психологів гендеру, для їхнього міркування про специфіку чоловічих та жіночих гендерних ролей. Услід за С. де Бовуар [17] багато дослідників гендеру дійшли висновку, що жінка фактично до ХХ ст. не мала інтелектуальної «історії» свого становлення, дискурсивних свідчень цього досвіду (наукові праці, підручники, нагороди та рейтинги). Фуко відкрив цю тенденцію формування рейтингового знання, коли певні суб'єкти (жінки, дисиденти тощо) виштовхувалися з дискурсу або не зауважувалися.

Фуко-психолог бачив будь-яку теорію, систему думки як історично зумовлену, де твердження рангуються не в аспекті їхньої істинності чи хибності, а з позицій дискурсу влади, яка «стоїть» за цим твердженнями. Дискурс (наприклад, по гендер, сексуальність) формується в результаті розбіжності між тим, про що допустимо говорити в той чи інший період («згідно правил граматики і логіки») і тим, що говориться насправді. Предмети обговорення щораз виникають і змінюються. Історію саме таких недопустимих «предметів обговорення» писав Фуко. У працях «Історія безуму у класичну добу» та «Слова і речі» (1966), Фуко звертається до «розламів» в історії наук, коли кількісне наростання нових науково-світоглядних уявлень і понять призводить до трансформації всієї системи поглядів. Фуко вживає грецьке слово «епістема», яким позначалося абсолютно систематичне знання, яке характеризує сукупності відносин та законів трансформації, що об'єднують дискурсивні практики в певний конкретний період [18, с. 31]. У праці «Археологія знання» (1969) Фуко зауважив, що епістема є можливістю думок, теорій, наук певного історичного періоду [18, с. 31]. У подальшому Фуко замінює поняття «епістема» вжитком поняття «дискурс». Наукові дискурси як процес вироблення знання, легітимації теорій (сексуальності, психічної норми, жіночності тощо) відіграють важливу роль у системі дисциплінарної влади. В авторитарному суспільстві влада дискурсивно класифікує та категоризує людей, відстежує або «лікує», коли їхню поведінку вважали «ненормальною». Недотримання приписів норм часу модерн науки почало сприйматися вже не як ситуативно обумовлений вчинок («біс поплутав»), а як вияв соціальної неповновартісності людини [12, с. 510]. Система оцінок «технологів біо-влади» в модерн науці перетворилася у систему вартостей, а система категорій – у соціальну систему «закритого суспільства» [13, с. 147]. Фуко стверджує, що психологічні дискурси створили тип психолого-центрованої суб'єктивності, що призвело до того, що люди вбачають причину нещастя у власній психології, а не у суспільстві.

Психологів, зокрема гендеристів не може не надихати теза Фуко про те, що обмежувальні можливості влади не є безмежні. Наприклад, нав'язування категорій сприйняття жіночих образів, маскулінізація жінки представниками дисциплінарних інститутів, тим самим відкривало шлях до розуміння принципів цієї влади. Впродовж усієї своєї творчості Фуко звертався до осмислення окремих типів відносин людини та владних інститутів (про це свідчать його праці присвячені проблематизації пенітенціарної та психіатричної

систем) та взаємин статей у суспільстві. Важливе місце серед владних взаємин для нього займають різностатусні взаємини (між психоаналітиком і пацієнтом, учителем і учнем, батьками та дітьми, чоловіком та жінкою тощо). Сам Фуко у ранній юності болісно переживав свою «інакшість». Він ріс інтелектуальним та замкнутим підлітком, страждав від самотності, депресії, скоював суїцид та лікувався у психіатричній клініці. У 1954 р. була опублікована його перша робота «Психічні захворювання та особистість», яка була підсумком психологічних лекцій, які він читав в Парижі та в Університеті Лілля. Фуко навчав студентів науковому сумніву. Сутність останнього у тому, щоб уміти замість постійного некритичного «прирощування» знання до чого старого намагатися з'ясувати, як можливо думати по-іншому, «експериментувати у мисленні» [15, с. 260].

Праці Фуко, які формували проблематологічне поле філософії та науки другої половини ХХ ст., стали осереддям дискусій для методологів психології та теоретиків гендеру. Найбільш сильне зацікавлення викликала відкрита Фуко теоретична зв'язка, концептуальна ідея «влада-знання». Адже у працях «Слова та речі», «Археологія знання» Фуко робить висновок про взаємозв'язок влади та її дискурсивного продукту – знання. Генеалогія влади, для нього є передусім, генеалогією дискурсів, що легітимують владу. Саме через інституалізацію тої чи іншої «політики дискурсивного режиму» відбувається інституалізація цієї «капілярної» влади [12, с. 69]. Думка Фуко про приховану за дискурсом стратегію влади викликала достатньо сильний резонанс у критиків традиційної соціалізації. «Влада – це не деякий інститут, не деяка сила, котрою хтось був наділений, – пише Фуко. – Влада – це ім'я, яким називають стратегічну ситуацію в даному суспільстві» [13, с. 157]. Фуко показує, що найбільш ефективним є вплив влади саме на мікрорівні. Влада в сім'ї, в групі одноліток є скрізь сушою, вона охоплює все та всіх і виходить звідусіль. На мікрорівні вплив влади не помічається людиною, а сприймається як природне панування авторитетної думки, судження.

Значимою для психологів в гендерній теорії суб'єкта є позиція Фуко про «мікрополітики тіла». З'явилася низка дослідницьких проєктів, присвячених проблемі мікрополітик гендерного тіла, контролю за чоловічим і жіночим тілом у авторитарному суспільстві, примусу відповідати ідеологізованим стандартам статевої поведінки тощо (І. Кон, Д. Міхель, А. Сінельніков) [7, с. 3]. Дослідник гендеру І. Кон зазначав, що «психологія ХІХ – початку ХХ ст. була сексистською та есенціалістською» [7, с. 3]. «У 1910-20-х рр. усі нечисленні дослідження психологічних особливостей чоловіків і жінок зводилися до рубрики «психології статі» (psychology of sex), причому стаття найчастіше ототожнювалася із сексуальністю. У 1960-их рр. «психологію статі» змінила «психологія статевої відмінностей» (sex differences), які уже не зводилися до сексуальності, але здебільшого вважалися заданими природою. Наприкінці 1970-х років коло досліджуваних психічних явищ розширювалося, а біологічний детермінізм слабшав, цей термін було замінено на м'якший – «відмінності, пов'язані зі статтю» (sex related differences). У 1980-х роках їх стали називати «гендерними відмінностями», які можуть взагалі не мати біологічного підґрунтя [7, с. 3]. Фуко вніс внесок у зміну психологічних уявлень про маскуліність та фемінність. Він показав, що минулий психологічний дискурс окреслював маскуліні (чоловічі) та фемінні (жіночі) риси як суворо взаємовиключними, усіякий відступ від них сприймався як патологія. Відтак Фуко сприяв цьому, що жорсткий нормативізм у психології був витіснений поширенням ідеї континуума маскуліно-фемінних рис.

Фуко висунув ще один концепт, начерк чи ідею «плекання себе». Відомий філософ Ж. Бодріяр у праці «Забути Фуко» [19] критикував Фуко за цю ідею, вказував, що недоречно занадто багато говорити про сексуальність, про репресивне ставлення до сексуальних меншин, бо це підсилуватиме інтерес до сексуальності, а не сприятиме духовності. Однак

Фуко своєю ідеєю «плекання себе» (праця «Історія сексуальності. Плекання себе») ніби передбачив можливості сучасних технологій тілесності та проблему моральності. Адже сучасні люди (жінки та чоловіки) не страждають від цього, що вдаються до послуг пластичної хірургії, а окремі змінюють стать. Трапилося те, що для філософів (Мерло Понті, К'єркегор та ін.) здавалося немислимим – відмова від свого обличчя, – тепер це стало звичайною справою. Фуко ніби передбачив цей позитивний психологічний акт побудови себе, «практики себе». Якщо Бодріяр розцінював технології тілесності як штучне протезування органів, які вписуються в індустрію інших штучних продуктів сучасної промисловості, то для масової людини фукіанська ідея «турботи про себе» набуває сенсу віднайдення нового себе у мінливому світі. Людина, яка вдається до послуг пластичної хірургії, корекції фігури, зміни обличчя та навіть статі не сприймає це як втрату природної чи культурної ідентичності, а набуттям нового, хоча й штучного, але цілковито онтологічного статусу. У праці «Друга стать» (підрозділ «Доля») С. де Бовуар аргументувала, що стать (жінки) – це доля [17, с. 3]. Сучасна людина просто змінює модули свого психологічного життя, вона не стільки втрачає зв'язок з природним підґрунтям (тілесністю), скільки змінює підґрунтя і долю, які раніше вважалися незрозумілими чи трагічними.

Отже, Фуко створив концепцію, де реальною історією є історія влади і знання, яка визначає історичні «злами» епістем, тобто відкриває що раз нове поле проблематизації. Постмодерністський критичний світоглядний рух підштовхнув дослідження філософських проблем гендеру, а соціальний фундаменталізм відійшов на периферію дослідницької свідомості. В 80-90-х рр. проблематизація гендеру здійснювалася на підґрунті фукіанського генеалогічного методу. Останній дозволив з'явитися гендерній проблематиці, пов'язаній з темами статевого поведіння, родини, економіки, злочинів та насильства, релігії, літератури та мови у їх можливих комбінаціях. Гендер почав розглядатися в різноманітних зв'язках та варіантах: гендер як суб'єктивність, як символічний образ, як мисленнєвий конструкт, гендер і наука тощо. Особливості фукіанської стратегії проблематизації чоловічих та жіночих відносин, яку він розглядав на прикладі античного дискурсу висвітлені у монографії [20, с. 11–35]. Нами були проаналізовані концептуальні засоби фукіанської проблематизації чоловічої суб'єктивності античної доби з позицій гендерного підходу, де звернуто увагу на нові аспекти прочитання його праці «Історія сексуальності», зокрема висвітлені такі варіанти античної суб'єктивності, як індивідуалізація та маргіналізація, розглянуті дискурсивні етапи соціальної політики тілесності [21]. Перспективами дослідження концептуальних ідей Фуко для психології є висвітлення проблематизації чоловічої гендерної суб'єктивності та критика тих типологізацій, які створювалися з метою формулювання істини, що надає морального підґрунтя режиму «влада-знання». Концепція «влада-знання-гендер», оперта на фукіанську методологію, залишається однією із впливових для переосмислення психологічних категоризацій та типологізацій у сучасній концепції особи як суб'єкта самоздійснення.

Список використаної літератури

1. Вен П. Фуко. Его мысль и личность / пер. с фр. А.В. Шестакова. Санкт-Петербург : «Владимир Даль», 2013. 195 с.
2. Butler J. The psychic life of power: theories in subjection. Stanford : Stanford University Press, 1997. 356 p.
3. Власова О.А. Предисловие. Фуко М. Психическая болезнь и личность / пер. с фр., предисл. и коммент. О.А. Власовой. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Гуманитарная Академия, 2010. 320 с.
4. Перре К. Модернизм Фуко. Искусство versus литература: сборник статей / под общ. ред. Е.Е. Дмитриевой. Москва : ОГИ, 2006. С. 148–165.

5. Сокулер З.А. Концепция «дисциплинарной власти» М. Фуко. *Знание и власть: наука в обществе модерна*. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. С. 58–82.
6. Flax J. *Disputed Subjects: Essays on Psychoanalysis, Politics and Philosophy*. New York : Routledge, 1993. P. 75–91.
7. Кон І. Чоловіки, які змінюються у мінливому світі (розділи з книги). Незалежний культурологічний часопис «Ї». *Маскулінність та феміністність*. 2003. Число 27. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kon.htm>.
8. Михель Д. «Ужасные» отражения материнского тела: примеры гендерных политик на Западе в современную эпоху. *Гендерные исследования*. Харьков : ХЦГИ, 2000. № 4. С. 203–227.
9. Синельников А. Мужское тело: вид и желание. Заметки к истории политических технологий тела в России. *Гендерные исследования*. Харьков : ХЦГИ. 1999. № 2 (1/1999). С. 209–220.
10. Ушакин С. Фокусируя Фуко: феминистские дискуссии. *Гендерные исследования*. Харьков : ХЦГИ. 2000. № 4. С. 177–203.
11. Фуко М. Психическая болезнь и личность / пер. с фр., предисл. и коммент. О.А. Власовой. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Гуманитарная Академия, 2010. 320 с.
12. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. с фр. И.К. Стаф. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 576 с.
13. Фуко М. Наглядати і карати / пер. фр. П. Тарашука. Київ : Комубук, 2020. 452 с.
14. Фуко М. Історія сексуальності. Жага пізнання. Харків : Око, 1997. Т. 1. 235 с.
15. Фуко М. Історія сексуальності. Інструмент насолоди. Харків : Око, 1999. Т. 2. 288 с.
16. Фуко М. Історія сексуальності. Плекання себе. Харків : Око, 2000. Т. 3. 264 с.
17. Бовуар де С. Друга стать : пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. У двох томах. Київ : Основи, 1994. Том 1. 390 с.
18. Фуко М. Археологія знання: пер з фр. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. 326 с.
19. Бодрийяр Ж. Забыть Фуко: пер. с фр. Д. Калугина. Санкт-Петербург : Изд-во «Владимир Даль», 2000. 96 с.
20. Гапон Н. Гендер. Ідентичність. Суб'єктивність: філософські дискусії другої половини ХХ сторіччя. Монографія. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 378 с.
21. Гапон Н. Концепт «суб'єктивності» у праці Мішеля Фуко «Плекання себе». *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2019. Вип. 24. С. 45–52.

MAIN CONCEPTUAL IDEAS OF MICHEL FOUCAULT FROM THE POSITION OF CONTEMPORARY PSYCHOLOGY

Nadiya Hapon

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: nadiya.hapon@lnu.edu.ua*

The article considers the main concepts of the French philosopher and psychologist Michel Foucault (power-knowledge, episteme, discourse, micro-politics of the body, etc.). Foucault's critical attitude to the state of modern science (according to Foucault, regime of power-knowledge) is explained. With the help of the classification of intellectual or physical norms and deviations, not only an extensive system of knowledge (disciplines) is formed, but also a system of disciplinary mechanisms aimed not so much at combating actions as at correcting the human soul. Scientific knowledge (psychological, pedagogical, medical, etc.) was produced under the control of professional communities. The authorities of the closed society recruited teachers, psychologists, psychoanalysts, forensic experts (according to Foucault – technologists

of bio-power). They intercepted the vector of power on themselves, imperceptibly embodied the dissociated power-knowledge of man. Foucault criticizes this discursive situation of knowledge production. The author introduces the concept of epistemic shift. This is a situation where the old episteme as a historically changing structure of knowledge must be replaced by another. A new episteme (structure of thinking, order of knowledge) will change the image of man in the world, will lead to a new psychological practice.

The basic concepts developed by Foucault became relevant for reflections on the methodology of psychology, the psychology of gender. Foucault's notion of micropolitics of the body proved to be especially important for the gender theory of the subject. For contemporary psychology, the Foucauldian conceptual idea of nurturing the self acquires great practical significance. Modern man uses the services of plastic surgery, figure correction, face and sex changes. Man does not perceive body technology as a loss of natural or cultural identity. Medical and psychological practice should be ready to help a person acquire a new subjectivity and psychoontological status.

Key words: episteme, knowledge-power, discourse, micropolitics of the body, gender.

УДК 159.923:378.018.43(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.4>

КОМУНІКАТИВНА ДЕПРИВАЦІЯ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ

Ірина Грузинська

Національний авіаційний університет

проспект Любомира Гузара, м. Київ, Україна, 03058

e-mail: gruzinska.irina17@ukr.net

У статті обґрунтована актуальність проблеми комунікативної депривації, яка виникає в умовах дистанційного навчання. Узагальнюються основні наукові підходи та теоретичні напрацювання в контексті досліджуваної проблеми. Встановлено негативний вплив депривації як на подальше навчання, так і на психоемоційний стан студента, що призводить до загального ослаблення психофізичних та соціально-психологічних можливостей особистості. Здійснено теоретичний аналіз дефініції «психологічна депривація». З'ясовано, що окресленій проблемі бракує теоретичних та емпіричних даних щодо визначення негативних факторів дистанційного навчання. Вивчено характерні ознаки депривованої особистості.

Пропонується власне формулювання змісту поняття «деприваційний синдром дистанційного навчання» у такому формулюванні: «Це стійка сукупність психологічних станів особистості, викликаних обмеженням можливостей щодо задоволення сенсорних, соціальних або когнітивних потреб, які пов'язані з особливостями дистанційного навчання, характеризуються психологічним дискомфортом та можуть мати патогенний вплив на психічне здоров'я». Представлені результати емпіричного дослідження особливостей впливу на особистість студента психологічної депривації, яка виникає за умов дистанційного навчання. Дослідження проведено на вибірці, до якої ввійшли 144 студентів із трьох закладів вищої освіти. За результатами дослідження з'ясовано, що деприваційний синдром дистанційного навчання у студентів проявляється у різних психоемоційних проблемах, зокрема, це імпульсивність, внутрішнє напруженість, дратівливість, обережність, депресія, тривога, паніка, втома, розлад сну, апатія, відсутність мотивації, беземоційність, різка зміна настрою, напруженість, стрес, нервові зриви тощо. Проте було встановлено, що 40% респондентів не виявили бажання повертатись на очне навчання, відчуваючи страх, викликаний ситуацією з COVID-19. Зроблено акцент на тому, що домінуючими стресорами для студента під час дистанційного навчання є комунікативна депривація (заміна особистісного спілкування на онлайн, зміна соціальної активності тощо). Встановлено достовірний зв'язок між психоемоційним напруженням студентів та деприваційний синдром дистанційного навчання.

Ґрунтуючись на теоретичному та емпіричному аналізі, виділено зовнішні та внутрішні умови виникнення деприваційного синдрому в умовах дистанційного навчання.

Ключові слова: депривація, психологічна депривація, особистість, деприваційний синдром, дистанційне навчання.

Постановка проблеми. Сучасне трансформаційне суспільство характеризується переходом до нових умов існування, головною ознакою якого є необхідність адаптування суспільних відносин до умов пандемії, яка стала чи не головним глобальним викликом 21 століття. При цьому неврахування соціально-психологічних закономірностей такого адаптування може призводити до деформування процесів самовизначення і втрати цінностей особистості внаслідок нерозуміння суспільних змін та особистісного конфлікту між власними можливостями, ресурсами та тим, що насправді вимагає ситуація.

У контексті актуальної проблеми, враховуючи психологічні особливості студентського періоду, які зорієнтовані на формування самовизначення, професійної спрямованості, соціальної активності та вмінням входити до нових соціальних груп і соціальної зрілості виникає проблема депривації, яка може загальмувати повноцінний перебіг особистісного становлення індивіда. На нашу думку, саме депривація є соціально-екзистенційним чинником, який викликає перманентну кризу, що пригнічує відчуття цілісності своєї особистості, відчуття себе як унікальної та неповторної особистості буття серед «інших» в житті та є чинником емоційної напруги.

Незважаючи на посилену увагу дослідників в галузі педагогіки та психології до проблематики депривації, подібна увага, переважною мірою, обмежується вивченням її окремих аспектів та понятійного апарату. Зокрема, малодослідженим залишається напрямок психологічного реагування студента на ситуацію депривації, яка виникає в умовах дистанційного навчання.

Отож актуальність дослідження зумовлена тим, що дана дефініція в контексті проблеми дистанційного навчання потребує детального науково-психологічного вивчення. Окресленій тематиці властиві як брак теоретичного узагальнення й концептуалізації окресленої проблеми, так і брак емпіричних даних щодо загального визначення негативних факторів дистанційного навчання, які характеризуються депривацією.

Аналіз наукових досліджень. Теоретико-методологічну основу дослідження складають фундаментальні положення про основи психоаналізу (З. Фрейд, Р. Шпіц, Дж. Боулбі, Е. Еріксон, К. Хорні), теорія научіння (Дж. Брунер, Д.Гевірц, У. Денніс, Д. Хебб), гуманістична психологія (А. Маслоу), мотиваційна теорія (С. Проуєнс, Р. Ліптон, Г. Шеффер), теорія депривації (Й. Лангмейєр, З. Матейчек); про розвиток і становлення особистості в діяльності (Л.С. Виготський, Г.С.Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін.); вплив спілкування на психічний розвиток особистості (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, В.О. Киричук, В.К. Котирло, М.І. Лісіна, А.Г. Рузьська, Б.Д. Паригін, Т.О. Піроженко, Ю.О. Приходько та ін.); особистісно орієнтований підхід до психічного розвитку дитини (О.Л. Кононко, Т.О. Піроженко та ін.); психолінгвістичний підхід до проблеми зв'язного мовлення (Л.С. Виготський, В.К. Воробйова, Н.І. Жинкін, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія та ін.).

Теоретичною базою щодо дослідження питання дистанційної освіти та її впливу на розвиток студента стали наукові погляди вітчизняних і закордонних науковців, зокрема Н. Муліної (управління якістю дистанційної освіти), Л. Калайдової (роль викладача у системі дистанційної освіти), В. Белової, Л. Віткіної (упровадження систем управління якістю вищих навчальних закладів), М. Миговича (перспективи розвитку дистанційної освіти), О. Адаменко (інновації в дистанційній освіті), М. Мурашко (моделювання оцінювання якості підготовки), М.І. Старова М.С. Чванова, М.В. Віслобокової, О.К. Тихомирова, Ю.Д. Бабаєвої, А.Е. Войскунського, О. Арестовим (психолого-педагогічним проблемам спілкування при дистанційному навчанні).

Мета статті – теоретично проаналізувати основні наукові підходи до формулювання дефініції «психологічна депривація», дати визначення авторській дефініції «деприваційний синдром дистанційного навчання» та емпірично дослідити особливості впливу на особистість студента психологічної депривації, яка виникає за умов дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. За визначенням О. Алексєнкова [1] депривація означає позбавлення, втрату, недостатнє задоволення саме психічних потреб. На думку вчених Й. Лангмейєра та З. Матейчека [2], під психічною депривацією розуміють такий психічний стан, де не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою і протягом достатньо тривалого часу.

За результатами контент-аналізу щодо дослідження дефініції «депривація» встановлено, що більшість визначень виходять з поняття потреби, яка розглядається як недостатність суб'єкта в будь-чому.

Відповідно до класифікації потреб А. Маслоу, вони поділяються за походженням на біогенні (первинні) і соціальні (вторинні). До числа первинних відносяться фізіологічні потреби (у самозбереженні, тобто їжі, воді, відпочинку, сні, теплі, збереженні здоров'я та ін.). До вторинних потреб належать потреби в самоствердженні, спілкуванні, різних досягненнях, дружбі, коханні, знаннях, саморозвитку, творчості, самовираженні. У випадках незадоволення базових фізіологічних потреб страждає фізичне здоров'я індивіда, а у випадках незадоволення базових психологічних потреб страждає дух (психологічне здоров'я) [3].

Взявши за основу класифікацію А. Маслоу, виділено 2 категорії депривації: депривацію не базових потреб і загрозливу депривацію, яка шкодить життєвим цілям індивіда, його самооцінці, перешкоджає самоактуалізації, тобто перешкоджає задоволенню базових потреб.

У своїх дослідженнях Й. Лангмейер і З. Матейчек [2] виділяють 4 види депривації: 1) стимульна (сенсорна) депривація: знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність; 2) депривація значень (когнітивна): мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого упорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається зовні; 3) депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий уже був створений; 4) депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі.

На думку О. Алексеєнкова [1], для повноцінного психічного розвитку й функціонування людині необхідно наявність різних сфер: сенсорних, емоційних, когнітивних тощо, а їх дефіцит призводить до несприятливих наслідків для психіки. Відповідно, депривована особистість проявляє значну тривогу, почуття незадоволення собою, навколишнім оточенням, невпевненість у своїх можливостях, втрачається життєва активність, появляється депресія. В даному контексті звертаємо увагу на достатній рівень задоволення психологічних потреб особистості, які і є моделюючим фактором прояву депривованості.

З біологічної точки зору, потреба означає певний стан організму, що виражає свою об'єктивну необхідність в чому-небудь. Тобто система потреб особистості безпосередньо залежить від способу життя індивіда, взаємодії між навколишнім середовищем і сферою її використання. Тому обмеження, дефіцит або позбавлення можливостей задоволення життєво необхідних потреб призводить до позбавлення для задоволення базових психічних потреб впродовж певного періоду часу. У контексті зазначеної проблеми ми спостерігаємо, що депривація є рушієм для деструктивного впливу на соціально-психологічну структуру особистості та є гальмівним фактором, який обмежує повноцінний розвиток та створює дискомфортні та девіантні сегменти проявів в житті та поведінці особистості [3].

У своїх дослідження Й. Лангмейером і З. Матейчком виділяють 4 основних (життєвих) потреб: 1) потребу у певній кількості, мінливості та видах (модальності) стимулів; 2) потребу в елементарних умовах для дієвого навчання; 3) потребу в первинних суспільних зв'язках (особливо з матір'ю), що забезпечують можливість базової інтеграції особистості; 4) потребу суспільної самореалізації, котра уможливує оволодіння певними суспільними ролями і ціннісними орієнтирами.

Важливо наголосити на наслідках психічної депривації, які проявляються у невмінні пристосовуватися до ситуацій, які є звичними для певного суспільства. Тому

Й. Лангмейер та З. Матейчек наголошують, що дуже важливо звертати увагу на цінності, які є актуальними у даний період.

Крім того, вчені виокремлюють два негативних чинники: госпіталізм (глибокої депресії з плачем і печаллю) та нестачі перцептивної стимуляції (різноманітних даних у вигляді патернів значущої сенсорної інформації) [4; 5].

Д.Т. Гошовська, Я.О. Гошовський виділяють таку типологічну диференціацію поняття «депривація», як психічна, соціальна, сенсорна, материнська, родинна, сімейна, сексуальна, гендерна, комунікативна, інформаційна, перцептивна, когнітивна, афективна (емоційна), екстремальна, економічна (матеріальна), професійна, тотальна/парціальна (часткова), перманентна, просторова (локомоційно-кінетична, рухова, психомоторна, пересувальна), харчова, тактильно-кінестетична, явна/латентна (прихована, замаскована), зовнішня/внутрішня, темпоральна (часова, рання/пізня), експериментальна, закладова, рольова, субетнічна, організмична, духовно-соматична, депривація сну та інше [5].

В контексті нашого дослідження, акцентуємо увагу на сенсорній та комунікативній депривації.

Під сенсорною депривацією розуміється тривале або повне позбавлення людини зорових, слухових, тактильних чи інших відчуттів, рухливості, спілкування, емоційних переживань тощо. Наслідком сенсорної депривації може бути «сенсорний голод» – відсутність або нестачу емоційних зв'язків [6], перепад настрою, депресія, апатія, загальмованість, дратівливість, розлад орієнтації в часі, занепокоєння, неприємні соматичні відчуття, головні болі, болі в спині, в потилиці, в очах, маячні ідеї, подібні до параноїдних; галюцинації, тривога і страх, скарги на клаустрофобію, нудьгу, особливі фізичні потреби тощо.

До комунікативної депривації ми відносимо нестачу спілкування. В даному випадку звертаємо увагу на обмеження простору (домашня кімната під час дистанційного навчання), обмежене пересування формують депресивний модус самосвідомості, пригнічену і слабку біосоціально особистість, яка легко піддається маніпуляціям та не схильна до соціальної перцепції.

Кононовою М.М. виділено характерні ознаки депривованої особистості, зокрема втрата життєвої активності, депресія. Вчена вважає, що ступінь «деприваційної поразки» залежить від 2 чинників: 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду та здатність до психологічної стійкості; 2) ступінь жорсткості, модифікаційної потужності та міра багатоаспектності модифікаційного впливу [6].

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за потрібне запропонувати авторське визначення дефініції «деприваційний синдром дистанційного навчання», виклавши його у такому формулюванні: це стійка сукупність психологічних станів особистості, викликаних обмеженням можливостей щодо задоволення сенсорних, соціальних або когнітивних потреб, які пов'язані з особливостями дистанційного навчання, характеризуються психологічним дискомфортом та можуть мати патогенний вплив на психічне здоров'я.

На основі ключових положень та теоретичного аналізу психологічних особливостей депривованої особистості нами було поглиблено та емпірично опрацьовано питання дистанційного навчання як чинника виникнення ознак депривації в студентів.

На сьогодні в умовах пандемії COVID-19 дистанційне навчання є основним методом для продовження освітнього процесу. Саме дистанційне навчання реалізує принцип безперервної освіти та є заміником для отримання знання в інформаційному суспільстві.

Дистанційне навчання, на нашу думку, створює для студентів таку деприваційну ситуацію, в якій виникає обмеження важливих психологічних потреб, адже студент вимушений перебувати тривалий час (від 1-4 пари в день) в ізолюваному приміщенні без можливості реального спілкування.

З метою збору емпіричного матеріалу та попереднього аналізу проблеми депривації під час дистанційного навчання нами було проведено пілотний експеримент.

Базовими експериментальними майданчиками було обрано три ЗВО України – НПУ імені М.П. Драгоманова (м. Київ), Національний авіаційний університет (м. Київ) та Уманський національний університет садівництва. В експерименті брали участь студенти 3, 4 та 1 (магістратура) курсів. На пілотному етапі дослідження загальна кількість респондентів складала – 144 студенти.

Формування вибірки було зумовлене необхідністю вибору ЗВО різних напрямків (зокрема, педагогічний, технічний та сільськогосподарський) та визначення ряду проблем й порівняння результатів в регіональних та столичних вузах.

Таблиця 1

Характеристика складу емпіричної вибірки

Назва ЗВО	Курс навчання/ рівень освіти	Майбутня спеціальність	Кількість опитаних (в середньому, у %)
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова	3,4, 1(магістратура)	Дошкільна освіта (психологія, інклюзивна освіта, початкова освіта)	74 студ.
Національний авіаційний університет	3,4, 1(магістратура)	Соціологія, практична психологія	30 студ.
Уманський національний університет садівництва	3,4, 1(магістратура)	Маркетинг, Комп'ютерні технології, Геодезія та землекористування, Облік і оподаткування, Бухгалтер	40 студ.

В експерименті (перший етап) ставилися завдання виявити ключові проблеми дистанційного навчання.

Для розв'язання поставлених задач використовувалися такі діагностуючі методи: анкетування та психологічна бесіда.

Ключовими запитаннями анкети були: «Як дистанційне навчання вплинуло на ваше життя?», «Що Вам не вистачало під час дистанційного навчання», «Як Ви можете охарактеризувати Ваш емоційний стан під час дистанційного навчання», «Чи відбулися зміни психоемоційного стану після виходу на очне навчання», «Чи виникла у Вас потреба особистого спілкування з одногрупниками», «Чи змінився стиль поведінки в комунікації після виходу з дистанційного навчання», «Які переваги і недоліки дистанційного навчання Ви можете відзначити», «У випадку повернення до дистанційного навчання на що Ви в першу чергу звернете увагу».

Всім групам респондентів було запропоновано пройти анкетування, яке складало 11 запитань з метою зафіксувати показники депривації та чинників, що їх зумовлюють.

Якісна інтерпретація та обробка результатів відповідей за запитання «Як дистанційне навчання вплинуло на ваше життя» дає підстави констатувати, що 28% не відчували ніяких змін; у 2,8% студентів виявлено різке зменшення розумової активності; почалися проблеми зі здоров'ям (зір, спина) у 2% респондентів; змінилось відношення до навчання, зникла мотивація у 21,2% студентів; на 20,5% опитуваних позитивно позначилось дистанційне навчання у зв'язку із збільшенням вільного часу, відсутності потреби прив'язки до місця тощо; для 11,2% опитуваних під час дистанційного навчання стало легше навчатися, покращились технологічні навички

та вміння бути більш мобільним; у 14,5% опитуваних відбулися негативні зміни в емоційному стані.

Крім того, аналіз отриманих даних висвітлив той факт, що переважна кількість студентів (45,5%) на питання «Що не вистачало під час дистанційного навчання» зазначила живе спілкування із одногрупниками та викладачами. Зокрема, в Національному авіаційному університеті 64,5% студентів, НПУ імені М.П. Драгоманова 63,3%, Уманському національному університеті садівництва – 65% студентів. У 23,1% респондентів не виникало труднощів під час навчання, а для 16,1% опитуваних не вистачало практичних занять.

Відповідно, нестача спілкування у 48,3% студентів призвела до різних психоемоційних проблем, які були визначені у студентів під час опитування, зокрема, імпульсивність, внутрішнє напруження, дратівливість, обережність, депресія, тривога, паніка, втома, розлад сну, апатія, відсутність мотивації, беземоційність, різка зміна настрою, напруженість, стрес, нервові зриви. 9,1% респондентів були у задовільному стані, а спокій, комфорт та емоційне задоволення відчували 42% студентів. Ніяких змін під час дистанційного навчання не відбулося у 1,4% студентів.

Окремо слід зазначити психоемоційний стан респондентів після виходу з дистанційного навчання на очне та стиль поведінки в комунікації. Нами було визначено два чинники, відповідно до яких ми отримали суттєву різницю між показниками перебування студентів на дистанційному навчанні відповідно до запитання «Чи відбулися зміни психоемоційного стану після виходу на очне навчання». Перший чинник – час перебування на дистанційному навчанні був різним – від 10 днів до 2 років; другий чинник – наявність роботи. Тому, ми вважаємо за потрібне проаналізувати отримані емпіричні дані відповідно до визначених чинників.

Відповідно до першого чинника, за результатами опитування 20% респондентів, які перебували на дистанційному навчанні від 10 днів до 1 року, не відчували ніяких змін, у 55% опитуваних з'явився страх зараження; радість та емоційний позитивний сплеск відчували 18% студентів; ніяких змін не відчували 7% респондентів.

Опрацювання результатів категорії опитуваних до 2 років перебування на дистанційному навчанні показують, що 4,3% респондентів відчують радість та емоційний позитивний сплеск; 16% опитуваних почали уникати людей та нав'язливого спілкування, нестачі вільного простору; не відчували ніяких змін 5% опитуваних; 11,3% респондентам важко було налаштуватись на нормальну роботу; з'явилося бажання ходити на заняття, нагнненість, впевненість та спокійність у 12,6% досліджуваних; байдужість до всього, що відбувається, спостерігалось у 16,5% студентів; відчуття тривоги, нерозуміння і дезорієнтація у просторі і часі спостерігалась у 34,3% опитуваних.

Крім того, хочемо виділити, що 40% опитуваних відчували страх, пов'язаний із COVID-19, який викликав напружений етап адаптації до очного навчання.

Відповідно до другого чинника результати опитування студентів, котрі працюють, показали, що для 90% респондентів дистанційне навчання є позитивним, викликає спокій та комфорт, адже більше часу можна приділити роботі та не витратити час на дорогу до університету. На 10% опитуваних ніяк не позначилось дистанційне навчання.

Аналіз результатів пілотного етапу експерименту виявив домінування середнього і низького рівнів задоволення студентів дистанційною формою навчання, що негативно впливає як на якість професійної підготовки, так і на загальний психологічний стан.

Аналізуючи емпіричні дані, нами було виділено зовнішні та внутрішні умови виникнення деприваційного синдрому в умовах дистанційного навчання. Звертаємо увагу, що, крім дистанційного навчання, вагомим стресовим фактором є ситуація, пов'язана із загальною пандемією у світі COVID-19.

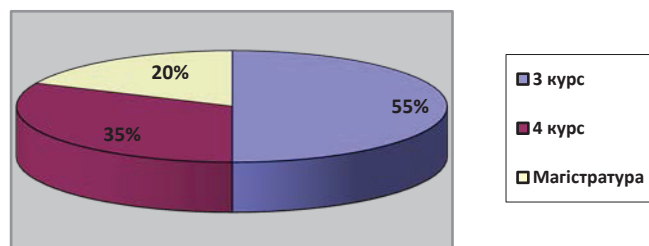
До зовнішніх умов нами віднесено такі, як: соціальне оточення, велика кількість інформації, що надходить різними каналами, та невміння її правильно «спожити»; бажання реального спілкування; наявність потреби емоційного сприйняття та тілесного контакту; достатня поінформованість про цілі і завдання групи; соціальна адаптація

До внутрішніх умов віднесено:

особливості темпераменту, розвиток інтелектуальних і фізичних сил та обмеження в часі для задоволення різного плану потреб; позитивний соціально-психологічний клімат в родині та в групі; задоволеність від спілкування та отримання зворотнього зв'язку.

Можна стверджувати, що на особливості деприваційних проявів впливають вікові та індивідуальні психологічні особливості студентів, специфіка адаптації першокурсників до навчання у вузі, психологічні особливості їх соціалізації та період перебування на дистанційному навчанні.

Адже, як видно із діаграми 1.1., показники студентів, які на початку пандемії перебували на 1 курсі, та, наразі, під час пілотного експерименту, перебувають на 3 курсі, значно відрізняються від результатів опитаних респондентів, які на початок пандемії перебували на 2 курсі та пройшли період адаптації. Відповідно, можемо констатувати, що нестача сенсорної та комунікативної форм спілкування та взаємодії починаючи від перших курсів навчання та продовжуючи далі сприяє виникненню деприваційного синдрому дистанційного навчання. Зокрема, 55% респондентів не виявили бажання повертатись до дистанційного навчання, 45% опитуваних вказали на відсутність взаєморозуміння в групі та відчуття дискомфорту у зв'язку із обмеженою можливістю живого спілкування та взаємодії з групою.

Рис. 1.1. Зведені дані щодо особливостей деприваційних проявів емпіричної вибірки дослідження

Висновки. Таким чином, констатуємо, що деприваційний синдром дистанційного навчання негативно позначається на діяльнісно-комунікативному рівні особистісного самоусвідомлення, шкодить психічному здоров'ю, сприяє виникненню розладів під час особистісного становлення та викликає виснаження екзистенційних психоенергетичних ресурсів [7; 8]. Нагромадження різних психічних обмежень (соціального контакту, комунікативно-тактильної стимуляції тощо) призводить до нівелювання психологічної структури особистості.

У подальшому депривація може призвести до амбівалентності та стати причиною виникнення маргінальності, перебування в когнітивному дисонансі, хронічної фрустрованості різних життєвих потреб та браку саморефлексії [7; 9; 10].

Тому подальшою перспективою нашого дослідження вважаємо розробку та реалізацію цілісної програми корегування деприваційного синдрому під час дистанційного навчання.

Список використаної літератури

1. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 96 с.
2. Лангмейер Й., Матейчек З. Психологическая депривация в детском возрасте. Авице-нум : Мед. изд-во Прага, 1984. С. 25–32.
3. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.
4. Полюк С.П. Психічна депривація як проблема сучасного суспільства. Збірник наукових праць № 60. Серія : педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є.М. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2011. С. 73–80.
5. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Основні типологічні параметри феномена психічної депривації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць* / головний редактор В.В. Серета. Львів : ЛьвДУВС, 2016. Вип. 1. С. 216–228.
6. Кононова М.М. До проблеми депривації особистості в контексті глибинного пізнання. Психологічні координати розвитку особистості : реалії і перспективи : зб. наук. матеріалів V Міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. (27-28 квітня 2020 р., м. Полтава). Полтава, 2020. С. 63–66.
7. Горбань Г.О., Гошовський Я.О. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. № 3(35)*. 2014. С. 140–150.
8. Бевз Г., Дорошенко О. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / наук. ред. С.Д. Максименко. Київ : 2003, Т. V, ч. 5. С. 25–34.
9. Візнюк Ю. Психічна депривація як негативний чинник психогенези особистості *Arena nauki. Kwartalne miedzynarodowe czasopismo naukowe. № 1(1)*. 2017. С. 110–117.
10. Візнюк Ю.М. Психологія самоприйняття особистості: до постановки проблеми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк : СЛУ ім. В. Даля, 2016. № 1(39). С. 45–53.

COMMUNICATIVE DEPRIVATION IN THE CONDITIONS OF DISTANCE STUDENT STUDY

Iryna Hruzynska

National Aviation University
Lubomyr Husar Avenue, Kyiv, Ukraine, 03058
e-mail: gruzynska.irina17@ukr.net

The urgency of the problem of communicative deprivation, which arises in the conditions of distance learning, is substantiated in the article. The main scientific approaches and theoretical developments in the context of the researched problem are generalized. The negative impact of deprivation on both further study and psycho-emotional state of the student, which leads to a general weakening of psychophysical and socio-psychological abilities of the individual. Theoretical analysis of the definition of psychological

deprivation. It was found that the outlined problem lacks theoretical and empirical data to determine the negative factors of distance learning. The characteristic features of a deprived person have been studied.

It is proposed to formulate the meaning of the concept of “deprivation syndrome of distance learning” as follows: “it is a stable set of psychological states of personality caused by limited ability to meet sensory, social or cognitive needs associated with distance learning pathogenic effects on mental health”. The results of an empirical study of the features of the impact on the personality of the student of psychological deprivation, which occurs under conditions of distance learning. The study was conducted on a sample of 144 students from three higher education institutions. The study found that distance learning deprivation syndrome in students manifests itself in various psycho-emotional problems, including impulsivity, internal tension, irritability, caution, depression, anxiety, panic, fatigue, sleep disorders, apathy, lack of motivation, emotionlessness, sharp mood swings, tension, stress, nervous breakdowns, etc. However, it was found that 40% of respondents did not want to return to full-time study, feeling fear caused by the situation with COVID-19.

Emphasis is placed on the fact that the dominant stressors for students during distance learning are communicative deprivation (replacement of personal communication online, change of social activity, etc.).

A reliable link has been established between students’ psycho-emotional stress and distance learning deprivation syndrome.

Based on theoretical and empirical analysis, the external and internal conditions of deprivation syndrome in distance learning are identified.

Key words: deprivation, psychological deprivation, personality, deprivation syndrome, distance learning.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.5>

КОМПЕТЕНТІСНІ КОНТЕКСТИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ

Світлана Жарікова

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова
вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, Україна, 61002
e-mail: svetlanazharikova22@gmail.com*

Наталія Богдан

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова
вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, Україна, 61002
e-mail: bogdan.nataliya.67@gmail.com*

Юлія Краснокутська

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова
вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, Україна, 61002
e-mail: y0506180284@gmail.com*

У статті розглянуто результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту фахівців готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу. На ґрунті теоретичного аналізу доведено, що у психології сфери гостинності емоційний інтелект вважається необхідною складовою частиною професійної компетентності працівників готельно-ресторанного бізнесу, але, водночас, ця проблема залишається недостатньо висвітленою у наукових студіях саме емпіричного характеру. Вибірку склали 242 особи, які були розподілені за двома групами. До першої групи увійшли 158 студента четвертого курсу, що навчаються за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа». Другу групу склали 84 фахівці, зайняті у відповідній сфері бізнесу, стаж професійної діяльності яких складав 7-10 років. В емпіричному дослідженні було застосовано опитувальник EQ-i, автором якого є R. Bar-On, котрий визначає емоційний інтелект (EI) як сукупність якостей, вмінь, навичок та компетенцій емоційного та соціального змісту. Встановлено наявність відмінностей у ступені сформованості компетенцій EI між стажованими фахівцями у сфері готельно-ресторанного бізнесу та студентами, які завершують навчання за цією спеціальністю. Виявлено, що у внутрішньоособистісній сфері стажовані фахівці виявляють більшу досконалість таких компетенцій EI, як «Емоційна самосвідомість» та «Самоповага», у зовнішньоособистісній сфері вони відрізняються більшою вираженістю такої компетенції, як «Емпатія», але, водночас, вірогідно меншими показниками за компетенціями «Оптимізм» та «Щастя» у сфері EI «Загальний настрій». Для студентів компетенція «Самоактуалізація» (внутрішньоособистісна сфера EI) є більш притаманною, що у цій групі поєднується з меншою досконалістю компетенцій «Здатність до вирішення проблем», «Реалістичність», «Гнучкість» (сфера EI «Адаптивність»), «Стресостійкість» та «Контроль імпульсивності» (сфера EI «Управління стресом»). Зазначено, що для представників обох груп характерною є помірна вираженість таких компетенцій, як «Асертивність» та «Незалежність» (внутрішньоособистісна сфера EI), й середня вираженість компетенцій «Міжособистісні стосунки» та «Соціальна відповідальність»

(міжособистісна сфера EI). Підкреслюється, що фахівці готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу демонструють певну незбалансованість компетентнісного виміру емоційного інтелекту, що може виступати чинником деструкції комунікативної та професійної компетентності не тільки на початку їх самостійного шляху у професії, але й на наступних етапах професіогенезу. Отримані результати підтверджують доцільність вдосконалення психологічної підготовки фахівців готельно-ресторанної справи та актуальність створення системи психологічного супроводу професійної освіти спеціалістів цієї галузі.

Ключові слова: емоційний інтелект, компетенції, фахівці готельно-ресторанного бізнесу, професійна компетентність, психологія готельно-ресторанної справи.

Вступ. У сучасній психології феномен емоційного інтелекту (EI) знаходиться у фокусі активної дослідницької уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Представники різних галузей психологічної науки вивчають EI інтелект у загальнопсихологічному його розумінні відповідно до різноманітних концепцій феноменологічної сутності цього феномену, активно досліджують особливості розвитку EI та можливості його вдосконалення, зосереджують зусилля на виявленні особливостей EI інтелекту у різноманітних ракурсах його функціонування: суто психологічних, соціально обумовлених, освітніх, організаційних, професійних та ін. Теоретичні та емпіричні розвідки з проблеми EI поглиблюють розуміння змісту цього психологічного феномену, вдосконалюють наукові уявлення щодо внеску EI у різні сфери життєдіяльності людини. Відмінності концептуальних позицій щодо природи EI не заважають науковцям визнати значущість EI як важливого чинника особистісного благополуччя, професійного та життєвого успіху. У професійному контексті EI стає однією з провідних психологічних умов формування компетентності та успішного здійснення діяльності, яка передбачає виконання сервісних функцій, інтенсивні процеси спілкування та міжособистісної взаємодії, зокрема, у професійній діяльності фахівців готельно-ресторанної справи, що актуалізує питання емпіричного вивчення EI у представників цієї професійної групи.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження специфіки різних сфер компетенцій EI у фахівців готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу.

Виклад основного матеріалу. Феномен EI, як констатують М. Darvishmotevali, L. Altinau та G. De Vita, тривалий час знаходиться у центрі уваги дослідників галузі управління бізнесом, лідерства та організаційного розвитку, але залишається відносно новим та недостатньо дослідженим науковцями, котрі займаються проблемами психології готельно-ресторанної справи [1]. S. Stoyanova-Bozhkova, T. Paskova та D. Buhalis зазначають, що в умовах зростання конкурентної боротьби та мінливості бізнес-середовища у галузі готельно-ресторанної справи EI збагачує потенціал працівників цієї професійної галузі, збільшує продуктивність та задоволеність роботою, позитивно корелює з лояльністю клієнтів і прибутковістю, й негативно – із плинністю кадрів, що визначає EI як необхідний компонент професійної компетентності фахівців готельно-ресторанного бізнесу. Науковці також підкреслюють, що існує значний розрив між умовами професійної підготовки спеціалістів, емпіричними напрацюваннями щодо психологічних чинників їх академічної успішності, професійної компетентності та потребами галузі [2]. Здатність до конструктивного міжособистісного спілкування, як вказують K. Wolfe, W. Phillips та A. Asperin, виступає підґрунтям для формування професійної компетентності фахівців у галузі готельно-ресторанної індустрії, хоча визначити якісний зміст відповідних навичок та кількісний рівень їх розвитку достатньо важко. Науковці вважають, що у психологічній науці існує конструкт, який дозволяє оцінювати вміння продуктивно спілкуватися та навички ефективної міжособистісної взаємодії, й вважають таким конструктом емоційний інтелект,

котрий пропонують розуміти як здатність сприймати й усвідомлювати зміст емоцій інших людей та використовувати цю інформацію для керування своїми діями й координації продуктивної взаємодії з оточуючими [3]. S. Avdimiotis наголошує, що розвинутий EI сприяє вдосконаленню навичок фахівців готельно-ресторанної справи щодо можливості конструктивного розв'язання проблем, пов'язаних зі скаргами, максимізації позитивних вражень та задоволеності якістю сервісу у клієнтів, а також вміння ділитися таким досвідом із колегами [4]. EI вважають одним із провідних факторів компетентності [5], чинником стресостійкості спеціалістів готельно-ресторанної справи [6], ресурсом зменшення тривожності новачків та виявів девіантної поведінки на робочому місці [7]. За думкою низки авторів, впровадження програм з розвитку EI в академічну підготовку студентів – майбутніх працівників сфери готельно-ресторанного бізнесу є виправданою інвестицією, яка здатна забезпечити підвищення ефективності цієї сфери за рахунок формування необхідних компетенцій [8; 9; 10].

Вибірку склали 242 особи, які були розподілені за двома групами. До першої групи увійшли 158 студентів четвертого курсу, що навчаються за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа». Другу групу склали 84 фахівці, сфери готельно-ресторанного бізнесу, стаж професійної діяльності яких складає 7-10 років. У формуванні вибірки дослідження ми спиралися на модель професіогенезу, запропоновану вітчизняними науковцями (Г. Пріб та Л. Бегеца) з урахуванням концептуальних ідей провідних українських дослідників (Л. Карамушка, О. Кокун, Н. Пов'якель, О. Цільмак та ін.) щодо змісту та сутності такого психологічного феномену, як професіогенез. Відповідно до цього професіогенез визначають як перманентний процес прогресивної трансформації особистості фахівця, чинниками якого виступають як соціальні, так і економічні реалії професійної діяльності, а невід'ємними його атрибутами є поступове «нарощування» професійної компетентності та вдосконалення професійної діяльності на етапах від новачка до майстра [11, с. 104].

В якості психодіагностичного інструменту, відповідно до мети дослідження було застосовано опитувальник EQ-і, автором якого є R. Var-On [12], адаптований А. Петровською [13]. Згідно з моделлю EI, що була запропонована R. Var-On, емоційний інтелект являє собою сукупність якостей, вмінь, навичок та компетенцій емоційного та соціального змісту, взаємодія яких обумовлює ефективне самоуправління в умовах соціальних і середовищних змін, особистісних трансформацій за рахунок флексибільності та реалістичності у виборі та прийнятті оптимальних для заданих умов адекватних змісту проблеми рішень, за рахунок досконалої здатності особистості до конструктивного управління емоціями, наслідком чого стає спроможність суб'єкта підтримувати оптимістичне ставлення до себе та світу, позитивний настрій та вмотивованість [14]. Твердження, які входять у склад опитувальника EQ-і, розподілені за п'ятьма сферами EI, серед яких R. Var-On виділяє міжособистісну та зовнішньоособистісну, сфери адаптивності і загального настрою та сферу управління стресом. Додаткові шкали опитувальника EQ-і надають можливість виключити із вибірки респондентів, у яких рівень щирості та ретельності виконання тесту не відповідає прийнятним нормам [12]. З цієї причини із загальної вибірки, яка на початковому етапі дослідження складала 270 осіб, було виключено 28 досліджуваних, результати тестування яких не відповідали необхідним вимогам. Для математико-статистичної обробки отриманих даних було застосовано t – критерій Стьюдента для незалежних груп.

Стосовно компетенцій EI у внутрішньоособистісній сфері фахівців готельно-ресторанного бізнесу було виявлено, що досліджувані з досвідом професійної діяльності демонструють вірогідно більші показники порівняно зі студентами за шкалами «Емоційна самосвідомість» (22.67 ± 0.63 та 20.51 ± 0.84 , при $t=2,06$; $p \leq 0,05$) та «Самоповага» (25.74 ± 0.89 та 23.39 ± 0.70 , при $t=2,08$; $p \leq 0,05$), тоді як за шкалою «Самоактуалізація»

показник, отриманий у групі студентів (25.66 ± 0.92), вірогідно перевищує відповідний показник у групі стажованих фахівців (23.31 ± 0.70), при $t=2,03$; $p \leq 0,05$. Слід вказати, що відмінності між першою та другою групами за компетенціями ЕІ «Асертивність» (19.12 ± 1.01 та 21.02 ± 0.94 , $t=1,38$) та «Незалежність» (17.54 ± 0.43 та 19.06 ± 1.12 , $t=1,27$) не досягають рівня значущості. Результати, отримані у дослідженні компетенцій ЕІ у міжособистісній сфері спеціалістів готельно-ресторанної справи, свідчать про вірогідно більші показники за шкалою «Емпатія», зафіксовані у групі фахівців з досвідом професійної діяльності (25.61 ± 0.83), що відрізняє їх від групи студентів (22.14 ± 1.06), при $t=2,58$; $p \leq 0,05$. За шкалами «Міжособистісні стосунки» та «Соціальна відповідальність» показники у першій (26.03 ± 1.12 та 24.37 ± 0.74) та другій (28.50 ± 0.94 та 25.01 ± 1.27) групах рівня статистичної значущості не досягали ($t=1,69$ та $t=0,44$ відповідно). У сфері ЕІ «Адаптивність» вірогідно менші показники були визначені у першій групі порівняно з другою за всіма шкалами, що формують цю сферу, а саме: за шкалою «Здатність до вирішення проблем» (20.78 ± 1.62 та 25.59 ± 0.96 ; $t=2,55$; $p \leq 0,01$), «Реалістичність» (23.66 ± 0.77 та 27.19 ± 1.02 ; $t=2,76$; $p \leq 0,01$), «Гнучкість» (21.64 ± 0.83 та 24.07 ± 0.52 ; $t=2,48$; $p \leq 0,01$). Вивчення сфери ЕІ «Управління стресом» у представників готельно-ресторанної сфери також виявило вірогідно менші показники у групі студентів на відміну від фахівців з досвідом професійної діяльності за всіма складовими означеної сфери за наступними шкалами: «Стресостійкість» (21.98 ± 0.78 та 26.13 ± 1.25 ; $t=2,48$; $p \leq 0,01$), «Контроль імпульсивності» (22.62 ± 0.81 та 25.47 ± 0.69 ; $t=2,82$; $p \leq 0,01$). Відмінності у показниках компетенцій ЕІ, визначені між двома групами у сфері «Загальний настрій», свідчать, що студенти, які навчаються за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа» відрізняються вірогідно більшими показниками за шкалами «Оптимізм» (26.22 ± 1.03) та «Щастя» (25.19 ± 1.12) від стажованих фахівців цієї галузі (23.26 ± 0.76 та 22.63 ± 0.58), при $t=2,31$, $p \leq 0,01$ та $t=2,03$; $p \leq 0,05$ відповідно.

Отже, у внутрішньоособистісній сфері ЕІ стажовані фахівці готельно-ресторанної справи виявляють більшу спроможність до розуміння та диференційованого усвідомлення сутності своїх емоційних станів, зовнішніх та внутрішніх причин, що стають джерелом тих чи інших емоційних переживань; більш виражену впевненість в собі, більш досконале розуміння власних можливостей та недоліків, а також тих психологічних якостей, які стають на перешкоді досягненню успіху або забезпечують особистісний та професійний розвиток, що, в свою чергу, стає психологічним підґрунтям для розвитку компетентності та відчуття безпеки. У порівнянні із стажованими спеціалістами здобувачам вищої освіти більш притаманним є прагнення реалізувати свій потенціал, досягти поставленої мети, що поєднується із високою вмотивованістю та налаштованістю на особистісний та професійний розвиток. Досліджувані обох груп виявляють помірну здатність відстоювати свою позицію щодо власних рішень або дій у ситуаціях суперечливого змісту, котрі водночас не характеризуються вираженою емоційною напруженістю чи гостротою конфлікту. Також помірно вираженою у респондентів як першої, так і другої групи є здатність протистояти сторонньому емоційному тиску, самостійність у плануванні та реалізації діяльності, автономність у прийнятті рішень, готовність конструктивно реагувати на пропозиції та зауваження з боку оточуючих. У міжособистісній сфері ЕІ спеціалісти готельно-ресторанної справи із досвідом професійної діяльності демонструють більш досконале вміння розуміти емоції партнерів по спілкуванню та істотно більш розвинені навички демонструвати власну спроможність зрозуміти їх емоційні переживання. Як стажовані фахівці, так і студенти четвертого курсу характеризуються середньою вираженістю здатності до реалізації відповідальної поведінки, яка не підкріплюється одержанням переваг особистісного змісту, певною амбівалентністю емоційних очікувань щодо перспектив соціальної взаємодії й відчують середній рівень комфорту у її процесі; вони не завжди є здатними до вибудовування позитивно забарвлених

міжособистісних стосунків, прийнятних для всіх включених у процес взаємодії осіб. У такій сфері ЕІ як «Адаптивність» студенти виявилися менш здатними співвідносити власний життєвий досвід з об'єктивною реальністю, менш спроможними адекватно сприймати та оцінювати наявні обставини, менш налаштованими на пошук оптимальних засобів подолання різного роду перешкод та труднощів. Представники першої групи продемонстрували меншу успішність у корекції власних емоцій і дій у відповідності зі змінами обставин, в адаптації до цих змін та конструктивному прийнятті доказів необхідності інноваційних перетворень, що поєднується з недостатньою ефективністю у визначенні змісту проблеми та виборі найбільш ефективного шляху її вирішення. Також студенти демонструють меншу вираженість компетенцій ЕІ у сфері «Управління стресом», що знаходить свій вираз у більш слабкій стійкості до стресових впливів, меншій позитивній налаштованості та винахідливості у пошуці конструктивних шляхів розв'язання несприятливих за своїм змістом проблем, у більш істотній імпульсивності, яка виступає підґрунтям дій, обумовлених впливом емоцій, що не виключає проявів дратівливості. Водночас студенти, на відміну від стажованих фахівців готельно-ресторанного бізнесу, за несприятливих обставин є більш здатними підтримувати позитивний емоційний настрій, відчувати задоволення від життя, спілкування, власного «Я» та зберігати позитивну забарвленість емоційного сприйняття життя в цілому.

Висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження підтверджують наявність відмінностей у ступені сформованості компетенцій ЕІ між стажованими фахівцями у сфері готельно-ресторанного бізнесу та студентами, котрі завершують навчання за цією спеціальністю. Встановлено, що у внутрішньоособистісній сфері стажовані фахівці виявляють більшу досконалість компетенцій ЕІ «Емоційна самосвідомість» та «Самоповага», у міжособистісній сфері представники цієї групи відрізняються більшою вираженістю такої компетенції, як «Емпатія», але, водночас, вірогідно меншими показниками за компетенціями «Оптимізм» та «Щастя» у сфері ЕІ «Загальний настрій». Така компетенція, як «Самоактуалізація» (внутрішньоособистісна сфера ЕІ), є більш притаманною студентам. У даній групі це поєднується з меншою досконалістю компетенцій «Здатність до вирішення проблем», «Реалістичність», «Гнучкість» (сфера ЕІ «Адаптивність»), «Стресостійкість» та «Контроль імпульсивності» (сфера ЕІ «Управління стресом»). Крім того, слід зазначити, що для представників обох груп характерною є помірна вираженість таких компетенцій, як «Асертивність» та «Незалежність» (внутрішньоособистісна сфера ЕІ), й середня вираженість компетенцій «Міжособистісні стосунки» та «Соціальна відповідальність» (міжособистісна сфера ЕІ). Отже, фахівці готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу демонструють певну незбалансованість компетентнісного виміру ЕІ, котра може виступати чинником дисгармонійності функціонування цього психологічного феномену, обумовлювати виникнення емоційного та професійного вигорання, деструкції комунікативної та професійної компетентності, зниження ефективності професійної діяльності спеціалістів цієї галузі в цілому не тільки на початку їх самостійного шляху у професії, але й і на подальших етапах професіогенезу. Отримані емпіричні факти підкреслюють доцільність вдосконалення психологічної підготовки фахівців готельно-ресторанної справи та актуальність створення системи психологічного супроводу професійної освіти майбутніх професіоналів цієї галузі як на першому (бакалаврському), так і на другому (магістерському) рівнях, а також психологічної специфікації програм підвищення кваліфікації та післядипломної освіти у сфері готельно-ресторанного бізнесу. Не має сумніву, що створення ефективної програми психологічного супроводу вимагає детального дослідження сукупності професійно-важливих психологічних якостей, які обумовлюють успішну можливість формування високого рівня компетентності кваліфікованих працівників у сфері готельно-ресторанної справи, що окреслює перспективи наших подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Darvishmotevali M., Altinay L., De Vita G. Emotional intelligence and creative performance: Looking through the lens of environmental uncertainty and cultural intelligence. *International Journal of Hospitality Management*. 2018. Vol. 73. P. 44–54. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.01.014>.
2. Stoyanova-Bozhkova S., Paskova T., Buhalis D. Emotional intelligence: a competitive advantage for tourism and hospitality managers. *Tourism Recreation Research*. 2020. Vol. 45. P. 1–13. URL: <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1841377>.
3. Wolfe K., Phillips W., Asperin A. Using Hotel Supervisors' Emotional Intelligence as a Benchmark for Hospitality Students. *Journal of hospitality and tourism education*. 2014. Vol 26, № 1. P. 2–9. URL: <https://doi.org/10.1080/10963758.2014.880615>.
4. Avdimiotis S. Emotional intelligence and tacit knowledge management in hospitality. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*. 2019. Vol. 5, Iss. 2. P. 3–10. URL: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3601651>.
5. Goh E., Okumus F. Avoiding the hospitality workforce bubble: Strategies to attract and retain generation Z talent in the hospitality workforce. *Tourism Management Perspectives*. 2020. Vol. 33, article 100603. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2019.100603>.
6. Gibbs L., Slevitch L. Integrating technical and emotional competencies in hospitality education. *Journal of Hospitality and Tourism Education*. 2019. Vol. 31, № 2. P. 99–110. URL: <https://doi.org/10.1080/10963758.2018.1485500>.
7. Huang C., Wu K., Zhang Y. Understanding precedents for frontline employee turnover in luxury hotels: Emotional intelligence as a unifying factor. *Journal of Human Resources in Hospitality and Tourism*. 2019. Vol. 18, iss.1. P. 26–46. URL: <https://doi.org/10.1080/15332845.2019.1526504>.
8. Goh E., Kim H. J. Emotional intelligence as a predictor of academic performance in hospitality higher education. *Journal of Hospitality & Tourism Education*. 2021. Vol. 33, № 2. P. 140–146. URL: <https://doi.org/10.1080/10963758.2020.1791140>.
9. Kim H., Qu H. Employees' burnout and emotional intelligence as mediator and moderator in the negative spiral of incivility. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 2019. Vol. 31, № 3. P. 1412–1431. URL: <https://doi.org/10.1108/IJCHM-12-2017-0794>.
10. Sharifi-Tehrani M., Sanayel A., Kazemi A., Rezale H. Ethnocultural empathy among frontline hospitality and tourism employees. *Tourism Culture and Communication*. 2019. Vol. 19, № 1. P. 17–29. URL: <https://doi.org/10.3727/109830419X15489421397228>.
11. Приб Г.А., Берега Л.Є. Професіогенез особистості: соціально-психологічні аспекти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №. 2(16). С. 102–107. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368-2019-2-16-16>.
12. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Rationale, description, and summary of psychometric properties. *Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy* / Ed. G. Geher. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, 2004. P. 111–142. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Measuring_Emotional_Intelligence.html?id=1qgQAQAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 14.12.2021).
13. Петровская А.С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Ярославль, 2007. 225 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003367940> (дата звернення: 18.02.2021).
14. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*. 2006. Vol. 18 (Suppl). P. 13–25. URL: <http://www.psicothema.com/pdf/3271.pdf> (дата звернення: 12.12.2021).

COMPETENCE CONTEXTS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN SPECIALISTS OF HOSPITALITY BUSINESS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL GENESIS

Svitlana Zharikova

*O. M. Beketov National University of Urban Economy
17, Marshal Bazhanov str., Kharkiv, Ukraine, 61002
e-mail: svetlanazharikova22@gmail.com*

Nataliia Bogdan

*O. M. Beketov National University of Urban Economy
17, Marshal Bazhanov str., Kharkiv, Ukraine, 61002
e-mail: bogdan.nataliya.67@gmail.com*

Iuliia Krasnokutska

*O. M. Beketov National University of Urban Economy
17, Marshal Bazhanov str., Kharkiv, Ukraine, 61002
e-mail: y0506180284@gmail.com*

The article presents the results of an empirical study of the emotional intelligence of specialists in the Hospitality industry at different stages of professional genesis. Based on theoretical analysis, it is proved that in the psychology of Hospitality business emotional intelligence is considered a necessary component of professional competence of workers in this field, but at the same time, this problem remains insufficiently covered in empirical studies. The sample consisted of 242 persons, who were divided into two groups. The first group included 158 fourth-year students majoring in Hotel and Restaurant Business. The second group consisted of 84 specialists employed in the relevant field of business, whose professional experience was 7-10 years. The empirical study used the EQ-i questionnaire by R. Bar-On, which defines emotional intelligence (EI) as a set of qualities, skills, abilities and competencies of emotional and social content. There are differences in the degree of formation of EI competencies between specialists in the field of Hospitality business and students who complete their studies in this specialty. It was found that in the intrapersonal sphere specialists show greater perfection of EI competencies "Emotional Self-Awareness" and "Self-Regard", in the external personal sphere they are more pronounced such competencies as «Empathy». At the same time, these subjects are characterized by significantly less affected indicators in the competencies of "Optimism" and "Happiness" in the sphere of EI "General Mood". For students competence "Self-Actualization" (intrapersonal sphere of EI) is more typical, which in this group is combined with less perfection of competencies "Problem-solving", "Reality Testing", "Flexibility" (EI sphere "Adaptability"), "Stress – Tolerance" and «Impulse Control» (EI sphere "Stress Management"). It is noted that the representatives of both groups are characterized by moderate expression of such competencies as "Assertiveness" and "Independence" (intrapersonal sphere of EI) and average expression of competencies "Interpersonal Relationship" and "Social Responsibility" (interpersonal sphere of EI). It is emphasized that specialists of Hospitality business at different stages of professional genesis demonstrate a certain imbalance in the competence dimension of emotional intelligence, which can be a factor in the destruction of communicative and professional competence not only at the beginning of their independent career, but also in later stages of professional genesis. The obtained results confirm the expediency of improving the psychological training of specialists of Hospitality business and the urgency of creating a system of psychological support for professional education of professionals in this field.

Key words: emotional intelligence, competencies, specialists of Hospitality business, professional competence, psychology of Hospitality industry.

УДК 371.11.:005.336.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.6>

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВИТКУ Й ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УПРАВЛІНЦЯ

Наталія Жигайло

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: nataliya.zhyhaylo@lnu.edu.ua*

Роксолана Карпінська

*Львівський державний медичний університет імені Данила Галицького
вул. Пекарська, 69, м. Львів, Україна, 79010
e-mail: k_roksa@ukr.net*

Стаття присвячена вивченню сучасного підходу до розвитку й формування професійної компетентності управліня. Розглянуто погляди на професійну компетентність з точки зору акмеології, психології, менеджменту. Запропоновано поняття професійної компетентності діяльності та професійної компетентності особистості; здійснено акценти щодо впливу професійно важливих якостей на розвиток і формування управліня. Представлено рівні професійної компетентності, описано їхні характеристики, складові частини, особливості прояву. Виділено спеціальні здібності як професійно важливі якості управліня, що відповідає реальному синтезу професійної позиції теоретика й практика.

Встановлено, що професійна компетентність управліня проявляється в самосвідомості себе як професіонала в соціально заданій професійній діяльності, характеризується творчим процесом функціонування психологічних механізмів професійної активності, перетворенням дійсності психологічних практик у модусі існування – «удосконалювання своєї справи й себе в цій справі».

Описана методологічно обґрунтована й підтверджена концепція експериментального освітнього процесу з етапами професійної підготовки управлінів. Охарактеризовані можливості організації освітнього процесу. Представлена освітньо-професійна програма «Психологія бізнесу та управліня» та освітньо-професійна програма «Державне управліня та публічна служба» для підготовки фахівців у сфері управліня.

Відзначено, що фаховими компетентностями даного проєкту є знання категоріально-понятійного апарату в галузі управліня, психології та сфери бізнесу; вміння самостійно збирати та критично опрацювати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел; здатність використовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій.

Ключові слова: професійна компетентність, професіоналізм, професійна компетентність діяльності, професійна компетентність особистості, професійно важливі якості, управліня, управлінець, менеджер.

Актуальність дослідження. Головними завданнями професійної підготовки у сучасному контексті є професійна компетентність як необхідна здатність якісно здійснювати професійну діяльність. Значення професійної компетенції за умов невизначеності та світових викликів є актуальним питанням у всіх сферах діяльності. Із професійною компетентністю пов'язані спроможність людини у вибраній справі, самореалізація її творчих можливостей, якість життєдіяльності та досягнення життєвої успішності. Без вивчення розвитку й формування змістовних і структурних характеристик психологічних механізмів

професійної компетентності неможливе вироблення методологічних і теоретичних позицій відносно освіти й підготовки фахівця, здатного продуктивно здійснювати свою професійну практику в динамічно мінливій соціокультурній ситуації.

Психологія професійної компетентності вивчається в логіці індивідуально-професійного розвитку фахівця в акмеології (А.А. Бодалев, А.А. Деркач, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова й ін.), психології (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, Г.О. Балл, О.В. Киричук, В.В. Москаленко, Н.І. Жигайло), менеджменті (В.В. Яцура, А.Г. Хоронжий, М.Г. Оробчук, З.В. Юринець, О.С. Сенишин, М.О. Кохан) тощо.

Розробка концептуальних основ моделі професіоналізації управлінця нерозривно пов'язана з теоретичним обґрунтуванням сутності професійної компетентності керівника, досягненням життєвої успішності, рівнем домагань, рівнем розвитку компетентності, освітнього процесу, спрямованого на перетворення функціональних психологічних механізмів професійної компетентності управлінця.

Мета дослідження полягає в розробці концепції розвитку професійної компетентності управлінця в освітньому процесі ЗВО та її вплив на життєву успішність.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження базувалося на філософсько-психологічних принципах співвідношення історичного розвитку й індивідуальної історії становлення суб'єкта діяльності (М.Г. Ярошевський, В.П. Зінченко, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко), онтології суб'єктності й суб'єктивності (С.Л. Рубінштейн, В. Брушлинський, А.М. Матюшкін), утвердження суб'єктивної феноменологічної реальності (Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, І. Слободчиков, Ф.Е. Василюк, М.М. Бахтін), утвердження й розвитку професійного самовизначення й професійної компетентності менеджера (С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.В. Яцура, А.Г. Хоронжий, Н.І. Жигайло) [1–10].

Виклад основного матеріалу. Поняття професійної компетентності інтенсивно досліджується в психології праці (насамперед у межах професіографічного підходу), акмеології й приватних прикладних аспектах психології. Дослідники виділяють структуру професійної компетентності у вигляді узагальненого й абстрактного поняття з визначенням конкретного прояву даного феномена в розвитку професіонала, тобто суб'єкта-діяча.

Еволюція професіографічного підходу в дослідженні розвитку професіонала на сьогоднішньому етапі характеризується такими етапами:

- 1) від поелементного до цілісного системно-структурного підходу;
- 2) від системно-структурного до генетичного й динамічного;
- 3) від технічного до антропоцентричного;
- 4) від жорстко нормативного до індивідуалізованого, ймовірного;
- 5) від антропоцентричного до гуманістичного й акмеологічного [4].

У психологічному плані ідея професійної компетентності розглядається ширше, ніж просте уявлення про високий рівень знань та вмінь. С.Д. Максименко розглядає професійну компетентність як складну систему, що має не тільки зовнішню функцію («віддачу»), але й необхідні їй, як правило, складні та різноманітні внутрішні, зокрема, психічні функції. До цих внутрішніх психічних функцій відносяться: побудова образу майбутнього результату діяльності; певне «виношування» уявлень про шляхи й способи, варіантах досягнення цього результату; емоційне підготування до роботи; загальна свідомість захищеності в суспільстві й багато чого іншого, включаючи й певний образ навколишнього світу взагалі.

Окрім власні уявлення, образи-регулятори поведінки й діяльності – виникають у контексті цілісного образу оточуючого світу, що сформувався до даного моменту в даній людини.

Професійна компетентність в професіографічному підході має модульний, задачний і акмеологічний принципи в їхньому синтетичному варіанті.

Професіограма, яка має вертикальне розгорнення за вирішенням професійних завдань і по горизонталі – розгорнення кожного модуля через вказівку нормативно заданих професійних дій, засобів, умов, результатів, а також необхідних для цього психологічних якостей, дає визначення ознак рядового фахівця, успішного фахівця й творчого фахівця.

В акмеологічних дослідженнях акцент зміщається на співвідношення особистісного й дієвого принципів у контексті саморозвитку фахівця. При цьому йдуть пошуки у виявленні головних детермінант прогресивного розвитку, досліджуються основні його умови й фактори, а також те, що перешкоджає такому розвитку й основні інваріанти професійної компетентності (Е.Н. Богданов, В.Т. Зазикін). Психологічний аналіз (С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.В. Москаленко, Г.О. Балл, В.Л. Зливков, Н.І. Жигайло) розкриває усвідомлений внутрішньоособистісний рух суб'єкта до професійного еталона, який дозволяє йому на основі самопізнання, саморозвитку, самореалізації визначити свою «точку опори» – джерело, рушійну силу розвитку. Образ акме – сукупність найвищих якісних показників професіонала, вартісно-світоглядних, інтелектуальних, емоційно-почуттєвих, мотиваційних, вольових, комунікативних характеристик і складових психічного, фізіологічного й духовного здоров'я суб'єкта діяльності як професіонала, отриманих у процедурах оцінювання, корекції й розвитку. Розрізняють професійну компетентність діяльності й професійну компетентність особистості.

Професійна компетентність діяльності – якісна характеристика суб'єкта праці, що відбиває високу професійну кваліфікацію й компетентність, різноманітність ефективних професійних навичок і вмій, у тому числі заснованих на творчих рішеннях, володіння сучасними алгоритмами й способами вирішення, професійних завдань, що дозволяє здійснювати відповідальність із високою й стабільною продуктивністю.

Професійна компетентність особистості – якісна характеристика особистості, що відображає високий рівень розвитку професійно важливих і індивідуально-психологічних якостей, властивостей, високий рівень креативності, адекватний рівень вимог, мотиваційну сферу й ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток [5].

Пропозиція розглядати професійну компетентність у діалектичній єдності професійної компетентності особистості й діяльності є конкретною реалізацією позначеного вище принципу в його співвідношенні з дослідженням «загального в окремому». Він реалізується в пошуку загального, особливого й одиничного. В акмеологічних дослідженнях даний принцип проявляється у вивченні загальних закономірностей формування професійної компетентності, у закономірностях, характерних для конкретної діяльності, і вивченні індивідуальних траєкторій руху до професійної майстерності.

Акмеологи виділяють інваріанти професійної компетентності, що забезпечують високу стабільну ефективність діяльності, у їх числі:

- 1) розвиток антиципації, що проявляється в умінні точно, детально і надійно прогнозувати, передбачати розвиток ситуацій, що виникають у процесі виконання діяльності;
- 2) високий рівень керування високою працездатністю, стресостійкістю, своїм станом постійної готовності до екстрених дій, здатності мобілізувати свої ресурси в необхідний момент;
- 3) вміння ухвалювати рішення, сміливість у прийнятті рішень, надійність рішень, їх своєчасність і точність, нестандартність і ефективність;
- 4) креативність, що проявляється не тільки у високому творчому потенціалі, але й у спеціальних вміннях творчо вирішувати професійні завдання;
- 5) висока й адекватна мотивація досягнень.

Підставою для такого висновку послужив факторний аналіз ефективності діяльності професіоналів. Виявилось, що саме ці характеристики мають найбільшу «вагу» у сукупності факторів забезпечення високої результативності діяльності.

Професіонал – це суб'єкт професійної діяльності, що володіє високими показниками професійної компетентності особистості й діяльності, що має високий професійний та соціальний статус, і систему особистісно-дієвої нормативної регуляції, що динамічно розвивається, постійно націлений на саморозвиток і самовдосконалення, на особистісні й професійні досягнення, які мають соціально-позитивне значення.

При подальшому аналізі конкретизуємо цю абстракцію стосовно професійної компетентності управлінця з виявленням специфіки його діяльності й змістовних дієвих характеристик (загально-конкретного). Для цього необхідно розглянути питання про те, який шлях людина проходить у своєму русі до професійної компетентності як стає професіоналом у своїй справі. Відповідь на це питання розкриває можливі варіанти й етапи розвитку суб'єкта діяльності.

Специфікою психологічного підходу є перенесення акценту з розвитку професійно важливих якостей (комплексний підхід) на розвиток і формування суб'єкта-діяча (як динамічно-системної освіти) у рамках життя людини як цілого.

Найбільш відомими періодизаціями розвитку людину як суб'єкта становлення управлінця є розробки С. Д. Максименка, Н.І. Жигайло. Виділяють наступні рівні процесу професійного становлення:

Перший рівень – *вибір професії* – характеризується підготовкою до життя, до праці, підготовкою свідомого й відповідального планування й вибору професійного шляху. Другий рівень – це професійна підготовка. Третій рівень характеризується входженням в професію після завершення професійного навчання і триває від декількох місяців до 2–3 років. Четвертий рівень – це *стадія інтернала* або входження в професію як повноцінний колега, здатний працювати на рівні як «свій серед своїх». П'ятий рівень *майстра* – він найкращий, тобто виділяється на загальній тлі (має свій стиль і своє «лице»). Шостий рівень *авторитету* – означає, що працівник став кращим серед майстрів. Сьомий рівень *наставника* – вищий рівень роботи будь-якого фахівця. Працівник є не просто чудовим фахівцем у своїй галузі, але й учителем, здатним передати кращий свій досвід учням і втілити в них частину своєї душі. Таким чином, вищий рівень розвитку будь-якого фахівця – професіонал, що став наставником, учителем, консультантом, що втілює в собі культуру в кращому розумінні цього слова.

З іншого боку, виділяємо рівні професійної компетентності: допрофесійна компетентність (людина вже працює, але не має повного набору якостей справжнього професіонала); професійна компетентність (людина – професіонал, тобто стабільно працює й виконує все, що від нього потрібно з високою якістю); суперпрофесійна компетентність (творчість, особистісний розвиток, те, що називається «акме» – вершина професійних досягнень); псевдопрофесійна компетентність (зовні досить активна діяльність, але при цьому людина або робить багато «браку» у роботі, або сама деградує як особистість); постпрофесійна компетентність (людина може бути «професіоналом у минулому», «екс-професіоналом», а також може виявитися порадником, наставником для інших фахівців).

Усередині рівня професійної компетентності виділяємо етапи розвитку професіонала по позиціях: адаптація (стажист, переконаний фахівець, ерудит, методист; первинне засвоєння людиною норм, менталітетів, необхідних прийомів, технік, технологій професії); самоактуалізація (самодіагностика, усвідомлена індивідуальність, самоекспериментатор, цілісна особистість з Я-концепцією, що самопрогнозує свій професійний шлях спеціаліст; на цьому етапі головними складовими являються усвідомлення людиною

своїх можливостей і саморозвиток засобами професії з закріпленням індивідуального стилю діяльності); майстерність як гармонія із професією (майстер професійної діяльності в спілкуванні, діагност, гуманіст, вихователь, консультант і наставник, координатор, керівник, експерт засвоєння й відтворення на гарному рівні кимсь раніше створених методичних рекомендацій, розробок, інструкцій, високих стандартів); суперпрофесійна компетентність: (учасник і ініціатор інновацій, творець і новатор, дослідник, експериментатор, що досягає у своїй професії вершин (акме) у якості творця своєї особистості й у розвитку інших) – ведучим на цьому етапі є творче перетворення професійного середовища або проектування нового професійного середовища.

Аналіз етапів і рівнів розвитку професійної компетентності дозволяє дійти висновку, що головним у цьому процесі є вихід суб'єкта діяльності в позицію творчого-проекування себе як особистості і як професіонала, із творенням нової професійної дійсності й, тим самим, формування образу й стилю свого життя.

Рівня професіоналізму може досягти практично кожна людина. Рівень суперпрофесійної компетентності, у принципі, доступний кожній людині всупереч існуючому «здоровому глузду», що існує серед фахівців. Зрозуміло, що залежно від специфіки професії, шаблі професійна компетентність й самі професійні (статусні) позиції суттєво відрізняються. Специфіка професійної компетентності управлінця полягає в тому що вона реалізується на перетинанні науки й практики й, тим самим, являє собою майстерність бізнес працівника – теоретично мислячого й практично діючого. Разом з тим, формально, будь-який фахівець, так чи інакше проходить етапи адаптації й інтерналізації в професії, а процес сходження людини до висот майстерності не являє собою лінійного еволюційного процесу.

Дослідники [1–4] відзначають і практика підтверджує, що індивідуальний рух фахівця до майстерності характеризується нерівномірністю різних етапів і ступенів. Найбільш дослідженим аспектом психології професійного становлення управлінця є визначення структури професійно-важливих якостей. Дослідники виявили низку якостей: інформаційні; розвиваючі; дослідницькі; комунікативні; конструктивні; організаційно-методичні; діагностичні; орієнтаційні (консультаційні); корекційні.

До професійно важливих якостей управлінця відносимо: атенціональні; перцептивні; мнемічні; моторні; сенсорні; імажитивні; розумові; емоційні; вольові; мовні.

Виходячи з різних підстав, виділяють різні спеціальні здібності. В одному випадку основною спеціальною здатністю управлінця називають талант спілкування, структурними компонентами якого є такі складові частини: 1) уміння повно й правильно сприймати людину; 2) уміння розуміти внутрішні властивості й особливості людини; 3) уміння аналізувати проєкт; 4) уміння аналізувати свою поведінку; 5) уміння управляти собою й процесами спілкування [1–5]. В іншому варіанті до спеціальних здібностей управлінця відносять: 1) рівень сформованості інтерперсональних: комунікативних умінь; 2) рівень сформованості антропоцентричної спрямованості (інтегральної чутливості до об'єкта, процесу й результату психологічної діяльності); 3) рівень сформованості проєктних вмінь.

Нами виділено спеціальні здібності як професійно важливі якості (ПВЯ) управлінця, виходячи із позиції теорії та практики (рис. 1.1).

Представлені варіанти (див. рис. 1.1) «ідеального» образу управлінця в аспектах завдань і діяльності дозволяють побачити можливі нормативні проєкти формування професійна компетентності фахівця в умовах освітньої підготовки.

Задля реалізації поставленої мети підготовки управлінців у Львівському національному університеті імені Івана Франка реалізується освітньо-професійна програма «Психологія бізнесу та управління» та освітньо-професійна програма «Державне управління

та публічна служба» з метою підготовки фахівців з психології міжособистісного та ділового спілкування, бізнес-консультування, психологічної оцінки персоналу, управління персоналом, організаційної поведінки та прикладної етики, профілактики професійних деформацій, гендерних відмінностей в сфері управлінської діяльності; медіапсихології, психології реклами та PR тощо.

Особливості діяльності	Вимоги до ПВЯ
Діяльність – завжди взаємодія, спілкування (комунікація).	– мотивація й готовність до співпраці; – соціальна компетентність; – навички вербалізації; – комунікативні навички (розуміння).
Діяльність – робота з особливим типом інформації. (психологічної).	– соціальна допитливість; – навички соціальної перцепції; – психологічна проникливість.
Діяльність – робота з абстрактними моделями і їх інтерпретація.	– високий загальний інтелект; – аналітико-синтетична лабільність; – навички раціоналізації когнітивних конструкцій.
Динамічність і ірраціональність об'єкта діяльності.	– гнучкість і рухливість розумових процесів; – креативність; – практичне мислення; – соціальний інтелект.
Емоційна «завантаженість» процесу діяльності.	– фрустраційна толерантність; – навички саморегуляції; – навички емпатії; – емоційна продуктивність.
Особистісна включеність у процес діяльності.	– навички рефлексії; – відповідальність; – навички самоконтролю; – адекватна своїм можливостям самооцінка; – навички роботи зі своїми обмеженнями.
Прагматичність і оперативність процесу діяльності.	– навички фасилітації; – сміливість і впевненість у собі; – наполегливість; – працездатність.

Рис. 1.1. Спеціальні здібності як професійно важливі якості управління

Випускники цих освітніх програм виступають своєрідними модераторами у системі взаємодії між громадськістю, органами державної влади та місцевим самоврядуванням, сприяють оптимізації вітчизняної системи публічного управління, здійснюють керівництво чи виконують поточні завдання органу публічного управління, організують функціональну діяльність підрозділу органу публічного управління із врахуванням регіональної специфіки, гармонізують управлінські взаємовідносини між органами державної влади на місцях, місцевими радами тощо.

Перспективою розвитку даного напрямку є створення усіх необхідних умов для успішного формування та розвитку у студентів особистісних та професійних компетенцій (soft skills), затребуваних роботодавцями, для підготовки до працевлаштування у бізнес-організаціях. В основі формування професійних компетенцій майбутніх фахівців є комунікативні, організаторські та лідерські здібності. Також до числа Soft Skills відносяться ситуаційна обізнаність, адаптивність або гнучкість, здатність бути дипломатичним і тактовним тощо. Отож, Soft Skills – це хороші манери і риси особистості, необхідні для взаємодії з іншими людьми у побудові з цими людьми хороших відносин. Soft Skills

застосовуються в будь-якій індустрії, у кожній професії, у всякому виді діяльності і у кожній міжособистісній співпраці.

Даний проєкт орієнтований на людей, які бажають зробити внесок у розвиток суспільства, досягти особистого соціального і професійного самовизначення й самореалізації. Фахівців з психології бізнесу та управління, державного управління та публічної служби можна зустріти у відділах по роботі з персоналом великих компаній і банків, в кадрових та рекламних агенціях, службах зайнятості, центрах сім'ї та молоді, консультаціях, школах та дитячих садочках, лікарнях та медичних центрах. Освітні програми передбачають ґрунтовну практичну підготовку шляхом засвоєння навчального матеріалу, проходження практики, виконання індивідуальних творчих та навчально-дослідних завдань. Також програми характеризуються оптимальним поєднанням навчальних дисциплін циклу професійної і практичної підготовки, що дозволяє здійснювати підготовку фахівців з ґрунтовною теоретико-практичною підготовкою, здатних до психологічного супроводу професійної діяльності у сфері бізнесу та управління, а також до самостійного створення програми дослідження актуальних психологічних проблем у сфері бізнесу і управління. Освітні програми реалізується українською мовою, однак передбачають поглиблене вивчення іноземної мови, що полегшить інтеграцію випускників у міжнародне бізнес-середовище.

Фаховими компетентностями даного проєкту є знання категоріально-понятійного апарату у галузі управління, психології та сфери бізнесу. Вміння самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел. Здатність використовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій. А також є можливість міжнародної кредитної мобільності: у рамках програми ЄС Еразмус+ на основі двосторонніх договорів між Львівським національним університетом імені Івана Франка та навчальними закладами країн-партнерів.

Висновки. Аналіз окресленої проблематики показує, що наявні в літературі інваріантні характеристики професійної компетентності фахівця носять лише описовий характер, без пояснення психологічного механізму самоорганізації виявлених факторів у цілісність, в індивідуальній траєкторії формування професійної компетентності.

Процесуальний характер (етапи й рівні руху) розвитку професійної компетентності приводить до висновку, що головним у цьому процесі є вихід суб'єкта діяльності в позицію творчого самопроєктування себе як професіонала, із творенням нової професійної дійсності, стилю й способу свого життя, індивідуальних і особистісних аспектів професіоналізації.

Список використаної літератури

1. Балл Г.О. Психологія і духовність / упоряд.: Г. Балл, Р. Трач. 2005. 279 с.
2. Зливков В., Ліпінська С., Лукомська С. Сучасні тренінгові технології: інтегративний підхід. Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. 210 с.
3. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
4. Жигайло Н.І. Комуникативний менеджмент : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 368 с.
5. Жигайло Н.І., Кохан М.О., Данилевич Н.М. Психологія бізнесу : навч. посібн. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 256 с.
6. Лозниця В.С. Психологія менеджменту : навч. посіб. Київ : Вид-во КНЕУ, 1997.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : наук. монографія. Київ : КММ, 2006. 255 с.
8. Максименко С.Д. Психологія особистості : підручник. Київ : КММ, 2007. 296 с.

9. Москалець В.П. Психологія особистості : навч. посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 416 с.
10. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.

A MODERN APPROACH TO THE DEVELOPMENT AND FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE MANAGER

Nataliya Zhyhaylo

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: nataliya.zhyhaylo@lnu.edu.ua*

Roksolana Karpinska

*Lviv Danylo Halytsky National Medical University
69, Pekarska str., Lviv, Ukraine, 79010
e-mail: k_roksa@ukr.net*

The article is devoted to the study of the modern approach to the development and formation of professional competence of the manager. Views on professional competence in terms of acmeology, psychology, management, etc. are considered. The concept of professional competence of activity and professional competence of the person is offered; emphasis was placed on the impact of professionally important qualities on the development and formation of the manager. Levels of professional competence are presented, their characteristics, components, levels of manifestation are described. Special abilities as professionally important qualities of the manager are allocated, which corresponds to the real synthesis of the professional position of theorist and practitioner.

It is established that the professional competence of the manager is manifested in self-awareness as a professional in a socially defined professional activity, characterized by the creative process of psychological mechanisms of professional activity, transformation of psychological practices in the mode of existence – “improving their work and themselves in this case”.

The methodologically substantiated and confirmed concept of the experimental educational process with the stages of professional training of managers is described. Possibilities of organization of educational process are described. The educational-professional program “Psychology of Business and Management” and the educational-professional program “Public Administration and Public Service” for the training of specialists in the field of management were presented.

It is noted that the professional competencies of this project are knowledge of the categorical and conceptual apparatus in the field of management, psychology and business; ability to independently collect and critically process, analyze and summarize psychological information from various sources; ability to use valid and reliable psychodiagnostic tools.

Key words: professional competence, professionalism, professional competence of activity, professional competence of personality, professionally important qualities, management, manager, manager.

УДК 159.97

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.7>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СЕРІЙНОГО ВБИВЦІ В ІНТРАСУБ'ЄКТИВНОМУ МОЛОДІ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙНИХ КЕРУНКІВ

Галина Католик

*Львівський державний університет внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: katolyk@hotmail.com*

Тема серійних вбивць сьогодні є неймовірно актуальною, бо держава перебуває восьмий рік у стані війни, з джерел масмедіа ми кожен день чуємо про скоєні вбивства, насилля. Таких людей з'являється все більше. Деструктивні події довкола України стимулюють осіб антисоціального спрямування до розгальмування власних архаїчних парціальних інстинктів. До сьогодні достеменно невідомо скільки життів вже встигли забрати «серійники» і скільки ще заберуть. Точна кількість жертв, деяких, вже ввійманих і покараних вбивць не відома. Складність також полягає у відстежуванні і ув'язненні таких людей, від як вони є педантичними і пильними, стратегічно та тактично продумують вбивство, не залишають доказів. На жаль, науковці різних керунків та практики поки погано уявляють собі стратегічні мисленнєві комбінації таких осіб, що безпосередньо впливає на процес розслідування. Україна як демократична держава головним своїм пріоритетом, найвищою соціальною цінністю визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Саме правова охорона людини від злочинних посягань на її життя і здоров'я як на найбільш важливі соціальні цінності повинна бути забезпечена державою через її правоохоронні органи. І саме тому на сьогодні є актуальною організація мультимодальних досліджень та сучасне формування спеціальних структур з розкриття діянь серійних вбивств [11].

Кожна людина, у свій час, була приголомшена вчинками Чікатіло і Джека Потрошителя, ці імена вже стали синонімами до слова маніяк. Їх відрізняє лише те, що першого спіймали і покарали, а другий так і залишився страшною історією без завершення. Серійні вбивства людей однією особою спостерігались протягом існування людства (навіть в Біблії описаний серійний вбивця, Ірод) [6].

Згідно з численними дослідженнями вітчизняних та закордонних дослідників «серійники» мають схожі особистісні характерологічні структури, подібні патерни, гендерні відмінності, дитячі сценарії, генетичні успадкування. Нас зацікавили не самі серійні вбивці, а те, якими їх сприймають представники різних верств населення та різних професій.

Ключові слова: серійний вбивця, інтрасуб'єктивне, студенти, правова охорона людини.

Доцільність дослідження даної проблематики стає вкрай актуальною на фоні розгортання військової істерії у межах цілої цивілізації, тривалої гібридної війни на теренах сходу України, постійних агресивних постів в масмеражах, де щоденно пропонується інформація про вбивства, загибель людей, зникнення та понівечення дітей тощо. На фоні усіх цих подій та постійної пропаганди насилля виникає провокація активування латентних агресивних потягів у людей з психопатичними та соціопатичними структурами, які до певних сприятливих умов можуть добре компенсуватись у сублімаційному контексті. Виникає загроза зростання антисоціальної активності таких осіб. Власне тому пропонуване нами дослідження може привнести деякі нові бачення соціумом вкрай небезпечних злочинців. До пропонованого дослідження була залучена ЗВО ІУПБ ЛьвДУВС А. Шаталова.

Серійні вбивці та інші злочинці, що неодноразово скоювали тяжкі злочини можливо, генетично «запрограмовані» нівечити інших. Дослідження опубліковане в науковому

журналі *Molecular Psychiatry*, пояснює можливу причину скоєння більшості жорстоких злочинів. Зазвичай їх здійснює один і той самий «маніяк». В більшості це є представники чоловічої статі. Нейробіологи уперше дослідили генетичний «багаж» великої кількості людей, які скоювали важкі злочини. Науковці вибрали для участі в експерименті 1004 ув'язнених у тюрмах Фінляндії. З'ясувалося, що у всіх ув'язнених було виявлено один або два варіанти гена CDH13 і так званого «гена воїна» MAOA. Чоловіки, які мають повний набір цих генів, в 13 разів частіше скоюють особливо тяжкі злочини. Якщо додати до генів алкоголь чи інші хімічні речовини – рецепт людської катастрофи готовий. Дослідження також допомагає пояснити, чому більшість серійних вбивць – чоловіки. «Ген воїна» MAOA розташований в Х-хромосомі, а у чоловіків тільки одна Х-хромосома, в жінок дві, тому копія з іншої Х-хромосоми її «урівноважує» [1; 3; 5; 6].

Звісно, апелювати лише до генної структури не зовсім доцільно, бо піде людина шляхом серійних вбивств чи ні залежить не лише від генів, а від соціального середовища, у якому виховується дитина, що є генетично схильною до насилля. Таким чином, **мета дослідження** – на основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження з'ясувати психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному молоді різних професійних керунків. **Об'єктом дослідження** був психологічний портрет серійного вбивці. А, відповідно, **предметом дослідження** – психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному молоді різних професійних керунків. Теоретико-методологічною базою дослідження слугують вітчизняні та зарубіжні наукові доробки вивчення психологічного портрету серійного вбивці (Макдональд Дж., Милаєваб М., Дуглас. Д., Нокс. М., Тііхонен Й., Католик Г.В., Щаталова А., Одинцова Г. та інші). **Робочою гіпотезою дослідження** було наше наукове уявлення, що для різних верств населення психологічний портрет серійного вбивці буде різним. **Методами та методиками дослідження були:** систематизація, моделювання, анкетування, тестування, якісний та кількісний аналіз даних за допомогою методів математичної статистики. Емпіричне дослідження базувалося на використанні таких методик, як: авторська анкета «Психологічний портрет серійного вбивці»; проєктивна методика «Психологічний портрет серійного вбивці очима обивателя», асоціативний тест К.Г. Юнга.

Так, зокрема, американські вчені мають напрацьований цікавий фактаж стосовно гендерних аспектів серійних вбивць. Цікавими виявились дослідження, які проводились в Пенсильванському університеті під керівництвом доцентки психології Марісси Гаррісон. Проводячи спостереження та досліджуючи науковий матеріал наративів кількох десятків маніяків обох статей, вчені констатували, що спосіб їхніх дій носить архаїчний та архетипний характер, зумовлений еволюційним розвитком. Вчені висунули гіпотезу, що поведінка людей запрограмована моделями життя наших пращурів та передається з покоління у покоління на рівні ДНК. Це стосується всіх сфер життєдіяльності представників різних рас та професій, у тому числі серійних вбивць [12]. Було порівняно 55 чоловіків і 55 жінок – серійних убивць. Усі досліджувані проживали у США. Вчені враховували їх вік, освіту, професію, стаж антисоціальної «діяльності» тощо, а також вік, стать, професію та інші параметри жертв. Висновок був однозначним: чоловіки і жінки вбивають по-різному.

Роль чоловіків в історії розвитку людства полягала у функціях «мисливця» та «воїна». Серійні вбивці, ніби вихідці з глибин історії, переслідують свою здобич так само, як і в доісторичні часи. Жінки ж виконували функцію «збирачів», патерни поведінки сучасних жінок-серійних вбивць нагадують таку ж поведінку. Така собі машина часу... Марісса Гаррісон свідчить, що серійні вбивці-чоловіки переслідують свої жертви, ніби «пасуть» їх, ніби вичікують ідеального часу для атаки, як хижак, що полює за своєю здобиччю. А далі святкують перемогу над жертвою. Для них не важливо, чи жертва є знайомою чи ні, швидше ні [7; 12].

Щодо жінок – то картина виглядає протилежним чином: близько 80% серійних вбивць-жінок знають своїх жертв, серед яких є знайомі, власні чоловіки та власні діти. Марісса Гаррісон наводить цікаві статистичні дані. Наприклад, 39% серійних вбивць-жінок працювали в системі охорони здоров'я. Способи вбивства у чоловіків та жінок теж різні. Жінки частіше використовують отруту (про що згадується і в історичних романах та народних переказах). Також історично склалось, що чоловіки зазвичай полюють на жінок, щоб отримати сексуальне задоволення (49% вбили виключно жінок, а 75% вбили саме з метою отримати таке задоволення). Цей феномен оголено спостерігаємо під час воєн різного часу та у різних народів. Жінки не надають перевагу статі та сексуалізованому мотиву, часто вони вбивають заради фінансової вигоди (16,7% чоловіків і 51,9% жінок вбивають за гроші) [7; 8; 12].

Науковці дослідили, що зазвичай серійні вбивці демонструють три основні форми поведінки в дитинстві, які називаються «тріадою Макдональда»:

1. Жорстоке поводження з тваринами.
2. Піроманія.
3. Енурез.

Тріада Макдональда не єдиною теорією, що описує дитячі патерни майбутнього маніяка. Серед інших факторів науковці виділяють ще такі:

4. Порушення правил поведінки.
5. Брехня без потреби.
6. Травля однокласників та інших дітей чи близьких (булінг).
7. Нечутливість [2; 4; 11; 13].

Діти з психопатичними відхиленнями не виявляють страху подібно як у інших однопітків, не відчувають стрес на тому ж рівні, не розуміють, що таке співчуття. Таким чином, на батьках лежить неймовірна відповідальність не лише за здоров'я дитини, а й за її світосприйняття та майбутні вчинки [5].

Ознаки майбутнього психопата можна побачити вже у 3-річному віці. Багато серійних убивць поводитися так вже в ранньому дитинстві, але, на жаль, цього ніхто не помічав або ж нехтував.

В очах людей серійний вбивця, на думку А.О. Шаталової, дещо стереотипний, цинічний маніпулятор, який вправно керує своїми емоціями, вміє їх приховувати і позиціонувати себе з позитивної сторони, коли того потребує ситуація. Таким чином він зачаровує свою жертву і навіть їй довіру до себе. В їх розумінні це дуже стримана і обережна людина, яка здатна жити подвійним життям. Деякі люди називають «серійника» самозакоханим психопатом [14; 15].

Також пересічні громадяни вважають, що таку людину можна знайти у натовпі за наступними ознаками: за рисами обличчя, тілобудовою, вона може поводитися дещо стримано у громадських місцях, зовнішній вигляд чи стиль одягу не вирізнятиметься з-поміж інших людей, дивна поодинокі ходьба, також пильний та напружений погляд. Інша частина людей вважає навпаки – що серійні вбивці ніяк не виділяються з натовпу, іншими словами, серійним вбивцею може виявитися будь-хто [9; 10; 11].

На основі проведеного нами теоретичного аналізу серійного вбивці спробуємо побудувати гіпотетичну модель цього людського феномену (рис. 1).

Модель представляє собою візуалізацію основних притаманних рис та психічних площин серійного вбивці.

До експліцитних змістів, ознак, які серійний вбивця набуває впродовж свого дитинства та молодості і які вміло використовує під час своєї кривавої кар'єри під час усього свого життя, входить: його вміння викликати довіру своїх майбутніх жертв до своєї

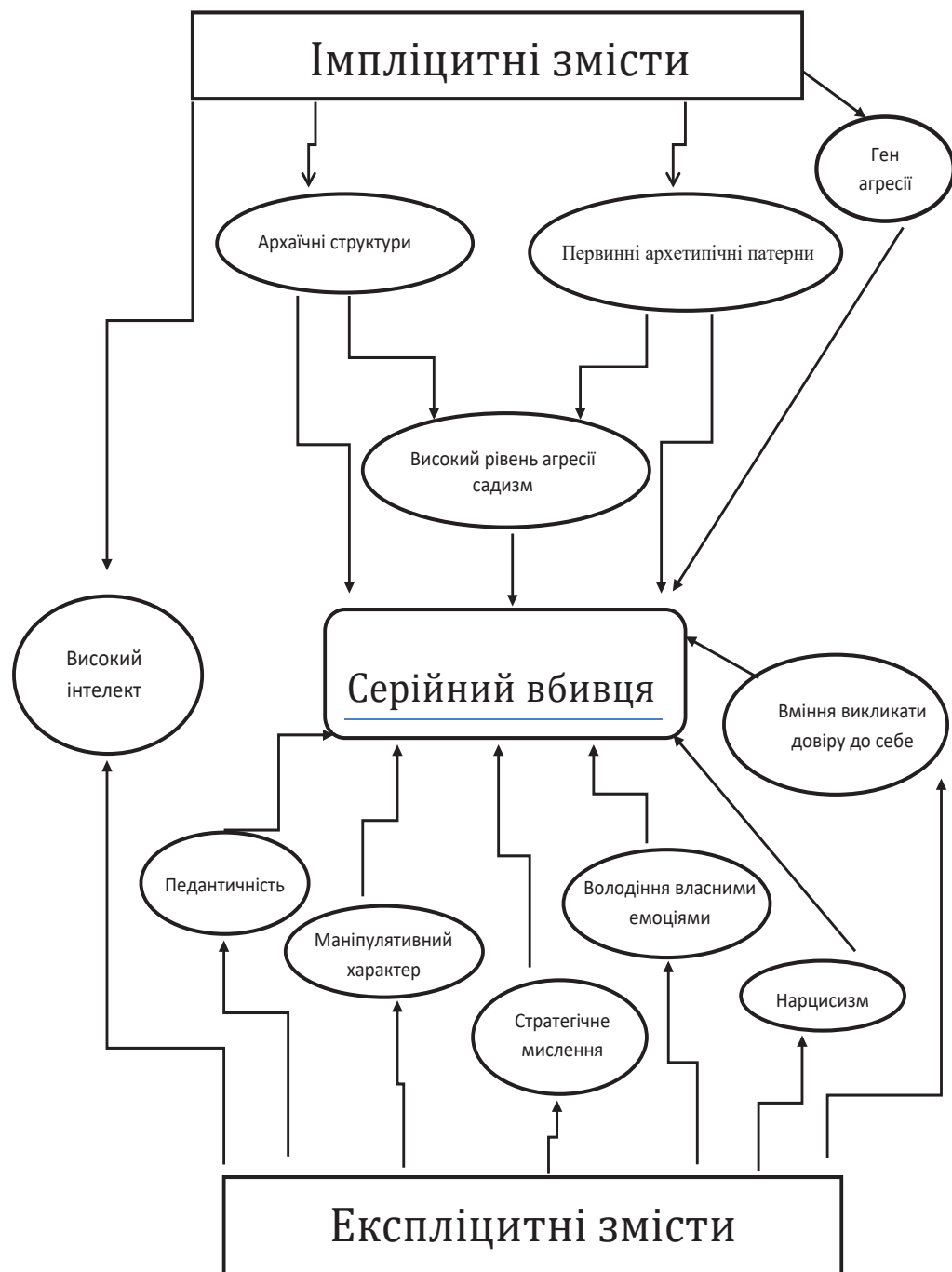

Рис. 1. Гіпотетична модель психологічного портрету серійного вбивці (авторка Католик Г.В.).

персони, володіння власними емоціями та розуміння емоцій інших людей, вміння маніпулювати людьми, нарцисизм, який викликаний власною самозакоханістю та фальшивим уявленням про власну велич, високо розвинене стратегічне мислення і педантичність яка допомагає дотримуватися власних правил.

До імпліцитних, тобто трансгенераційних та довербальних змістів особистості серійного вбивці належать його первинні архетепічні патерни, архаїчні структури, генетичні схильності до садистських дій в поєднанні з високим рівнем агресії, а також ген «убивці». Спільною рисою, притаманною експліцитним і імпліцитним, а саме вродженим і набутим рисам особистості, є наявність високого інтелекту. Наявність високого інтелекту дає серійному вбивці можливість стратегічно та тактично прогнозувати свої дії, таким чином він може спланувати свій злочин до найдрібніших деталей, наприклад, детально спланувати місце та час, коли на вулицях найменше людей, продумати, як позбутися тіла та зброї вбивства, замести сліди і зникнути до свого наступного вбивства.

Таким чином, гіпотетична модель психологічного портрету серійного вбивці містить цілий спектр трансгенераційних, довербальних і привербальних структур, які нами бачаться як змісти або вмисти, тобто особистісне наповнення його концепції Я.

Для перевірки нашої робочої гіпотези було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь 49 студентів 2-го та 4-го курсу факультету психології та курсанти 2 курсу юридичного факультету денної форми навчання Львівського державного університету внутрішніх справ. Дані вибірки були обрані не випадково, тому що специфіка цих спеціальностей має різний вектор бачення людських дій та вчинків. Психологи спираються у своїй діяльності на гуманізм, розуміння причинно-наслідкових зв'язків дій людини, корекцію поведінки, соціалізацію. Юристи, в свою чергу, на «очищення» соціуму від антисоціальних особистостей і їх покарання. Нами були використані такі методики, як, наприклад, авторська анкета «Психологічний портрет серійного вбивці». Анкета розроблена на основі побудованої нами гіпотетичної моделі серійного вбивці та включає питання, що містять змісти про відношення обивателя до експліцитних та імпліцитних змістів серійного вбивці. Проективна методика «Портрет серійного вбивці очима обивателя», методика «Асоціативний тест К.Г. Юнга». Анкетування студентів проводилося у двох варіантах: он-лайн опитування для психологів через Google-форму; очне анкетування курсантів-юристів [16; 17].

В цілому більшість опитуваних схильні до думки, що серійними вбивцями стають люди, які попали під вплив жорстокості батьків і соціуму, які надали дитині фон травматичного досвіду дитинства. Також опитувані схиляються до думки, що у кожного маніяка у біографії є епізод, коли він або вже народжується з травмою головного мозку, або отримує її у дитинстві, причому травма не обов'язково має фізичний характер.

На перше запитання анкети «Чи викликає паніка серед населення у серійного вбивці більше бажання до демонстрації своїх «творинь», більшість досліджуваних відповіло – Так.

На питання «Чи є якісь ознаки або характерні риси для серійних вбивць?» більшість студентів думають, що, знаходячись в соціумі, серійний вбивця може бути досить приємною й комунікабельною людиною, він зазвичай знає, як спілкуватись і вести себе з іншими, практично ніхто не знає, хто він насправді. Всі жертви мають певні схожі між собою характеристики, певний типаж, елемент зовнішності і таке інше. Більшість серійних вбивць не можуть відчувати емоції, тобто є психопатами, але вони добре розуміють і аналізують емоції інших, не відчувають провини за скоєне. Зазначимо, що психопатія – психічний розлад, що характеризується поверхневим шармом, схильністю до патологічної брехні та обмеженою здатністю до покаяння. Злочинці з психопатологічними

схильностями часто не в змозі співчувати іншим, у тому числі й своїм жертвам. Як показує досвід, вони частіше вчиняють рецидив після звільнення від ув'язнення, ніж злочинці без психічних розладів [10].

На питання «Чи тема серійних вбивць є актуальною для нашої країни?» більшість досліджуваних відповіли, що для нашої країни це не актуальна тема.

Рис. 2.1 Кругова діаграма «Чи викликає паніка серед населення у серійного вбивці більше бажання до демонстрації своїх «творинь»

На вашу думку, тема серійних вбивць є актуальною для нашої країни?

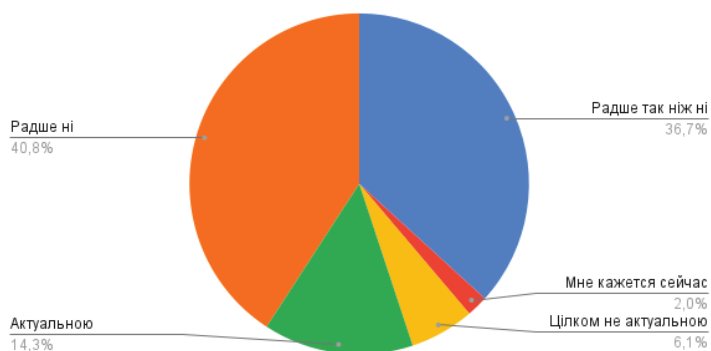

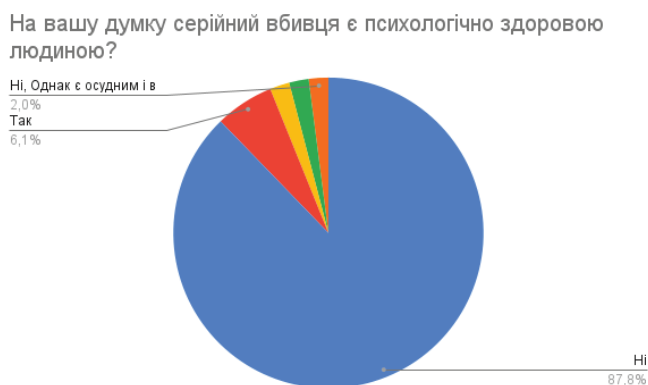
Рис. 2.2 Кругова діаграма «Чи тема серійних вбивць є актуальною для нашої країни?»

На питання «Чи впровадження смертної кари в Україні зменшило б кількість серійних вбивств?» більшість студентів відповіли чітко «так» або ж були більш схильні до цієї відповіді.

Рис. 2.3 Кругова діаграма «Чи впровадження смертної кари в Україні зменшило б кількість серійних вбивств»

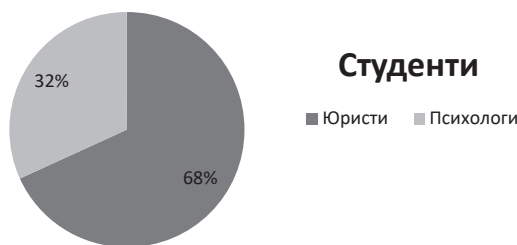
У питанні «*Чи серійний вбивця є психологічно здоровою людиною?*» студенти зійшлися до думки, що серійний вбивця є психологічно хворою людиною.

Рис. 2.4 Кругова діаграма «Серійний вбивця є психологічно здоровою людиною?»

На питання «*Чи хтось винен у становленні серійного вбивці?*» більшість опитуваних зійшлося на думці, що їх становлення відбувається внаслідок впливу соціуму, батьків і підкріплене психологічними чи фізичними травмами, які як наслідок формують психологічний портрет серійного вбивці.

Нами було також запропоновано досліджуваним дати по п'ять слів-асоціацій до словосполучення «серійний вбивця» (Модифікований асоціативний тест К. Г. Юнга.). Цікавим є те, що з усіх досліджуваних цей тест виконало лише 22 людини, з них 15 – юристи і лише 7 психологів. Можемо припустити, що психологи були більш зацікавлені темою дослідження. Для юристів є чіткий кримінальний кодекс, вони не є настільки емпатійними і чітко виконують вимоги закону щодо таких злочинців. Психологи ж можуть бути розщеплені у своїх фантазіях щодо таких людей, їхня професія передбачає допомогу, а не покарання. А допомога такому злочинцю є аморальною щодо соціуму. Сама думка про допомогу такій людині викликає страх за власне життя.

Діаграма 2.1 Відсоткова кругова діаграма
«Кількість студентів юристів і психологів»

Табл. 2.1

Слова-асоціації за модифікованим асоціативним тестом К. Г. Юнга.

Група	Мотив	Засоби вбивства	Характер	Наслідки	Додаткові характеристики
Слова групи	Помста Задоволення Переверсія Жорстокість Образа Агресія Ненависть Педофілія Психічна травма	Машина Будинок Інтернет Ніж Головний убір Маска Парк Удар	Самовпевнений Самотній Залежний Незупинний Рішучий Холоднокровний Організований Хитрий Бездушний	Жертви Вбивства Розслідування Обвинувачення Покарання	Кров Біль Обман Земля Чоловік Маніяк Одружений

За допомогою модифікованого асоціативного тесту К. Г. Юнга, а саме асоціацій (латентних прихованих змістів) студентів, маємо змогу зрозуміти мотиви, засоби вбивства, характер, наслідки вчинків серійного вбивці. Таким чином, ми можемо побачити, який психологічний портрет «серійника» складається у студентів юристів і психологів. **Студентам-юристам**, за результатами нашого тестування, повністю належить **стовпчик з наслідками діянь**, і більша частина із **засобами вбивства серійного вбивці**, що вказує на те, що юристи думають про наслідки діяння серійного вбивці і про те, як знайти та покарати, а **психологи** – про **причини і характер самої особистості серійного вбивці**.

Нами теж досліджуваним був запропонований проєктивний тест «Психологічний портрет серійного вбивці очима обивателя». Були отримані надзвичайно цікаві результати.

Малюнки-асоціації поділяються на дві кардинально різні групи. Спершу розглянемо малюнки **студентів-юристів**. Для них характерними зображеннями є конкретні образи життя – тобто існуюче і цілком реальне уявлення і образ. Малюнок, представлений нижче, являє собою конкретний образ, а саме ніж, який вже був задіяний у своєму не першому і мабуть не останньому вбивстві.

Наступний малюнок: якщо в першому випадку ми бачили лише зброю вбивства, то друга картинка розкаже нам цілу історію серійних вбивств.

На картинці ми бачимо фігуру серійного вбивці, позбавленого відчуттів, він не чує і не відчуває ні провини, ні співчуття, піднесена фігура серійного вбивці несе тріумф своїх дій, ніби насміхається над своїми жертвами, які вже ніколи не розімкнуть свої очі. Атмосфера на задньому фоні картини досить спокійна. Сонце сяє, птахи літають, в будинку не

далеко від місця вбивств димить камін, там люди, які певно перші попадуть під підозру слідства, і наступні роки свого життя будуть з жахом в думках згадувати події того дня.

На третій картинці студент зобразив безпосередньо портрет самого серійного вбивці, як він його собі бачить.

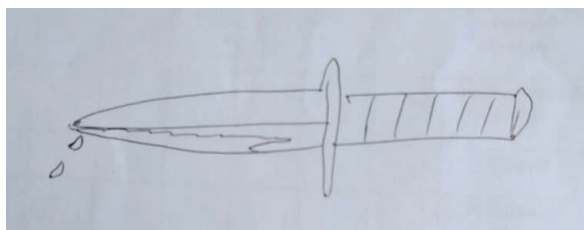

Рис. 2.5. Рисунок серійного вбивці очима студента-юриста № 1.

Рис. 2.6. Рисунок серійного вбивці очима студента-юриста № 2.

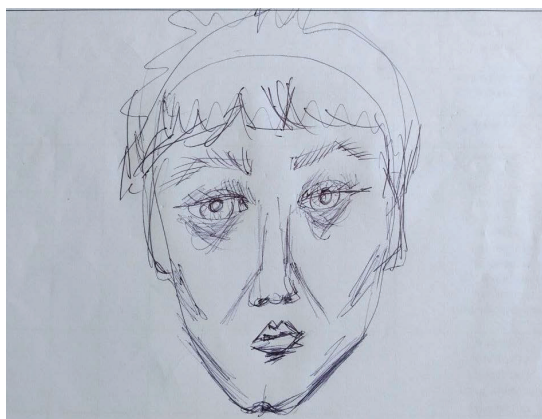

Рис. 2.7 Рисунок серійного вбивці очима студента-юриста № 3.

Обличчя, зображене на рисунку, вочевидь, належить чоловіку втомленому і депресивному. Брови зображені «хатинкою» і свідчать про схильність керувати іншим. Людина на малюнку має досить великі сумні очі (викликає довіру до себе). Маленький ніс свідчить про незацікавленість, а вузькі ніздрі про скупість людини. Сховані притиснуті до голови вуха свідчать про те, що людина не готова слухати інших. Великий рот мають ті, хто чекає від життя багато всього. Губи «бантиком» – ознака того, що людина потребує любові та уваги до себе. Гострі риси обличчя говорять про конфліктність, мімічні зморшки свідчать про тяжкий емоційний стан, можливо навіть про депресію [13].

Щодо малюнків **студентів-психологів**. Для них характерним є абстрактний образ серійного вбивці – відчуття образу на емоційному рівні, рефлексія його внутрішнього світу. Перший малюнок студента-психолога примітний тим, що не має у собі чіткого образу і може мати безліч інтерпретацій. З першого погляду в очі кидається чорна фігура у центрі картини, вона є центром, основою композиції і притягує не тільки нашу увагу, а ще й ніби всмоктує наші думки у повну темряву, разом з усіма компонентами картини. Чим довше дивишся на картину, тим більше можна побачити.

Рис. 2.8 Рисунок серійного вбивці очима студента-психолога № 1.

Квадратні фігури, що символізують собою стабільність, повільно поглинаються суперечностями і хаосом душі. Автор зумів зрозуміти і намалювати хаос, який твориться у підсвідомості серійного маніяка, його сплутані думки і бажання, які методично поглинають його раціональність і разом із цим поглинаються у саму темну частину його скаліченої душі.

Наступна картина намальована на чорному тлі, що автоматично налаштовує глядача на досить негативні емоції.

Особливо це підкреслено тим, коли на чорному тлі намальована червона ціль. Також цей символ являє собою символіку реального серійного маніяка «Зодіак», якого намагаються впіймати навіть після 50 років розслідування справи. Зображення також можна інтерпретувати як «Кельтський хрест», який сьогодні заборонений у Євросоюзі і символізує «вищість, перевагу одних над іншими».

Наступний малюнок зображає символ нескінченності, забарвлений у червоний колір, що, знову ж таки, асоціюється з кров'ю.

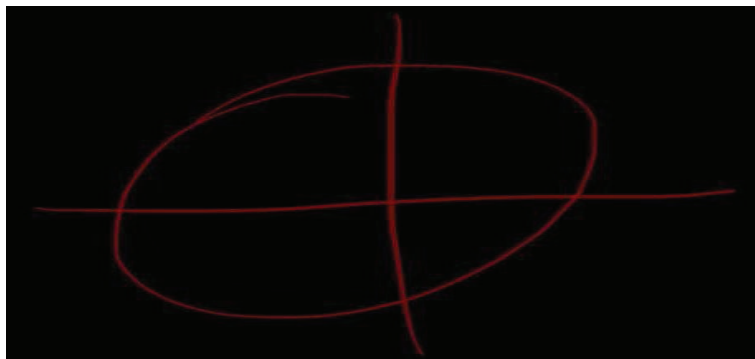

Рис. 2.9 Рисунок серійного вбивці очима студента-психолога № 2.

Рис. 2.9 Рисунок серійного вбивці очима студента-психолога № 3.

Малюнок можна інтерпретувати буквально, як безкінечний кругообіг сліз і крові, який ніколи не закінчиться.

Таким чином, у висновку можна побачити, наскільки різними можуть бути психологічні портрети серійного вбивці в інтрасуб'єктивному просторі молоді різних професійних керунків, що віддзеркалює особистісні профілі представників різних професій, одна з яких скерована на пізнання людської душі, а інша – на очищення соціуму від небезпек.

Список використаної літератури

1. LIKAR.INFO/ Психологічний портрет серійного вбивці. URL: www.likar.info/health/articles/.
2. Жорстокість до тварин – тривожний сигнал. Медицина 2.0. URL: www.med2.ru/story.php.
3. Lighter sentence for murderer with bad genes: Nature News. URL: www.nature.com/news/2009/091030/full/news.2009.1050.html.
4. Розслідування «КП»: Чому діти прийшли в зоопарк вбивати тварин? // KP.RU - alt. kp.ru/daily/24193/400343.
5. Як діють маніяки, здійснюючи свої злочини? URL: moscow-live.ru/events/society/8725-kak-dejstvujut-manjaki-sovershaja-svoi.html.
6. Тиixonен Дж., Раутиайнен М. Р., Паунио Т. Генетический фон крайне агрессивного поведения. *Molecular Psychiatry*. 28 октября 2014 г. С. 1133–1155.

7. Сатпаев М. Серійні вбивці – чи існує гендерна різниця. URL: <https://uain.press/articles/serijni-vbyvtsi-chy-isnuye-genderna-riznytsya->
8. Мальцев О.В., Сاینчин А.С., Согула А.С. Теоретичні основи розслідування умисних вбивств. Психологічний портрет серійного вбивці. Ottawa : Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. 760 с.
9. Мелисса Хогенбу. Психопаты способны к сопереживанию. Научный отдел Би-би-си. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_\(синдром\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_(синдром)).
10. Полунина А.Г., Брюн Е.А. Антисоциальное поведение: пейропсихологические корреляты и роль нейробиологических факторов. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2013, т. 23, № 4. С. 83–90.
11. Adrian Furnham, Steven C. Richards, Delroy L. Paulhus. The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review. First published: 05 March 2013. URL: <https://doi.org/10.1111/spc3.12018>.
12. Venables, N. C. Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder : a triarchic model perspective : / N. C. Venables, J. R. Hall, C. J. Patrick. *Psychological Medicine*. 2013. Vol. 44, no. 5 (April). С. 1005–1013. doi:10.1017/S003329171300161X. PMID 23834781.
13. Gregory, Ffytche, Simmons, Kumari, Howard, Hodgins & Blackwood, The Antisocial Brain: Psychopathy Matters A Structural MRI Investigation of Antisocial Male Violent Offenders <https://www.researchgate.net/publication/>.
14. Католик Г.В., Шаталова А.О. Психологічний портрет серійного вбивці очима обивателя. Матеріали «Міжнародної науково-практичної конференції «Стан та тенденції розвитку науки, освіти та суспільства». 15 лютого 2022 р. С. 87–92.
15. Католик Г.В. Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина. II Міжнародна наукова конференція «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки». Тернопіль, 21-22 квітня 2022 р. С. 34–38.
16. Kovalchuk, Z., Raievska, Y., Beheza, L., Ievtushenko, I., & Odyntsova, H. (2021). Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*, 10(46). С. 79–91. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.7>.
17. Калька Н.М., Одинцова Г.Ю. Емпіричне дослідження особистісних переживань засобами мандалотерапії (під час карантину через пандемію коронавірусу в Україні). *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3(9). С. 193–201.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A SERIAL KILLER IN THE INTRASUBJECTIVE YOUTH OF VARIOUS PROFESSIONAL BACKGROUNDS

Halyna Katolyk

*Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodocka str. Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: katolyk@hotmail.com*

The topic of serial killers is incredibly relevant today, because country is at war for the eighth year. From the mass media sources we hear about murders and violence every day. There are more and more people like that. Destructive events around Ukraine stimulate anti-social people to unleash their own archaic partial instincts. It is not known for sure how many lives the “serialists” have already taken for today and how many more will be taken in future. The exact number of victims, some of whom have already been caught and punished, is unknown. It is also difficult to track down and imprison such people, as they are meticulous and vigilant, strategically and tactically plan the murder, and leave no evidence. Unfortunately,

scholars of various backgrounds and practices still have a poor idea of the strategic thinking combinations of such individuals, which directly affects the investigation process. Ukraine, as a democratic state, recognizes the person, its life and health, honor and dignity, inviolability and security as its main priority, the highest social value. It is the legal protection of a person from criminal encroachments on his life and health, as the most important social values, that must be provided by the state through its law enforcement agencies. That is why the organization of multimodal research and the modern formation of special structures for the detection of serial killings is relevant today. Everyone, at one time, was stunned by the actions of Chicatilo and Jack the Ripper, these names have become synonymous with the word maniac. They are distinguished only by the fact that the first was caught and punished, and the second remained a terrible story without ending. Serial killings of people by one person have been observed throughout human existence (even the Bible describes a serial killer, Herod). According to numerous studies by domestic and foreign researchers, "serialists" have similar personal characteristics, similar patterns, gender differences, children's scenarios, genetic inheritance. We were not interested in the serial killers themselves, but in how they are perceived by people from different walks of life and different professions.

Key words: serial killer, intrasubjective, students, human rights protection.

УДК 159.94.942.5.922.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.8>

ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ТА ВИБІР КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ СТАРШИМИ ПІДЛІТКАМИ

Оксана Кормило

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: 0305_oksana@ukr.net*

Руслана Чіп

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: ruslanachip@ukr.net*

Галина Гончаровська

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: galja_from_ua@ukr.net*

У статті висвітлено результати теоретичного та емпіричного вивчення стресостійкості у старшому підлітковому віці. Здійснено теоретичний аналіз дефініцій «стрес», «стресостійкість», «копінг-стратегії», представлених у наукових джерелах. Проаналізовано вікові особливості розвитку емоційної сфери дітей старшого підліткового віку та виокремлено основні копінг-стратегії поведінки. Охарактеризовано підлітковий вік як критичний період розвитку особистості, який відзначається емоційною нестабільністю і супроводжується різноманітними емоційними порушеннями. З'ясовано, що копінг-стратегії визначають специфіку поведінки у конфліктних ситуаціях. Виявлено, що у поведінці старших підлітків переважають домінантні стратегії подолання складних життєвих ситуацій.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично вивчити особливості стресостійкості та копінг-стратегій у старшому підлітковому віці; здійснити апробацію програми розвитку стресостійкості у старшому підлітковому віці та проаналізувати вибір конструктивних копінг-стратегій.

За результатами емпіричного дослідження розроблено та апробовано програму розвитку стресостійкості у старших підлітків.

Результати засвідчили, що у досліджуваних експериментальної групи на формуальному етапі дослідження спостерігаються рівні стресостійкості вищий за середній та дещо вищий за середній, окрім того, значна кількість досліджуваних має високий рівень стресостійкості. Спостерігається позитивна динаміка змін у досліджуваних цієї групи внаслідок здійснення експериментального впливу (впровадження програми розвитку стресостійкості у старших підлітків). На формуальному етапі дослідження вдалося досягнути позитивних змін у поведінці учасників тренінгової групи (розвиток самоконтролю, формування навичок саморегуляції та конструктивних форм поведінки у стресових ситуаціях), що сприяло гармонізації їхнього психоемоційного стану, підвищенню рівня стресостійкості. У досліджуваних, які піддавались експериментальному впливу, домінує копінг-стратегія вирішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникнення проблем. Більшість досліджуваних

використовують у стресових ситуаціях конструктивні копінг-стратегії. Доведено ефективність розробленої програми розвитку стресостійкості у старших підлітків.

Ключові слова: старший підлітковий вік, стрес, стресостійкість, копінг, копінг-стратегія.

Постановка проблеми. Прискорений ритм життя разом із нестабільністю і мінливіми зовнішніми умовами чітко дають зрозуміти, що нині ми живемо у VUCA-світі (акронім англійських слів volatility – нестабільність, uncertainty – невизначеність, complexity – складність і ambiguity – неоднозначність). Стрес супроводжує все життя людини. Хронічний стрес вважається супутником підліткового віку. Він проявляється у змінах різних функціональних систем організму, а інтенсивність порушень може варіювати від невеликих перепадів емоційного настрою до серйозних захворювань. Окрім цього, стрес може позначатися на навчанні (засвоєнні і використанні знань), що перешкоджає академічній успішності та створює психологічний дискомфорт, у результаті чого загальний стрес посилюється. Особливу увагу дослідників привертає не лише сам феномен стресу, а вивчення проблеми стресостійкості, вибір копінг-стратегій, які людина вибирає у стресових ситуаціях. Не слід боятися стресу і прагнути, незважаючи ні на що, уникати його. Парадоксально, але факт: чим більше ми будемо намагатися жити і працювати завжди розмірено і спокійно, тим більшою мірою стрес буде руйнувати нас. Адже замість того, щоб накопичувати досвід саморегуляції поведінки під час стресу, ми будемо від нього просто «втікати». Важливо знайти свої індивідуальні способи захисту від руйнівного (деструктивного) стресу і використовувати їх у разі виникнення стресових ситуацій у житті [11, с. 9].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема стресостійкості є однією з актуальних у психології розвитку і психології особистості, а розвиток стресостійкості старших підлітків є умовою формування психічного здоров'я майбутнього покоління. Нині, незважаючи на достатню кількість наукових досліджень проблеми стресу, стресостійкості, немає чіткості в розумінні сутності стресостійкості, ролі психіки в її забезпеченні, особливостей прояву в різних ситуаціях. Досліджуваний феномен характеризується неоднозначністю поглядів науковців щодо показників, критеріїв та рівнів сформованості. Зокрема, проблема стресостійкості та обґрунтування критеріїв стресостійкості особистості знайшла часткове відображення у працях вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі психології (Л. Аболіна, А. Андреева, С. Богданов, Н. Бурбан, А. Еккерман, В. Казібекова, В. Корольчук, Я. Овсяннікова, Г. Ришко, Т. Руда, Х. Стельмашук, В. Степаненко, М. Хуторна, Т. Циганчук та ін.).

І. Аршава визначає стресостійкість як системну характеристику особистості, що ґрунтується на сукупності вроджених і набутих психофізіологічних якостей, складається з особистісного та поведінкового компонентів, виражається у здатності витримувати значні інтелектуальні, вольові та емоційні навантаження, керувати власними емоціями, успішно здійснювати життєдіяльність без шкідливих наслідків для здоров'я [3, с. 51].

В. Абаков [1] розглядає стресостійкість як стан фізичного, емоційного та психічного виснаження, викликаного тривалим перебуванням в емоційно напружених ситуаціях. Підліток може часто перебувати у стресових і конфліктних ситуаціях, що призводить до збільшення психічних навантажень, порушення рівноваги нервових процесів і супроводжується зниженням стресостійкості.

Ключовим поняттям психології стресу психологи виділяють «копінг». Цей термін допомагає зрозуміти суть адаптивності і дезадаптивності людської поведінки, оскільки не лише стрес є істотним чинником зниження продуктивності людини, дисфункціональності її стану, але і те, як людина впорається зі стресом і труднощами. Дослідження цієї проблеми вітчизняними ученими (Т. Крюкова, М. Тишкова, Е. Сидорова, С. Хазова) показали, що

активне становлення копінг-стратегій відбувається у підлітковому віці. Дитина вибирає такі стратегії поведінки, щоб уникнути контакту з дійсністю, вирішити проблеми, зменшити емоційну напругу тощо.

Досліджуючи проблему копінг-поведінки, А. Мухіна визначила її як форму поведінки, що відображає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. Вчена зазначає, що така поведінка спрямована на пристосування до обставин і припускає сформоване вміння використовувати певні засоби для подолання емоційного стресу [8].

Отже, питання стресу, стресостійкості, їх природи, сутності, структури були предметом вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте однозначних відповідей на них не отримано ще й досі. Нині актуальним є питання дослідження вікових особливостей розвитку стресостійкості на різних етапах онтогенезу.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості стресостійкості та копінг-стратегій у старшому підлітковому віці. Дослідити ефективність програми розвитку стресостійкості у старшому підлітковому віці та проаналізувати вибір конструктивних копінг-стратегій.

Виклад основного матеріалу. У процесі життєдіяльності людина потрапляє у різні стресові ситуації, психологічна адаптація до яких відбувається завдяки копінг-стратегіям та визначається індивідуальними особливостями особистості. Як зазначає Р. Тигранян, стрес може сприяти мобілізації людини, підвищити її адаптаційні можливості в умовах дискомфорту й небезпеки (конструктивний, корисний стрес). Але він може і зруйнувати людину, різко знизити ефективність її роботи і якість життя (деструктивний, шкідливий стрес). Який вид стресу ми переживаємо – руйнівний або продуктивний, – залежить від сили і тривалості впливу стрес-фактора, нашої чутливості до впливу несприятливих умов і від наших можливостей їм протистояти [12, с. 18]. Кожна людина має свій «порог чутливості до стресу» – той індивідуальний рівень напруження, до досягнення якого ефективність діяльності підвищується.

Дещо по-іншому проявляється стрес у старшому підлітковому віці, який супроводжується переживанням вікової кризи, що за своїми характеристиками наближена до стресу. Ці прояви яскраво спостерігаються в емоційній сфері: підвищується тривожність, емоційна чутливість, різкі перепади настрою тощо. Виражені психологічні особливості підліткового віку отримали назву «підліткового комплексу» (А. Лічко, 1983) [10, с. 384].

Стрессова симптоматика досить різноманітна і зміна психічного стану може проявлятися у різних сферах життєдіяльності. В емоційній сфері – це почуття емоційного піднесення або, навпаки, загострення тривоги, апатії, депресії, емоційного дискомфорту. У когнітивній – сприйняття загрози, небезпеки, оцінка ситуації як невизначеної. У мотиваційній – мобілізація сил або, навпаки, капітуляція (уникнення, відхід від стрес-факторів), втрата мотивації та інтересів. У поведінковій сфері – зміна активності, звичних темпів діяльності, поява «скутості» у рухах. Загальне для цих змін – зрушення інтенсивності процесів у відповідній сфері у напрямку збільшення або зменшення. Інтенсивність (величина, тривалість) стрес-реакцій має індивідуальний характер і залежить від особистісних і нейротипологічних особливостей. Знання ознак стресових станів, тонка саморефлексія стресових змін, а також спостережливість за проявами стресу в інших людей – перший шабел в управлінні життєвими і професійними стресами.

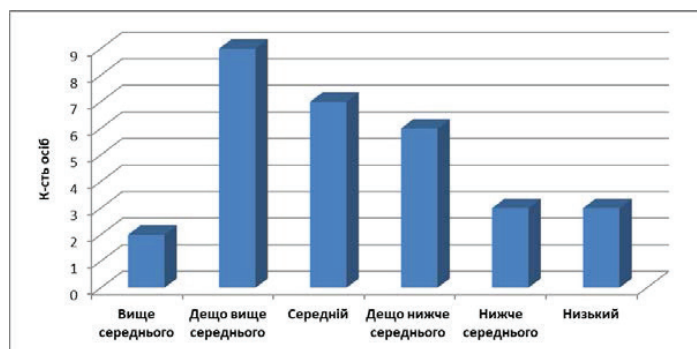
Інтерес до суб'єктивних параметрів психологічного стресу пов'язаний з тим, що вони є тонким індикатором психічної стійкості (адаптованості до стресової ситуації) та опосередковано характеризують ставлення (когнітивну оцінку) до стрес-факторів [4].

З метою вивчення стресостійкості та вибору копінг-стратегій дітьми старшого підліткового віку нами проводилося емпіричне дослідження. Загальна вибірка становила 60

старших підлітків віком 14–15 років. Спосіб формування вибірки – рандомізація (стратегія випадкового відбору).

Дослідження стресостійкості та копінг-стратегій проводилось з використанням комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення стресу як відповідної реакції на стресори середовища (Тест на самооцінку стресостійкості особистості [6]; методика «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амирхан) [7]; графічна психодіагностична методика «Людина під дощем» Е. Романової і Т. Ситько [9; 13]. Застосування психодіагностичного інструментарію дало змогу зробити кількісну оцінку феноменологічних ознак стресового реагування і визначити рівень психічного напруження за умови короточасних або відносно тривалих стресових впливів.

Аналізуючи результати експериментальної групи (30 досліджуваних) на констатувальному етапі дослідження за методикою «Тест на самооцінку стресостійкості особистості», ми спостерігаємо у 30% респондентів рівень стресостійкості дещо вищий за середній.

Рис. 1. Рівні стресостійкості досліджуваних експериментальної групи констатувального етапу дослідження (n = 30)

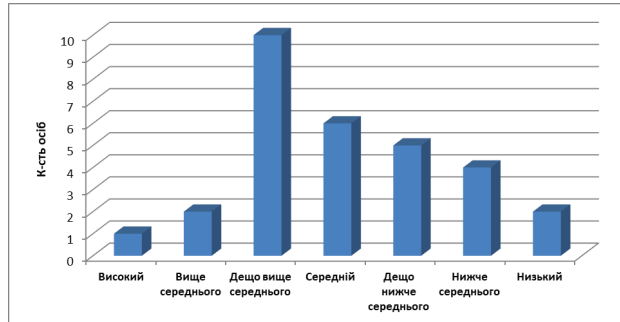
Середній рівень стресостійкості виявлено у 23,3%, а рівень стресостійкості дещо нижчий за середній відзначено у 20% опитаних. Однакову позицію займають досліджувані, які мають рівень стресостійкості нижчий за середній – 10% та низький рівень – 10%. Найменшій кількості досліджуваних (6,7%) притаманний рівень стресостійкості вищий за середній (рис. 1).

У контрольній групі (30 досліджуваних) високий рівень стресостійкості зафіксовано у 3,3% опитаних; рівень стресостійкості вищий за середній – у 6,7%; рівень стресостійкості дещо вищий за середній – у 33,3%; середній рівень стресостійкості – у 20%; рівень стресостійкості дещо нижчий за середній – у 16,7%; рівень стресостійкості нижчий за середній – у 13,3%; низький рівень стресостійкості – відповідно у 6,7% досліджуваних (рис. 2).

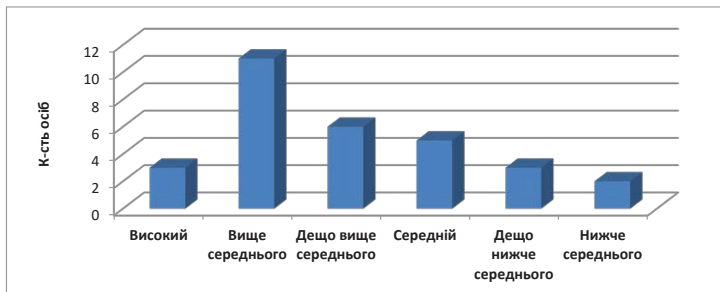
Результати аналізу отриманих даних за методикою «Тест на самооцінку стресостійкості особистості» після формувального впливу (проведення програми розвитку стресостійкості у старших підлітків) свідчать про позитивну динаміку у розвитку стресостійкості старших підлітків.

Аналізуючи результати експериментальної групи (30 досліджуваних), ми спостерігаємо, що у значній кількості досліджуваних (36,6%) відстежується рівень стресостійкості

вищий за середній. Другу позицію займають досліджувані, які мають дещо вищий за середній рівень стресостійкості – 20%. Наступну позицію займають досліджувані (16,7%) із середнім рівнем стресостійкості. Однакова кількість досліджуваних має високий рівень стресостійкості – 10% та рівень стресостійкості дещо нижчий за середній – 10%. Найменша кількість досліджуваних (6,7%) характеризується рівнем стресостійкості нижчим за середній (рис. 3).

Рис. 2. Рівні стресостійкості досліджуваних контрольної групи констатувального етапу дослідження (n = 30)

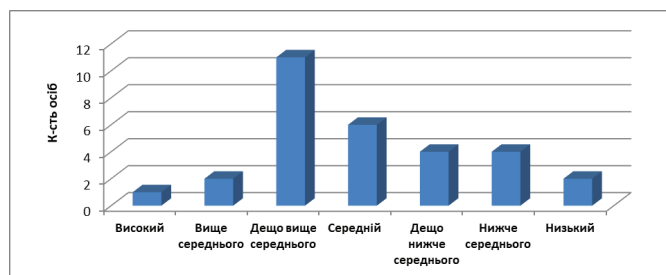

Рис. 3. Рівні стресостійкості досліджуваних експериментальної групи формуального етапу дослідження (n = 30)

Результати досліджень, представлені на діаграмі, свідчать про те, що у досліджуваних експериментальної групи на формуальному етапі переважають рівні стресостійкості вищі за середній та дещо вищі за середній. Окрім цього, значна кількість досліджуваних має високий рівень стресостійкості, чого не спостерігаємо у досліджуваних цієї групи на констатувальному етапі експериментального дослідження. Можна стверджувати про позитивну динаміку змін у досліджуваних цієї групи внаслідок здійснення експериментального впливу (впровадження програми розвитку стресостійкості). На формуальному етапі дослідження вдалося досягнути значних змін у поведінці учасників тренінгових занять (розвиток самоконтролю, формування навичок саморегуляції та конструктивних форм поведінки у стресових ситуаціях), що сприяло гармонізації психоемоційного стану досліджуваних та підвищенню рівня стресостійкості.

Як видно із діаграми (рис. 4), у досліджуваних контрольної групи на формульованому етапі дослідження здебільшого спостерігається рівень дещо вищий за середній та середній рівні стресостійкості. Порівняно з результатами дослідження цієї групи на консультувальному етапі можна стверджувати, що суттєвих відмінностей у показниках стресостійкості досліджуваних не спостерігається.

Рис. 4. Рівні стресостійкості досліджуваних контрольної групи формульованого етапу дослідження (n = 30)

Високий рівень стресостійкості досліджуваних проявляється у високій працездатності, здатності ігнорувати різні негативні впливи, подразники, залишаючись спокійними і безтурботними. Досліджувані з високим рівнем стресостійкості володіють яскраво вираженою якістю, яку часто називають «товстошкірністю». Це означає, що досліджувані залишають за собою право вибору, як реагувати на той чи інший подразник. Стресостійкі особистості здебільшого вирішують різні складні ситуації раціонально, а не під впливом миттєвих емоцій. Для осіб з високим рівнем стресостійкості властивий самоконтроль, рішучість, оптимізм, гнучкість у поведінці, здатність швидко орієнтуватися в екстремальних ситуаціях, розумно і холоднокрівно чинити опір різним стрес-факторам, які негативно впливають на психіку; аналізувати, що є справді значущим для особистості, а що є насправді дрібницею, через яку не варто напружуватися. Досліджувані з високим рівнем стресостійкості є позитивними, менше хворіють, відчувають велику впевненість у своїх силах і здатні допомагати іншим. Дуже часто особи з високим рівнем стресостійкості вибирають той вид діяльності, який пов'язаний з високим ступенем ризику та постійним перебуванням в екстремальних умовах.

Рівень стресостійкості досліджуваних вищий за середній характеризується здатністю особистостей зберігати оптимальний психічний стан під час впливу негативних факторів, що дає можливість витримувати значні інтелектуальні, вольові та емоційні навантаження, зумовлені особливостями та умовами діяльності, без особливо шкідливих наслідків для психічного здоров'я. Досліджувані з таким рівнем стресостійкості можуть контролювати свої емоції, вміють мобілізувати внутрішні ресурси на конструктивне подолання стресових ситуацій. Вони краще справляються зі складними та непередбачуваними життєвими ситуаціями, а оптимального рівня стресостійкості досягають у процесі вирішення різних нестандартних ситуацій. Досліджувані характеризуються високим рівнем самоконтролю, впевненістю, рішучістю, оптимізмом, гнучкістю в поведінці та хорошим почуттям гумору, що дає можливість легко справлятися з труднощами.

Рівень стресостійкості дещо вищий за середній проявляється у тому, що досліджувані добре адаптовуються до різних складних життєвих ситуацій, приймають обдумані рішення; характеризуються психологічною готовністю до змін, але не до глобальних, а

поступових. Вони раціонально аналізують ситуацію, здебільшого проявляють спокій, стриманість, самоконтроль, упевненість, розсудливість. Для них також властиві оптимістична налаштованість, хороше почуття гумору, здатність до саморегуляції, щирість, відкритість у поведінці, емоційний тонус, схильність до раціональної оцінки ситуації, позитивне мислення.

Середній рівень стресостійкості досліджуваних проявляється у здатності долати життєві труднощі з мінімальною шкодою для власного психічного здоров'я. Для них характерний прояв сили волі, самоконтролю, здатність зберігати відносний спокій і самовладання в критичних ситуаціях. Вони є більш вразливими і менш впевненими у собі у разі зіткнення зі складними ситуаціями. Досліджувані із середнім рівнем стресостійкості проявляють гнучкість у поведінці, активність, оптимізм, розсудливість, щирість, відкритість у спілкуванні, емоційний тонус, нестереотипність мислення, емоційну стриманість, вірять у можливість успішного подолання перешкод.

Рівень стресостійкості досліджуваних дещо нижчий за середній характеризується тим, що вони легко переживають дрібні неприємності і неочікувані ситуації. Проте серйозні стреси, які вимагають прийняття швидких, виважених і відповідальних рішень, виводять їх із рівноваги. Досліджувані з таким рівнем стресостійкості характеризуються амбівалентністю в поведінці, самокритичністю, невпевненістю, розгубленістю у складних ситуаціях.

Рівень стресостійкості досліджуваних нижчий за середній характеризується незначним хвилюванням, що має ситуативний характер, внаслідок чого у стресових ситуаціях досліджувані здійснюють необдумані, нерациональні вчинки. Для них характерні прояви ригідності в поведінці, вони часто втрачають контроль над своїми емоціями, відчують емоційний дискомфорт, скованість, розгубленість у стресових ситуаціях. Часто спостерігається зниження працездатності, швидка втомлюваність. Вони є досить чутливими до різних стрес-факторів і часто відчувають невпевненість, внутрішню напругу у разі зіткнення зі стресовими ситуаціями.

Низький рівень стресостійкості досліджуваних визначається їх високою вразливістю, ранимістю, чутливістю (сензитивністю) до найменших дрібниць у повсякденному житті. Вони характеризуються високим рівнем тривожності, емоційної напруги, невпевненості. Втрачають самоконтроль, не вміють керувати власними емоціями, спостерігається негативний настрій, песимізм, що може супроводжуватися емоційними зривами. Досліджувані з низьким рівнем стресостійкості хворобливо переносять найменші невдачі і труднощі, будь-які нові обставини здатні довести їх до паніки. Вони не здатні самотійно вирішувати складні ситуації, що можна пояснити проявами інфантильності в поведінці; погано адаптуються до зовнішніх умов, схильні до підвищеної емоційності, збудливі і неврівноважені. Характеризуються зниженою працездатністю та підвищеною втомлюваністю під час виконання різних видів діяльності. В них спостерігається метушливість у поведінці, а іноді впадають у стан ступору, внаслідок чого стають нездатними долати труднощі. В корі великих півкуль виникає стресорна домінанта, навколо якої формуються всі думки і переживання. Може спостерігатися порушення психомоторики (надлишкове напруження м'язів, зміна ритму дихання, тремтіння голосу та ін.).

На формувальному етапі дослідження результати аналізу отриманих даних за методикою «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амирхан) свідчать про позитивну динаміку у виборі копінг-стратегій старшими підлітками експериментальної вибірки. Виявлено, що у більшості досліджуваних (56,7%) домінує копінг-стратегія вирішення проблем. У дещо меншій кількості досліджуваних (30%) переважає копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки. У решти досліджуваних (13,3%) виявлено копінг-стратегію уникнення проблем.

Аналізуючи результати контрольної групи (30 досліджуваних), ми з'ясували, що у більшості досліджуваних (63,3%) домінує копінг-стратегія вирішення проблем. У дещо меншій кількості досліджуваних (26,7%) домінує копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки. У решті досліджуваних (10%) переважає копінг-стратегія уникнення проблем.

Досліджувані, в яких домінує стратегія вирішення проблем, характеризуються активністю в поведінці, намагаються використовувати власні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми. Вони проявляють відповідальність, самостійність та ініціативність, вирішуючи складні стресові ситуації; прагнуть самоствердитись і продемонструвати власну дорослість. Вибір стратегії вирішення проблем свідчить про спрямованість досліджуваних на прийняття раціональних рішень, вказує на значущість мислення у розв'язанні складних стресових ситуацій, виражає схильність до самоконтролю та самоаналізу.

Досліджувані, в яких домінує стратегія пошуку соціальної підтримки для вирішення складних ситуацій та подолання життєвих труднощів, звертаються за допомогою і підтримкою до найближчого оточення: сім'ї, друзів чи інших значущих людей. Оскільки в підлітковому віці особистість ще не є повністю самодостатньою, то виникає потреба в додатковій підтримці і захисті зі сторони найближчого оточення, а також досвідченіших і авторитетніших осіб. Досліджувані вибирають цю копінг-стратегію у тому разі, коли не можуть самостійно подолати труднощі та конструктивно вирішити проблему.

Досліджувані, в яких домінує стратегія уникнення, опинившись у різних складних стресових ситуаціях, проявляють пасивну форму поведінки. При цьому вони намагаються уникнути контакту з реальністю, прагнуть втекти від вирішення проблем. Стратегія уникнення – одна із провідних поведінкових стратегій у разі формування дезадаптивної, псевдоконтрольованої поведінки. Використання цієї стратегії зумовлене недостатністю розвитку особистісних копінг-ресурсів і навичок активного вирішення проблем. Але вона може носити адекватний чи неадекватний характер залежно від конкретної стресової ситуації, віку і стану ресурсної системи особистості.

Результати формувального етапу дослідження за графічною психодіагностичною методикою «Людина під дощем» (Е. Романової і Т. Ситько) свідчать про те, що у досліджуваних як експериментальної, так і контрольної груп домінують копінг-стратегії вирішення проблем та пошуку соціальної підтримки, на відміну від стратегії уникнення, що трапляється у досліджуваних дуже рідко (рис. 5).

Рис. 5. Домінуючі копінг-стратегії за аналізом малюнків досліджуваних експериментальної та контрольної груп формувального етапу дослідження

Отримані дані психодіагностичного дослідження є підставою для статистичної обробки та проведення кількісно-якісного аналізу результатів експериментального дослідження рівнів стресостійкості та вибору копінг-стратегій старшими підлітками.

Результати проведеного дослідження також показали, що із досліджуваних, які піддавались експериментальному впливу, 56,7% становлять ті, в яких домінує копінг-стратегія вирішення проблем; 30% – це ті досліджувані, в яких домінуючою стратегією є пошук соціальної підтримки; 13,3% – досліджувані, в яких домінує стратегія уникнення проблем. На основі отриманих результатів можна зробити висновок, що більшість досліджуваних у стресових ситуаціях використовують конструктивні копінг-стратегії, що засвідчує ефективність впровадження тренінгової програми розвитку стресостійкості у старших підлітків. Окрім цього, такий вибір здебільшого зумовлений особливостями підліткового віку, що проявляються у прагненні до самостійності, дорослості та самоствердження.

Водночас, оскільки підлітки ще не є повністю самодостатніми і часто не можуть справитися зі складними проблемами, то виникає потреба у підтримці найближчого оточення (батьків, друзів та ін.). Саме тому старші підлітки часто вибирають стратегію пошуку соціальної підтримки. Що стосується копінг-стратегії уникнення, то, як показали результати, її вибирають досить рідко і цей вибір має нестійкий, ситуативний характер, що можна пояснити проявами імпульсивності, песимізму та частою зміною настрою підлітків.

Висновки. Залишаючись прихильником традиційного розуміння стресу, ми жодною мірою не заперечуємо значущість стресової активності, що володіє позитивними аспектами, і повністю поділяємо точку зору Г. Сельє, в якій він розрізняє конструктивний і деструктивний стреси, вказуючи, що не всякий стрес є шкідливим. Стресова активація може бути позитивною мотивуючою силою, яка поліпшує суб'єктивну «якість життя» – еустрес – і ослаблює надмірний стрес дистресом. Разом із тим потрібно враховувати те, що позитивні або звичайні стимули, що є причиною еустресу, трапляються набагато рідше, ніж негативні, і їх значення у плані клінічних чи патологічних станів зведене майже до мінімуму.

Стрес у старшому підлітковому віці найбільш яскраво проявляється у вигляді спрямованої стресової агресії на самого себе та на оточуючих. Це дезорганізовує особистість підлітка та негативно позначається на його психічному та фізичному здоров'ї. Поняття «копінг» включає у себе різноманітні форми активності людини, охоплює всі види взаємодії суб'єкта із проблемами зовнішнього чи внутрішнього характеру, з труднощами, які необхідно вирішити, уникнути або взяти під контроль.

Ефективність розвитку стресостійкості старших підлітків залежить від багатьох чинників: володіння відповідними вміннями самодопомоги; знаннями, необхідними для подолання стресових ситуацій; психолого-педагогічної культури батьків та наставників тощо. А тому перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні методів психологічної самодопомоги – аутогенного тренування, дихальних технік, спеціальних фізичних вправ та ін.

Список використаної літератури

1. Абаков В.А. Адаптация к стрессу. Основные теории, диагностики, терапии. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 166 с.
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 1. С. 3–18.
3. Аршава І.Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : автореф. дисс. докт. псих. наук : 19.00.02. Київ, 2007. 38 с.
4. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 251с.

5. Гірняк Н. Стресостійкість як чинник вибору копінг-стратегій у старшому підлітковому віці. *Студентський науковий вісник*. 2014. № 35. С. 104–108.
6. Киршева Н.В. Психология личности: тесты, опросники, методики. Москва : Геликон, 1995. 236 с.
7. Куприянов Р.В. Психодиагностика стресса : практикум. Казань : КНИТУ, 2012. 212 с.
8. Мухіна А.Ю. Особливості захисних механізмів та копінг-стратегій розумово відсталих підлітків: диференціація понять. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 24. С. 325–329.
9. Пятницкая Е.В. Психологическая помощь детям и подросткам, переживающим психотравмирующие события : учебно-методическое пособие для студентов психологических специальностей и практикующих психологов. Балашов : Николаев, 2008. 180 с.
10. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти. Санкт-Петербург : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
11. Самоукина Н.В. Психология оптимизма. Москва : Издательство Института психотерапии, 2001. 240 с.
12. Тигранян Р.А. Стресс и его значение для организма. Москва : Наука, 1988. 175с.
13. Юринова Н. Человек под дождем. Графическая психодиагностическая методика. *Школьный психолог*. 2000. № 33. С. 33–37.

FEATURES OF STRESS RESISTANCE AND CHOICE OF COPING STRATEGIES SENIOR TEENAGERS

Oksana Kormylo

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Krivonosy str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: 0305_oksana@ukr.net*

Ruslana Chip

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Krivonosy str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: ruslanachip@ukr.net*

Halyna Honcharovska

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Krivonosy str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: galja_from_ua@ukr.net*

The article deals with the results of theoretical and empirical study of stress resistance in older adolescence. Theoretical analysis of the concepts of “stress”, “stress resistance”, “coping strategies” is carried out. Age features of the development of emotional sphere of children of older adolescence are analyzed. Adolescence is characterized as a critical period of personality development. The basic coping strategies of behavior are singled out. It is found out that coping strategies determine the specifics of behavior in conflict situations. It is determined that the behavior of older adolescents is dominated by dominant strategies of overcoming difficult life situations.

The purpose of the research is to theoretically substantiate and empirically study the features of stress resistance and coping strategies in older adolescents. Check the program of development of stress resistance in older adolescents. Analyze the choice of constructive coping strategies by older adolescents.

The results of the study showed that the subjects of the experimental group at the formative stage of the study have levels of stress above average and slightly above average, in addition, a significant number of

subjects have a high level of stress resistance. There are positive changes in the subjects of the experimental group due to the implementation of the formative effect (implementation of the development program of stress resistance in older adolescents). At the formative stage of the study we managed to achieve positive changes in the behavior of training group participants (development of self-control, formation of skills of self-regulation and constructive forms of behavior in stressful situations). The subjects are dominated by coping strategy of solving problems, finding social support, avoiding problems. Most of the subjects use constructive coping strategies in stressful situations. The effectiveness of the developed program for the development of stress resistance in older adolescents is proven.

Key words: older adolescence, stress, stress resistance, coping, coping strategy.

УДК 159.907

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.9>

ВПЛИВ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ НА САМОТНІСТЬ ЖІНОК У ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Інна Леонова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
просп. Академіка Глушкова, 2А, Київ, Україна, 02000
e-mail: leonova.i.m@ukr.net*

У статті наведені результати дослідження впливу батьківсько-дитячих стосунків на формування самотності жінок у дорослому віці. Виявлено суб'єктивне сприйняття батьків очима жінки у дитинстві, особисте ставлення і займана позиція стосовно батьків, особисте уявлення жінок про переживання самотності у сім'ї, а також можливі причини виникнення самотності у сім'ї.

Виявлено, що 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї, і тільки 10%, які становили жінки-інваліди і жінки з виправної колонії, вважають, що людина не може почуватися самотньою у сім'ї. Жінки-внутрішньо переміщені особи і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, вважають, що дорослим більше властиво переживати самотність, ніж дітям. А жінки-інваліди і жінки з виправної колонії, навпаки, вважають, що діти частіше за дорослих переживають самотність у сім'ї. Жінки-княнки і релігійні жінки вважають, що самотність можуть відчувати як діти, так і дорослі.

Виявлені суб'єктивні причини самотності у сім'ї, які носять виключно негативний, вимушений характер і зумовлені передусім порушенням: у міжособистісних стосунках, у дефіциті спілкування, у прийнятті і підтримці з боку близької людини. Причинами самотності дітей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок виявились: відсутність батьківської уваги, відсутність батьків (сироти) та відсутність любові і розуміння з боку батьків. Причинами самотності у сім'ї дорослих виявились: дефіцит у соціальних і міжособистісних стосунках, а також особистісні причини.

Було встановлено, що більшість жінок мали повноцінну сім'ю у дитинстві. У неповноцінних сім'ях дитина жила із матір'ю, окрім групи жінок-інвалідів, де було встановлено, що 6,7% жінок у дитинстві залишились без матері. Більший відсоток жінок мають теплі, добрі, довірливі стосунки із матір'ю і можуть покласти на неї та отримати від неї допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. Складність у стосунках із матір'ю було виявлено у жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у виправній колонії. Стосунки із батьком 54,4% жінок розцінюють як позитивні: теплі, близькі і довірливі, а інший відсоток – як негативні, конфліктні, холодні або взагалі відсутні.

Також було виявлено, що більшість жінок на заборону батьків у дитинстві реагували негативно (протест, образа). Але залежно від групової приналежності жінок виявлялась різна поведінкова реакція на батьківські заборони. Більшість жінок у дитинстві мали підтримку від своїх батьків і у складних життєвих ситуаціях могли звернутись і покласти на них. Найбільшу недовіру до близьких, складність в отриманні підтримки і опори на батьків відчували жінки з виправної колонії і жінки-інваліди.

Ключові слова: самотність, особисте уявлення про самотність, причини самотності, відношення до батьків, суб'єктивне ставлення до батьків, займана позиція.

Постановка проблеми. Сімейні стосунки як одна з найбільш значущих сфер у функціонуванні суспільства завжди буде у центрі уваги дослідників, які визначають сім'ю як соціальну структуру, що є першоосновою суспільства, найважливішим інститутом соціалізації особистості дитини, де саме в ній вона набуває першого досвіду соціальної взаємодії. А позаяк сім'я несе виховну функцію з трьох компонентів: ставлення до дитини,

уявлення про неї та спосіб впливу (контроль, заохочення, покарання і т.д.), взагалі має зворотний зв'язок від дитини, відбиваючись на формуванні особистісних якостей, психічної залежності у розвитку, призводячи до серйозних порушень у процесі соціалізації дитини і до формування різних психологічних проблем та комплексів [2]. Тому дослідження стосунків між батьками і дітьми набуває більшої актуальності у психології.

Мета статті – виявити вплив батьківсько-дитячих стосунків на переживання самотності жінками у дорослому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні було зроблено припущення, що стосунки між батьками і дитиною мають вплив на формування і переживання почуття самотності у дорослому віці. І першочергово у результаті пошукового етапу проведене дослідження, яке складалося з трьох частин: 1) особисте уявлення жінок про можливість переживання самотності у сім'ї і можливі її причини; 2) уявлення про батьків і стосунки з ними; 3) особисте ставлення (займана позиція) стосовно батьків з боку дитини у дорослому віці. Був використаний такий методичний інструментарій, як: анкета Д.О. Захарової [1], методика Рене Жилия [3] і анкета Карін Рубінстайн і Філіпа Шейвера [4].

Вибірku досліджуваних становили жінки, які належали до різних соціальних груп: 1) жінки, які проживають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні жінки; 3) жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК); 4) жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території; 5) жінки-інваліди (глухонімі); 6) жінки, які проживають у м. Києві. Загальна кількість досліджуваних становила 270 осіб по 45 у кожній групі. Вік досліджуваних – від 25 до 55 років.

Насамперед були проаналізовані отримані результати «особистого уявлення жінок про можливість існування переживання почуття самотності у сім'ї та її причини за допомогою анкети Д.О. Захарової, результати наведені у таблиці 1.

Змістове наповнення табл. 1 дає можливість першочергово виокремити те, що 90% жінок вважають, що людина може почуватися самотньою у сім'ї. Аналіз отриманих показників груп жінок окремо за соціальною приналежністю дав змогу побачити, що тільки групи жінок-інвалідів (30%) і жінок-ув'язнених (30%) вважають, що людина не може почуватися самотньою у сім'ї. З огляду на їх групові особливості можна робити припущення про те, що цим групам жінок притаманне видавати ідеальну уяву (бажане) за реальне (дійсне) становище, в якому присутні певні складності у побудові сімейних стосунків, або утримання сім'ї у ситуації жінок-ув'язнених, які перебувають у виправній колонії. У всіх інших групах жінок спостерігається 100% переконаність, що людина може почуватися самотньою у сім'ї, що говорить про реальну усвідомлену життєву позицію.

Також отримані дані табл. 1 дають можливість говорити про те, що 60,5% жінок вважають, що дорослі частіше відчувають себе самотніми у сім'ї, ніж діти, а 39,5% жінок, навпаки, вважають, що діти відчувають самотність у сім'ї частіше за дорослих. Виходячи з отриманих показників загальної групи жінок, можна було би зробити висновок про те, що дорослим більше властиво переживання самотності, ніж дітям. Але з урахуванням групової соціальної приналежності жінок були отримані показники, які дозволяють більш глибоко подивитись на це питання, в якому є певні відмінності. Жінки-внутрішньо переміщені особи і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, переконані в тому, що дорослі частіше за дітей переживають самотність. І ці переконання скоріш за все зумовлені конфліктною ситуацією на території Донбасу, де жінки зіткнулись з окупацією, відокремленням, вимушеним переселенням, самотністю та ізоляцією, тобто стресогенною ситуацією, яка зіграла функцію витіснення будь-яких інших переживань порівняно зі справжніми за силою і актуальністю. А от групи жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у виправній колонії (ув'язнених), вважають, що діти найчастіше за дорослих переживають

самотність у сім'ї, і це переконання має певний зв'язок із батьківсько-дитячими стосунками. Щодо груп жінок-киянок і релігійних жінок, то ці жінки поділились у своїх переконаннях з приводу того, «хто частіше відчуває себе самотніми: діти чи дорослі?» 50% на 50%, що дає підставу говорити про те, що цим жінкам почуття самотності знайоме як у дитинстві, так і у дорослому віці.

Таблиця 1

**Уява жінок про самотність у сім'ї та її можливі причини
(дані таблиці наведені у відсотках)**

	Загальна група жінок (N=270)	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій (N=45) території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки-інваліди (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Чи може людина почуватися самотньою у сім'ї?							
Так	90	100	100	70	100	70	100
Ні	10	–	-	30	–	30	-
Хто частіше відчуває себе самотнім: діти чи дорослі?							
Діти	39,5		50	61	15	61	50
Дорослі	60,5	100	50	39	85	39	50
Суб'єктивне уявлення причин почуття самотності у сім'ї							
Нема взаєморозуміння	44,5	60	60	10	60	16,7	60
Кожен зайнятий своєю справою	8,3	–	20	–	10	-	20
Нема підтримки людини, на яку можна розраховувати	13,3	–	-	–	30	-	50
Не хочу про це говорити	28,3	40	-	70	–	60	-
Ти тягар, проблема для сім'ї, тебе не люблять	13,3	–	10	20	10	20	20
З тобою не рахуються і не спілкуються	6,6	–	10	–	–	30	-
Суб'єктивне уявлення причин переживання самотності дитиною							
Діти без батьків	17,8	–	30	15	10	22	30
Без батьківської уваги, ніколи нема діла до тебе.	34,8	–	52	45	10	52	50
Їх не люблять і не розуміють (сварять, наказують, ображають, відкидають, агресивно поводяться)	19	–	23	40	–	26	25
Суб'єктивне уявлення причин переживання самотності дорослим							
Стикаються з невирішеними питаннями, проблемами	19,8	30	10	20	29	20	10
Нема любові і розуміння, складності у встановленні емоційних контактів	22,5	30	20	20	35	20	10
Більше проблем із соціумом, закриті, усе аналізують	28,2	40	40	20	36	23,3	10

Аналіз отриманих даних *суб'єктивного уявлення причин почуття самотності у сім'ї* жінками (табл. 1) дозволив виділити п'ять причин:

1) **нема взаєморозуміння** (45,5%, загальна група жінок), яке виявляється у всіх шести групах жінок;

2) **ти тягар, проблема для сім'ї, тебе не люблять** (13,3%, загальна група жінок), виявляється в п'яти групах жінок у низьких відсотках (10–20%), окрім групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території;

3) **нема підтримки і людини, на яку можна розраховувати** (13,3%, загальна група жінок), виявляється у жінок-внутрішньо переміщених осіб (30%) і киянок (50%);

4) **кожен зайнятий своєю справою** (8,3%, загальна група жінок), виявляється у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (10%), киянок (20%) і релігійних жінок (20%);

5) **з тобою не рахуються і не спілкуються** (6,6%, загальна група жінок), виявляється у релігійних жінок (10%) і інвалідів (30%).

Також варто зазначити, що 28,3% жінок (загальна група) відмовились відповідати на це запитання і це стосується тільки трьох груп жінок: які проживають на тимчасово окупованій території (40%), жінок-інвалідів (60%) і жінок-ув'язнених з виправної колонії (70%).

Таким чином, можна говорити про те, що причини самотності у сім'ї носять виключно негативний, вимушений характер і зумовлені передусім порушенням: у міжособистісних стосунках, у дефіциті спілкування, у прийнятті і підтримці з боку близької людини. Також тут можна говорити про те, що є певні причини, які усвідомлюються і про які складно говорити жінкам (я не хочу про це говорити), і це стосується жінок-інвалідів, ув'язнених жінок з виправної колонії, жінок, які проживають на тимчасово окупованій території.

Також були отримані результати *суб'єктивного уявлення причини переживання самотності* дітьми та дорослими.

Найбільший відсоток набула причина дитячої самотності у сім'ї – це «відсутність батьківської уваги, ніколи нема діла до тебе» (34,8%). Менші відсотки виявились у причинах: «діти без батьків» (17,8%) і «їх не люблять і не розуміють: сварять, наказують, ображають, відкидають, агресивно поведуться» (19%). Всі зазначені причини в тих чи інших відсотках спостерігаються у п'яти групах жінок, окрім жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, позаяк вони вважають, що діти не можуть відчувати самотність. Вважаємо варто зазначити тільки те, що порівняно з іншими групами жінок у жінок-ув'язнених з виправної колонії спостерігається вищий відсоток (40%) за причиною «їх не люблять і не розуміють». Таким чином, можна говорити про те, що причинами самотності дітей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок є: відсутність батьківської уваги, відсутність батьків (сироти) та відсутність любові і розуміння з боку батьків. І остання причина самотності дитини стосується в найбільшому відсотковому еквіваленті до групи жінок, які перебувають у виправній колонії.

Суб'єктивними причинами переживання самотності дорослими за уявленнями жінок виявились: 1) проблеми із соціумом (закриті, усе аналізують) (28,2%); 2) відсутність любові і розуміння, складність у встановленні емоційних контактів (22,5%); 3) невирішені питання, проблеми (19,8%). Виявлені причини у загальній групі жінок не суперечать показникам жінок з різних соціальних груп. Тобто тут можна говорити про те, що жінки на суб'єктивному рівні бачать причини самотності дорослих: у соціальних стосунках, у міжособистісних стосунках і в особистісних причинах.

Далі, спираючись на анкету Карін Рубінстайн і Філіппа Шейвера, а також методику Рене Жілія, дослідження було спрямоване на виявлення з погляду дорослої жінки

її уявлення з дитячої позиції про стосунки з батьками у дитинстві. Отримані результати наведені у таблицях 2 і 3.

Таблиця 2

Уявлення жінок про батьків і стосунки з ними (дані таблиці наведені у відсотках)

		Загальна група жінок (N=270)	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо пере- міщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки-інваліди (N=45)	Жінки-княнки (N=45)
Батьки розійшлися		22,8	16,7	60	13,3	13,3	16,7	16,7
Були разом		77,2	83,3	40	86,7	86,7	83,3	83,3
<i>Які із тверджень ви можете використовувати для опису вашої матері та батька та ваших з ними стосунків, коли ви були дитиною?</i>								
1. У нас із нею/ним були теплі, ніжні стосунки, ми були дуже близькі	Мамо	48,9	80	40	30	66,7	36,7	40
	Тато	15,5	13,3	-	16,7	33,3	20	10
2. У нас з нею/ним були добрі стосунки, ми були досить близькі	Мамо	33,9	-	40	40	33,3	50	40
	Тато	38,9	40	20	13,3	43,3	26,7	90
3. У нас з нею/ним майже не було жодних стосунків, ми не були особливо близькі	Мамо	11,7	20	-	30	-	6,7	13,3
	Тато	18,4	-	20	40	23,4	26,7	-
4. У нас із нею/ним були конфліктні стосунки, ми часто сперечалися	Мамо	4,5	-	20	-	-	-	6,7
	Тато	8,3	-	20	16,7	-	13,3	-
5. Ми з матір'ю чи батьком не жили разом більшу частину цього часу	Мамо	1,1	-	-	-	-	6,7	-
	Тато	14,3	33,3	40	-	-	13,3	-

Дані табл. 2 анкети Карін Рубінстайн і Філіппа Шейвера насамперед дали змогу побачити, що 77,2% жінок проживали у повноцінній сім'ї в дитинстві, де батьки жили разом. А 22,8% жінок вказали на розлучення батьків у їхньому дитинстві, де найбільший відсоток розлучень батьків був виявлений у групі релігійних жінок (60%). В інших групах жінок стан розлучення батьків спостерігався на низькому відсотковому рівні. Таким чином, можна говорити про те, що більшість жінок у своєму дитинстві мали повноцінні сім'ї, окрім жінок з релігійної групи, які у дитинстві були втягнуті до шлюбо-розлучного процесу, у результаті якого пережили психологічну травму, а їхнє подальше життя протікало у неповноцінній сім'ї. Також важливо зазначити, що майже у всіх неповноцінних сім'ях дитина (жінка) жила із матір'ю, окрім групи жінок-інвалідів, де було встановлено, що 6,7% жінок у дитинстві залишилися без матері.

Внаслідок проведеного аналізу ставлення жінок до своєї матері та батька і суб'єктивного уявлення про сформовані з ними стосунки у дитинстві були отримані такі результати:

– 48,9% жінок (загальна група) вважають, що у них з матір'ю були теплі, ніжні стосунки і вони були дуже близькі, де найбільші відсотки виявились у групах жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (80%), і у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (66,7%). А з батьком теплі, ніжні і близькі стосунки виявились тільки у 15,5% жінок (загальна група), з яких найбільший відсоток належить жінкам-внутрішньо переміщеним особам (33,3%), а у групі релігійних жінок ці стосунки зовсім відсутні;

– 33,9% жінок (загальна група) вважають, що у них з матір'ю були добрі стосунки, вони були досить близькі. У п'яти групах жінок таке ставлення до матері виявилось відносно однакове, окрім групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, в яких ці стосунки відсутні. А з батьком добрі і досить близькі стосунки виявились у 38,9% жінок загальної групи, з яких у жінок-киянок ці стосунки порівняно з іншими групами жінок займають у відсотковому співвідношенні найвищий рівень (90%), а найменший рівень у релігійних жінок (20%) і жінок-ув'язнених, які перебувають у виправній колонії (13,3%);

– 11,7% жінок (загальна група) вказали на те, що в них з матір'ю майже не було жодних стосунків, і вони не були особливо близькі. Такі стосунки були виявлені в групах жінок: які проживають на тимчасово окупованій території (20%), які перебувають у виправній колонії (ВК) (30%), інвалідів (6,7%) і киянок (13,3%). А на стосунки із батьком, де майже не було жодних відношень, і вони не були особливо близькі, вказало 18,4% жінок, з яких найбільші відсотки були виявлені в групах жінок-ув'язнених з виправної колонії (40%) і жінок-інвалідів (26,7%);

– на конфліктні стосунки і суперечки у відносинах із матір'ю вказало лише 4,5% жінок загальної групи, з яких виявились релігійні жінки і жінки-киянки. А на наявність таких стосунків із батьком вказало 8,3% у загальній групі жінок, з яких виявились релігійні жінки (20%), жінки з виправної колонії (16,7%) і жінки-інваліди (13,3%).

Таким чином, можна говорити про те, що більший відсоток жінок (82,2%) мають добрі теплі стосунки із матір'ю, і тільки 16,2% розцінювали ці стосунки як конфліктні, або яких зовсім не було. І це більшою мірою стосувалося жінок, які перебувають у виправній колонії, які проживають на тимчасово окупованій території, релігійних жінок і киянок. У жінок-інвалідів відсутність стосунків із матір'ю має повний зв'язок із відсутністю її у їхньому житті в дитинстві. А у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території стосунки з матір'ю розглядаються тільки з позитивної сторони. Також слід зазначити, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (80%), мають з матір'ю дуже близькі, теплі і ніжні стосунки, що може вказувати на симбіотичні стосунки дитина-матір, внаслідок яких дитина може перебувати у залежних відносинах з нею.

Щодо теплих, добрих і близьких стосунків із батьком, то такі стосунки були виявлені тільки у половини досліджуваних жінок (54,4%) і найбільший відсоток спостерігався у жінок-киянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. А 26,7% жінок (загальна група) розцінювали стосунки з батьком як конфліктні, або яких зовсім не було. І такі відносини були виявлені у жінок з виправної колонії (56,7%), у релігійних жінок (40%), у інвалідів (40%) і у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (23,4%). Виходячи з цього, порівняно з іншими групами жінок, можна говорити про те, що найбільша кількість жінок, які в дитинстві у стосунках з батьком мали негативний характер, – це ув'язнені жінки, які перебувають у виправній колонії. За меншою кількістю – релігійні жінки, інваліди і жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території. А жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінки-киянки стосунки з батьком розглядають тільки з позитивної сторони.

Далі наведені результати **особистого ставлення (займана позиція) стосовно батьків з боку дитини у дорослому віці** за допомогою методики Рене Жіля. Отримані результати представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

**Змінні, які характеризують особисті стосунки дитини стосовно сімейного оточення:
матері і батька (дані таблиці наведені у відсотках)**

		Загальна група жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки-інваліди	Жінки-княнки
Займана позиція	Ближче до матері	51,8	66,7	40	46,7	50	46,7	60
	Ближче до батька	21,1	10	30	26,7	10	30	20
	Окремо від матері	10,5	–	-	53,3	–	-	10
	Окремо від батька	43,3	56,7	40	73,3	10	60	20
Відношення до батьків	Між батьками	62,2	56,7	50	40	70	56,7	70
	Окремо від батьків	22,8	26,7	-	60	–	-	30
З ким поділишся про неприємність	З мамою	50	46,7	60	3,3	70	60	50
	З батьком	4,5	–	-	6,7	–	-	20
	З друзями	22,8	26,7	40	–	–	40	30
	Нікому	11,1	–	-	66,7	–	-	-
Кому першому розповіси про успіх	Мамі	50	36,7	60	13,3	70	70	50
	Батьку	2,8	–	-	6,7	–	-	10
	Друзям	20,6	26,7	40	6,7	–	30	20
	Нікому	10	–	-	60	–	-	-
Кому піднесеш сюрприз	Мамі	52,2	46,7	80	20	50	66,7	50
	Батьку	5	–	-	–	20	-	10
	Нікому	10	–	-	60	–	-	-
За ким сильніше сумуватимеш, коли залишиш будинок	По матері	61,7	36,7	80	46,7	80	86,7	40
	По батькові	5	–	-	–	–	-	30
	Нікому	7,2	–	-	43,3	–	-	-
Допомогаю мамі	Багато	51,1	60	60	20	50	86,7	30
	Мало	41,6	20	40	33,3	40	46,6	70
Щось заборонила мати	Надуєшся	28,4	46,7	20	6,7	40	26,7	30
	Нічого не відповім	22,2	36,7	20	20	20	26,7	10
	Запротестуєш	33,9	3,3	80	6,7	30	33,3	50
Щось заборонив батько	Надуєшся	23,9	46,7	20	6,7	30	20	20
	Нічого не відповім	20,6	36,7	20	6,7	20	20	20
	Запротестуєш	42,2	10	80	13,3	40	60	50

Дані табл. 3, за методикою Рене Жіля, дали можливість побачити **особисте ставлення (займану позицію) жінок (у дорослому віці) стосовно відношення батьків з боку дитячої позиції, де:**

– 51,8% жінок загальної групи розташовані ближче до матері порівняно з позицією до батька (21,1%). Що може говорити про те, що у жінок із матір'ю більш близькі і теплі стосунки, ніж з батьком. Аналіз груп жінок за соціальною приналежністю практично не має суперечностей із показником загальної групи жінок, але дозволяє побачити, що найбільший відсоток таких відносин виявляється у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-киянок. Також слід зазначити, що жінки-ув'язнені за відсотками займають більш окрему позицію стосовно батька і матері, ніж близьку, що свідчить про конфліктні і холодні стосунки між ними;

– 62,2% жінок загальної групи стосовно обох батьків розташовуються між ними, а 22,8% окремо. Це говорить про те, що більша частина жінок стосовно батьків у дитинстві були налаштовані на взаємодію з ними і співпрацю. А найвищі показники такого відношення були виявлені в групах жінок-киянок (70%) і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (70%). Найнижчі виявились у жінок з виправної колонії (40%), що вказує на посилення ворожості і конфліктності стосовно батьків. А релігійні жінки у своєму ставленні до батьків розділились рівно на половину (50/50%).

– найвищі відсотки жінок загальної групи, з ким вони поділяться про свій успіх і неприємність, виявились з мамою (50%), і дуже низькі з батьком (2,8% і 4,5%), які становили жінки, ув'язнені з виправної колонії, і жінки-киянки. Також були виявлені відсотки довіри з друзями, які значно перевищують відсотки батька (20,6% і 22,8%). Тобто це говорить про те, що найбільша частина жінок у більш довірливих стосунках перебувають з мамою і друзями, ніж з батьком. Але тут також варто зазначити, що більшість жінок-ув'язнених своєю відповіддю «нікому не розповім» продемонстрували повну недовіру до близьких (60%);

– 52,2% жінок загальної групи зробили би приємний сюрприз матері. І тільки 5% батькові. В ці відсотки увійшли жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території і жінки-киянки. Жінки-ув'язнені з виправної колонії в більшій кількості (60%) утримались від подарунків відповіддю «нікому»;

– сильніше сумування жінок загальної групи, коли залишать будинок, виявилось по матері (61,7%) і тільки 5% по батькові (жінки-киянки). Щодо жінок, які перебувають у виправній колонії, то 43,3% особи з їхньої групи дали відповідь «нікому», що ще більше вказує на наявність напружених, конфліктних і холодних стосунків з батьками у дитинстві;

– зі сторони допомоги батькам, то тут усі жінки шести груп відповіли, що допомагають тільки матері. Найбільша допомога виходить з групи жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і найменше від жінок-киянок і жінок-ув'язнених з виправної колонії;

– поведінкова реакція на заборони матері у загальній групі жінок у найвищому відсотку виявилась у протесті (33,9%), у меншому в образі «надуюсь» (28,4) і нічого не відповім (22,2%). Щодо поведінкової реакції на заборони батька, вони виявились подібними. Це свідчить про те, що більшість жінок на заборону батьків реагують негативізмом. Але, аналізуючи групи жінок за соціальною приналежністю, було виявлено, що: жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, найчастіше на заборони батьків реагували образою та надуванням (пасивна, пригнічена позиція); релігійні жінки, киянки та інваліди на батьківські заборони демонстрували протест (пасивний негативизм – відмова виконувати або активний негативизм – конфліктність, ворожість у діях); жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території на заборону матері реагували образою та надуванням (пасивна пригнічена позиція), а на заборони батька – протестували; жінки,

які перебувають у виправній колонії, на заборону матері нічого не відповідали (стримана, пригнічена позиція), а на заборону батька реагували протестом.

Далі розглянемо отримані результати за анкетною Карін Рубінстайн і Філіпа Шейвера стосовно того, наскільки жінка у дитинстві мала змогу спиратись на батьків. Отримані результати наведені у таблиці 4.

Таблиця 4

**Уявлення жінок про наявність батьківської підтримки у дитинстві
(дані таблиці наведені у відсотках)**

	Загальна група жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки-інваліди	Жінки-сирітки
<i>Коли ви були дитиною, наскільки ви вважали своїх батьків надійною та вірною опорою? Якою мірою ви могли покластися на них?</i>							
Дуже великою мірою	48,9	80	80	16,7	66,7	16,7	33,3
Достатньою мірою	31,1	–	20	16,7	33,3	50	66,7
Не дуже-то	17,2	10	–	60	–	33,3	-
Зовсім не міг	2,8	10	–	6,7	–	–	-
<i>Якою мірою ви можете покластися на свою матір і звернутися до неї за допомогою, коли у вас виникають якісь проблеми?</i>							
1. Дуже великою мірою	37,8	53,3	60	13,3	73,3	–	26,7
2. Достатньою мірою	32,2	23,3	20	40	13,3	56,7	40
3. Деякою мірою	27,2	23,3	20	46,7	13,3	26,7	33,3
<i>Якою мірою ви можете покластися на свого батька і звернутися до нього за допомогою, коли у вас виникають якісь проблеми?</i>							
1. Дуже великою мірою	30	20	–	26,7	76,7	6,7	50
2. Достатньою мірою	27,2	33,3	40	13,3	23,3	50	26,7
3. Не дуже-то	9,4	13,3	–	16,7	–	26,6	-
4. Взагалі не можу	26,5	20	60	39	–	16,7	23,3

Дані табл. 4 показали, що: 48,9% жінок загальної групи дуже сильно і 31,1% достатньою мірою можуть покладатися на своїх батьків, це є підставою говорити про те, що для жінок їхні батьки у дитинстві були міцною опорою. 17,2% жінок вказали на те, що не дуже спирались на батьків. І тільки 2,8% жінок зовсім не мали підтримки й опори від батьків. Отже, можна було би говорити про те, що більшість жінок у дитинстві мали підтримку від своїх батьків. Але аналіз жінок за груповою приналежністю має деякі відмінності, а саме: тільки 33,4% жінок-ув'язнених з виправної колонії могли спиратися на своїх батьків у дитинстві, 60% – не дуже-то, а 6,7% зовсім не могли. Це вказує на те, що для більшості жінок-ув'язнених батьки не були опорою і підтримкою у дитинстві. Також недостатність у батьківській підтримці відчували і жінки-інваліди (33,3%) і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (20%).

На питання «Якою мірою ви можете покластися на свою матір і звернутися до неї за допомогою, коли у вас виникають якісь проблеми?» 37,8% жінок загальної групи відповіли, що дуже великою мірою, 32,2% – достатньою мірою. Тобто 70% жінок загальної

групи достатньою мірою можуть покластися на матір і отримати від неї допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. І тільки 27,2% жінок можуть покластися на матір деякою мірою. Отримані дані у загальній групі жінок не мають певних суперечностей порівняно з отриманими результатами жінок залежно від групової приналежності, окрім жінок-ув'язнених з виправної колонії. У групі ув'язнених, які перебувають у виправній колонії, жінки у більшому відсотковому співвідношенні у складних життєвих ситуаціях можуть спиратись на матір тільки деякою мірою та звертатись до неї за допомогою.

На питання *«Якою мірою ви можете покластися на свого батька і звернутися до нього за допомогою, коли у вас виникають якісь проблеми?»* 30% жінок загальної групи відповіли, що дуже великою мірою, 27,2% – достатньою мірою. Тобто 57,2% жінок загальної групи достатньою мірою можуть покластися на батька і отримати від нього допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. 9,4% жінок загальної групи можуть покластися на батька деякою мірою, не дуже-то. А ось 26,5% жінок вказали, що не можуть зовсім покластися на батька і звернутися до нього за допомогою. Отже, можна говорити про те, що трохи більше половини жінок загальної групи можуть у складних життєвих ситуаціях покластись або звернутись за допомогою до батька, а інша половина має певні складності в цьому, де 72 (26,5%) жінки із загальної групи (N=270) зовсім не можуть покластися і звернутися за допомогою до свого батька.

Аналіз груп жінок за соціальною приналежністю дозволив побачити, що всі шість груп жінок достатньою мірою можуть покластися і звернутися за допомогою до свого батька, але найвищі відсотки були виявлені в групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (100%) і жінок-киянок (76,7%), а найнижчі у релігійних жінок (40%) і жінок з виправної колонії (40%). Також було виявлено, що не дуже-то можуть покластися і неохоче звертаються за допомогою до батька: жінки-інваліди (26,6%), ув'язнені (16,7%) і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (13,3%). Найвищі відсотки жінок, які зовсім не покладаються і не звертаються за допомогою до свого батька, є групи релігійних жінок (60%) і жінок-ув'язнених з виправної колонії (39%). В інших групах жінок: киянки (23,3%), жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (20%), і жінки-інваліди (16,7%), цей показник спостерігається у невеликих відсотках. Таким чином, можна говорити про те, що більша кількість жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і киянок можуть покластися і звернутися за допомогою до свого батька, а найбільша кількість жінок, які найменшою мірою або зовсім не можуть звернутися до свого батька за допомогою, – це релігійні жінки і жінки, ув'язнені з виправної колонії.

Висновки. У ході дослідження *«особистого уявлення жінок про можливість переживання самотності у сім'ї і можливість її причин»* було виявлено, що:

– 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї, що вказує на реальну усвідомлену життєву позицію. І тільки 10%, що становили групи жінок-інвалідів і жінок-ув'язнених з виправної колонії, вважають, що людина не може почуватися самотньою у сім'ї. Це свідчить про те, що жінки видають ідеальну яву (бажане) за реальне (дійсне) становище, в якому присутні певні складності у побудові сімейних стосунків;

– аналіз даних загальної групи жінок показав, що дорослим більше властиве переживання самотності, ніж дітям. Але з огляду на групову соціальну приналежність жінок було викрито, що такої думки більш дотримуються тільки жінки-внутрішньо переміщені особи і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, що зумовлено стресогенною ситуацією (воєнні дії), яка зіграла функцію витіснення будь-яких інших переживань. Жінки-інваліди і жінки, які перебувають у виправній колонії, вважають, що діти найчастіше за дорослих переживають самотність у сім'ї, і це переконання має певний зв'язок із батьківсько-дитячими стосунками. Жінки-киянки і релігійні жінки 50/50% вважають,

що самотність можуть відчувати як діти, так і дорослі. Це дає підставу говорити про те, що цим жінкам почуття самотності знайоме як у дитинстві, так і у дорослому віці;

– суб'єктивними уявленнями причин самотності у сім'ї в загальній групі жінок виявились: відсутність взаєморозуміння; відчуття, що ти тягар і проблема для сім'ї, тебе не люблять; відсутність підтримки і людини, на яку можна розраховувати; недостатність уваги, всі зайняті своєю справою; неповага (з тобою не рахуються) і дефіцит у спілкуванні. Тобто причини самотності у сім'ї носять виключно негативний, вимушений характер і зумовлені передусім порушенням: у міжособистісних стосунках, у дефіциті спілкування, у прийнятті і підтримці з боку близької людини. Також тут можна говорити про те, що є певні причини, які усвідомлюються і про які складно говорити жінкам (я не хочу про це говорити), і це стосується жінок-інвалідів, ув'язнених з виправної колонії і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території;

– причинами самотності дітей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок є: відсутність батьківської уваги, відсутність батьків (сироти) та відсутність любові і розуміння з боку батьків. Нерозуміння з боку батьків стосується в найбільшому відсотковому еквіваленті до групи жінок, які перебувають у виправній колонії;

– жінки на суб'єктивному рівні бачать причини самотності дорослих: у соціальних стосунках, у міжособистісних стосунках і в особистісних причинах.

За другою частиною дослідження «уявлення про батьків і стосунки з ними» було виявлено, що:

– більшість жінок у своєму дитинстві мали повноцінні сім'ї, окрім жінок з релігійної групи (розлучення батьків). В інших групах жінок стан розлучення батьків спостерігався на низькому відсотковому рівні;

– майже у всіх неповноцінних сім'ях дитина (жінка) жила із матір'ю, окрім групи жінок-інвалідів, де було встановлено, що 6,7% (N=45) жінок у дитинстві залишились без матері;

– більший відсоток жінок (82,2%) мають добрі теплі стосунки із матір'ю, і найбільший відсоток спостерігається у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. 16,2% жінок загальної групи, які розцінювали ці стосунки як конфліктні, або яких зовсім не було, становили жінки, які перебувають у виправній колонії, жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, релігійні жінки і киянки. А відсутність стосунків із матір'ю у жінок-інвалідів зумовлені неприсутністю матері у їхньому дитинстві взагалі. Також слід зазначити, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (80%), мають з матір'ю дуже близькі, теплі і ніжні стосунки, що дає підстави говорити про симбіотичні відносини;

– теплі, добрі і близькі стосунки із батьком виявлені тільки у половини (54,4%) досліджуваних жінок загальної групи, де найбільший відсоток спостерігався у жінок-киянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, які розглядали стосунки із батьком тільки з позитивної сторони. 26,7% жінок (загальна група) розцінювали стосунки з батьком як конфліктні, або яких зовсім не було. І цей відсоток становили групи жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК) (найвищий відсоток), релігійні жінки, жінки-інваліди, внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території.

За третьою частиною дослідження «особисте ставлення (займана позиція) стосовно батьків з боку дитини у дорослому віці» були отримані такі результати, де виявлено, що:

– у жінок (загальна група) із матір'ю більш близькі і теплі стосунки, за якою вони будуть сумувати у разі переїзду (51,8%), ніж за батьком (21,2%). Найчастіше таке ставлення спостерігається в групі жінок, які проживають на тимчасово окупованій території,

і жінок-кисянок, чого не можна сказати про жінок, які перебувають у виправній колонії. У жінок- ув'язнених з виправної колонії спостерігається більша віддаленість від батьків, що свідчить про конфліктні і холодні стосунки між ними;

– більша частина жінок (62,2%) стосовно батьків у дитинстві були налаштовані на взаємодію з ними і співпрацю. Найвищі показники такого відношення були виявлені в групах жінок-кисянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. А найнижчі у жінок з виправної колонії, що вказує на посилення ворожості і конфліктності стосовно батьків;

– найбільша частина жінок у найбільш довірливих стосунках перебувають з мамою і друзями, ніж з батьком, окрім жінок-ув'язнених, які у високому відсотку (60%) продемонстрували повну недовіру до близьких;

– зі сторони допомоги батькам усі жінки допомагають тільки матері, де найбільша допомога надходить від групи жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і найменше від жінок-кисянок і жінок-ув'язнених з виправної колонії;

– більшість жінок на заборону батьків у дитинстві реагували негативізмом (протест, образа). Але аналіз груп жінок за соціальною приналежністю показав певні відмінності, де: жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, найчастіше на заборони батьків реагували образою та надуванням (пасивна, пригнічена позиція); релігійні жінки, кисянки та інваліди на батьківські заборони демонстрували протест (пасивний негативізм – відмова виконувати або активний негативізм – конфліктність, ворожість у діях); жінки-внутрішньо переміщені особи на заборону матері реагували образою та надуванням (пасивна пригнічена позиція), а на заборони батька – протестували; жінки-ув'язнені, які перебувають у виправній колонії, на заборону матері нічого не відповідали (стримана, пригнічена позиція), а на заборону батька реагували протестом. Тобто залежно від групової приналежності жінок виявлялась різна поведінкова реакція на батьківські заборони.

– більшість жінок (80%) у дитинстві мали підтримку від своїх батьків, окрім жінок-ув'язнених з виправної колонії, для яких у більшій кількості (66,7% при N=45) батьки не були опорою і підтримкою у дитинстві. Також недостатність у батьківській підтримці відчували у невеликій кількості жінки-інваліди і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;

– 70% жінок достатньою мірою можуть покластися на матір і отримати від неї допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. Винятком є жінки з виправної колонії, де у складних життєвих ситуаціях вони можуть спиратись і звертатись за допомогою до матері тільки деякою мірою;

– більше половини жінок загальної групи можуть у складних життєвих ситуаціях покластись або звернутись за допомогою до батька і це найбільшою мірою стосується жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і жінок-кисянок. Інша половина жінок має певні складності в цьому, з яких 26,5% зовсім не можуть покластися і звернутись за допомогою до свого батька, і це більшою мірою стосується жінок, які перебувають у виправній колонії і релігійних жінок.

Таким чином, зроблене припущення, що стосунки між батьками і дитиною мають вплив на формування і переживання почуття самотності у дорослому віці, що знайшло певне підтвердження у отриманих результатах нашого дослідження.

Список використаної літератури

1. Захарова Д.А. Педагогические условия предупреждения одиночества у детей-сирот в учреждениях государственного призрения : дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Костромской гос. ун-т. им. Н.А. Некрасова. Кострома, 2014. 237 с.

2. Леонова І.М. Особливості дитячо-батьківських стосунків підлітків-учнів школи-інтернату : дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 216 с.
3. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : Издательский дом «БФХРАХ – М», 2002. 672 с.
4. Покровский Н.Е. Лабиринты одиночества / пер. с англ. Н.Е. Покровского ; гол. ред. Н.Л. Шестернина. Москва : Прогресс, 1989. 624 с.

THE INFLUENCE OF CHILD-PARENT RELATIONS ON WOMEN'S LONELINESS IN ADULT

Inna Leonova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
2A, Akademika Glushkova Avenue, Kyiv, Ukraine, 02000
e-mail: leonova.i.m@ukr.net*

The article presents the results of a study of the impact of parent-child relationships on the formation of loneliness of women in adulthood. The subjective perception of parents through the eyes of a woman in childhood, personal attitude and position towards parents, personal perception of women about experiencing loneliness in the family, as well as possible causes of loneliness in the family.

It was found that 90% of women believe that a person can feel alone in the family, and only 10% of women with disabilities and women from correctional facilities believe that a person cannot feel alone in the family. Internally displaced women and women living in the temporarily occupied territories believe that adults are more likely to experience loneliness than children. Women with disabilities and women in correctional facilities, on the other hand, believe that children are more likely than adults to experience loneliness in the family. Kyiv women and religious women believe that loneliness can be experienced by both children and adults.

Subjective causes of loneliness in the family have been identified, which are exclusively negative, forced and caused primarily by violations: in interpersonal relationships, lack of communication, acceptance and support from a loved one. The reasons for the loneliness of children in the family according to the subjective perception of women were: lack of parental attention, lack of parents (orphans) and lack of love and understanding from parents. The reasons for loneliness in the family of adults were: deficiency in social and interpersonal relationships, as well as personal reasons.

It was found that most women had a full-fledged family as children. In defective families, the child lived with the mother, except for the group of women with disabilities, where it was found that 6.7% of women lost their mothers as children. A larger percentage of women have a warm, kind, trusting relationship with their mother and can rely on her and receive help and support from her in difficult life situations. Difficulties in the relationship with the mother were found in women with disabilities and women in correctional facilities. 54.4% of women consider their relationship with their father to be positive: warm, close and trusting, and the other percentage – as negative, conflicting, cold or absent.

It was also found that most women reacted negatively to their parents' ban as children (protest, insult). But depending on the group affiliation of women, there was a different behavioral response to parental prohibitions. Most women in childhood had the support of their parents and in difficult life situations to turn to and rely on them. Women from correctional facilities and women with disabilities experienced the greatest distrust of their relatives, difficulties in receiving support and reliance on their parents.

Key words: loneliness, personal perception of loneliness, causes of loneliness, attitude to parents, subjective attitude to parents, position.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.10>

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наталія Піковець

*Комунальний заклад «Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж імені Т. Г. Шевченка
Черкаської обласної ради»*

вул. Небесної Сотні, 33, м. Умань, Україна, 20300

e-mail: natpikovets@meta.ua

Стаття присвячена з'ясуванню змісту і структури ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. Висвітлено проблему ціннісних орієнтацій формування особистості у здобувачів освіти в період навчання. Трансформування освітнього простору у сучасній Україні вимагає від нинішніх здобувачів освіти – майбутніх фахівців – розвитку професійно важливих якостей, що сприятимуть усвідомленню сенсів власного життя та діяльності. Ціннісні орієнтації визначаються через психологічні поняття установки, спрямованості, особистісного сенсу та відображають внутрішню структуру ставлення особистості до різних цінностей суспільного виміру.

Обґрунтовано, що система ціннісних орієнтацій є складною багаторівневою та динамічною структурою, яка відображає зміст спрямованості особистості та впливає на життєвий і професійний шлях майбутнього фахівця. Актуальності набуває завдання формування особистості, яка має «глобальне бачення» світових процесів, але водночас є носієм цінностей, які визначають відносини людини із соціумом, із самою собою, з природою. Студентська молодь характеризується, з одного боку, великим різноманіттям світоглядних позицій, мотивів поведінки, рис характеру тощо, з іншого – помітною динамікою їх зміни.

З'ясовано, що студентський вік є одним із найважливіших періодів трансформації світогляду та зміни ієрархії ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації студентства доцільно розглядати як динамічну систему з особливостями свого перебігу та розвитку.

Проаналізовано особливості життєвих цінностей та ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця в умовах здобуття освіти. Ціннісні орієнтації студентської молоді, як особливої соціально-демографічної групи, постають регуляторами її соціальної активності та виникають тоді, коли вона інтеріоризує та екстеріоризує цінності як певні смислові утворення.

Установлено, що система ціннісних орієнтацій студентської молоді є досить диференційованою і містить загальнолюдські духовні цінності, особистісні цінності та цінності професійної і соціальної самореалізації.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, формування особистості майбутнього фахівця, ціннісна сфера, ієрархія ціннісних орієнтацій, формування особистості.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та високий темп зміни суспільних цінностей, норм і стандартів, якими характеризується сучасний світ, зумовлюють постійну модифікацію життєдіяльності людини. Події, що відбуваються в українському суспільстві, породжують досить складні явища, і саме ціннісні переконання людини стають актуальними в перспективах подальшого розвитку нашої держави.

Ціннісні орієнтації – одна з важливих проблем кола наук, що вивчають людину з часів античності та зберігають свою актуальність дотепер. Її значення зумовлене тим, що система цінностей і ціннісних орієнтацій визначає змістовий бік розвитку та саморозвитку особистості й акумулює засади її ставлень до: навколишнього світу, інших людей, самої

себе; формує основу світогляду та життєвої активності; сприяє позитивній мотивації щодо подальшого професійного та особистісного самовизначення.

У цьому контексті особливої актуальності набуває питання дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій особистості майбутнього фахівця. Адже від того, якими є цінності сучасної молоді, залежить її майбутнє і майбутнє суспільства загалом. Студентська молодь характеризується, з одного боку, великим різноманіттям світоглядних позицій, мотивів поведінки, рис характеру тощо, з іншого – помітною динамікою їх зміни. Ціннісні орієнтації здобувачів освіти відіграють важливу роль у формуванні особистості та визначають зміст психолого-педагогічного супроводу майбутнього фахівця.

Зважаючи на те, що студентська молодь виступає активним соціальним актором, рушієм і каталізатором соціальних змін, виникає низка дослідницьких проблем, які потребують визначення механізмів, чинників та умов, що впливають на формування та розвиток ціннісної сфери майбутніх фахівців.

Мета статті – проаналізувати та емпірично дослідити особливості життєвих цінностей та ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця в умовах здобуття освіти.

Актуальність останніх досліджень і публікацій. У сучасній Україні спостерігається суперечність, коли, з одного боку, є суспільна потреба у здоровій, освіченій, вихованій, культурній молоді, з іншого – реальне погіршення її загального стану. Значна частина молоді виявляє проблемну поведінку, яка перешкоджає її самоздійсненню та адекватному включенню у суспільне життя. Зміна ціннісних орієнтацій є досить болісним процесом, а знаючи його закономірності, можна сприяти виявленню особливостей впливу на молоду особистість суспільних інститутів для послаблення її емоційних стресів та запобігання ймовірній соціальній напруженості [2].

У Михайлишин зазначає, що «в умовах кризи соціальних ідеалів, зневіри в оптимістичні перспективи дуже важливим є формування тих суспільно корисних цінностей, які є загальнозначущими, вічними та неперехідними» [9, с. 18].

Цінності є головним системотвірним фактором людської особистості, що визначають соціальну взаємодію людей, боротьбу й узгодження їхніх інтересів та вимог, задають критерії, які використовують для оцінки суспільства, виступають регулятором поведінки людини [7, с. 19].

Цінності як психологічна категорія активно досліджуються вченими і визначаються як одна з форм відносин між суб'єктом та об'єктом (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Дударенко, Н. Жигайло, Л. Карамушка, З. Карпенко, О. Леонт'єв, С. Максименко, В. Москаленко, В. Панок, С. Рубінштейн, М. Савчин, Т. Титаренко, В. Ядов та ін.).

Ціннісні орієнтації, зі свого боку, постають засобом реалізації цінностей, коли вони набувають особистісного сенсу. При цьому цінності відображають спрямованість соціальної активності особистості і виявляються насамперед у мотивах її діяльності.

У гуманістичній парадигмі психології проблемі ціннісних орієнтацій присвячені праці А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, що відображають мотиваційно-потребнісні їхні аспекти.

Ціннісні орієнтації, як психологічний термін, визначаються, на думку дослідників, через психологічні поняття установки, відношення, особистісного смислу та відображають внутрішню структуру ставлення особистості до різних цінностей суспільного виміру: матеріального або духовного, морального або правового тощо (Г. Балл, І. Бех, І. Кон, Д. Леонт'єв, З. Карпенко, Е. Носенко, В. Татенко, Ю. Трофімов, Ю. Швалб та ін.).

Виклад основного матеріалу. Діяльність людини, зазначає Б. Братусь, може оцінюватися і регулюватися як з боку її успішності у досягненні тих чи інших результатів, так і з боку моральної оцінки. Остання не може бути виведена «зсердини» власне самою

діяльністю, виходячи з наявних актуальних мотивів і потреб. Моральні оцінки і регуляція мають на увазі внутрішньоситуативну опору, особливий, відносно самостійний психологічний план. Цією опорою стають для людини смислові утворення, особливо у формі їх усвідомлення – особистісних цінностей. Автор виокремлює чотири рівні смислової сфери особистості.

Нульовий рівень становлять прагматичні, ситуаційні смисли, що визначаються предметною логікою досягнення цілі в певних конкретних умовах. Такий смисл, на думку автора, складно назвати особистісним, настільки він прив'язаний до ситуації, виконуючи допоміжну, регулятивну роль у її свідомості.

Наступний, перший рівень особистісно-смислової сфери, – це егоцентричний рівень, вихідним моментом у ньому постає особиста вигода, зручність, престижність тощо. Інші люди сприймаються крізь призму відносин і розглядаються як сприятливі, ті, хто допомагає (зручні, «хороші»), або як такі, хто перешкоджає їх здійсненню («погані», ворожі).

Другий рівень – групоцентрований. Визначальний смисловий момент ставлення до дійсності на цьому рівні відіграє близьке оточення людини, група, яку вона або ототожнює із собою, або ставить її вище за себе у своїх інтересах і прагненнях. Ставлення до іншої людини істотно залежить від визначення цієї людини як «своїї» або «чужої», «далекої».

Третій рівень містить колективістський, громадський і як свій вищий ступінь – загальнолюдський (власне моральний) складники, а смислові цінності визначаються психологічним терміном «просоціальні». На відміну від попереднього, де смислова, особистісна спрямованість обмежена користю, благополуччям, зміцненням позиції відносно замкнутої групи, істинно просоціальний рівень (особливо його вищі ступені) характеризується внутрішнім смисловим прагненням людини до створення таких результатів (продуктів праці, спілкування, пізнання), які принесуть добро іншим, навіть їй особисто незнайомим, «чужим», «далеким» людям, суспільству, людству загалом.

Особистісні цінності, узагальнює Б. Братусь, постають усвідомленими та прийнятими людиною загальними смислами її життя. Вони є основними констатуючими одиницями свідомості особистості і визначають головне та відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе [4].

Ціннісні орієнтації є особливими психологічними утвореннями, що становлять ієрархічну систему та існують у структурі особистості як її елементи. Поняття «ціннісні орієнтації» позначає суб'єктивне ставлення людини до деяких аспектів соціальної системи, характеризуючи один з полюсів ціннісного ставлення. Ціннісні орієнтації – це передусім вибір або відкидання певних життєвих смислів та готовність чи неготовність поводитися відповідно до них. «Вони визначають загальну спрямованість інтересів та прагнень особистості, вибудовують ієрархію індивідуального вибору у будь-якій сфері, формують цільову й мотиваційну програму поведінки, детермінують рівень домагань та міру рішучості реалізації власного плану життя» [7, с. 31].

Ціннісні орієнтації виникають у людини в процесі соціальної взаємодії як немінучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке і психічне, а отже, динамічне утворення, що піддається внутрішнім коливанням і змінам [13, с. 99].

Система ціннісних орієнтацій як одне з центральних утворень особистості, що виражає її змістове ставлення до соціальної дійсності та спричиняє істотний вплив на всі сторони життєдіяльності, може розглядатися як психологічний чинник визначення особливостей становлення та здійснення особистістю свого стилю життя, зумовлюючи його індивідуалізованість [10].

Як складники мотиваційної сфери особистості, ціннісні орієнтації беруть участь у процесі пізнання нею як навколишнього природного і соціального середовища, так і

власного «Я». Ціннісні орієнтації постають у ролі регулятора поведінки. «У сфері моральності ця регуляція може відбуватися лише через механізми рефлексії, розвитку комунікабельності, оскільки справжня моральна поведінка – це поведінка, яка базується на самостійно ухваленому рішенні, а не під впливом будь-яких зовнішніх чинників» [6, с. 30].

Водночас у процесі соціально-виховної діяльності індивід проходить шлях від розвитку ставлення до близьких, безпосередньо пов'язаних з ним явищ і процесів культури, які мають особистісне значення, до формування й оцінювання процесів, вчинків і поведінки, які цієї особистості не стосуються [6].

Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми життєвих цінностей та сенсожиттєвих орієнтацій у контексті саморозвитку педагогів доводять, що у сучасному освітньому просторі є велика потреба у фахівцях, здатних до самодетермінації професійного та особистісного зростання. Тому необхідним є пошук інноваційних підходів до вирішення проблеми особистісно-професійного саморозвитку педагога в інтегративному освітньому середовищі, яке має значний розвивальний потенціал [1, с. 14].

Питання формування становлення та вияву ціннісних орієнтацій у молоді, здобувачів фахової передвищої та вищої освіти, розглядають у своїх наукових напрацюваннях О. Блискун, Ю. Бохонкова, В. Бочелюк, В. Вакуленко, І. Галян, Н. Гарькавець, Є. Зеленов, Т. Лисенко, Г. Ложкін, У. Михайлишин, В. Москаленко, Л. Пілецька, Е. Помиткін, В. Осьодло та ін.

Процеси глобалізації у сучасному світі, з одного боку, призводять до певної уніфікації цінностей, способу життя молоді; з іншого – стимулюють інтерес до власної культури, історії, звичаїв і традицій, актуалізують проблему усвідомлення і збереження національної ідентичності. Актуальним постає завдання формування особистості, яка має «глобальне бачення» світових процесів, але водночас є носієм цінностей, які визначають відносини людини із соціумом, із самою собою, з природою [2].

Ціннісні орієнтації є одним з найважливіших структурних елементів особистості, оскільки в них сконцентроване суб'єктивне ставлення до об'єктивних рівнів буття людини, що зумовлює спрямованість її соціальної поведінки. Ціннісні орієнтації мають істотний вплив на стиль мислення і життя індивіда, перебіг емоційних та мотиваційних процесів. Завдяки їм людина вирішує багато життєво важливих для себе питань навчальної, громадської, професійної, суспільно корисної та інших видів діяльності. У ціннісних орієнтаціях втілюються результати навчання та виховання особистості в окремі вікові періоди розвитку, набуття життєвого досвіду, особливості світосприймання [5, с. 46].

Студентство як соціальна група має досить нестійку структуру та функції і є «фокус-групою майбутнього соціуму загалом». Інтенсивний складник структури студентства пов'язаний з розмахом його потреб, амбіцій, намірів, здібностей і матеріальних, культурних, духовних, політичних та раціональних запитів, а екстенсивний елемент цієї структури корелює з попитом на студентство з боку суспільства [8].

Теоретичні концепції розкривають психологічну природу цінностей студентської молоді через її ціннісні орієнтації як системні утворення, що характеризуються суб'єктивністю, відкритістю, структурованістю, ієрархічністю, динамічністю/стійкістю та виступають характеристикою змістового боку спрямованості, вибірковості поведінки і характеру оціночної діяльності. Ціннісні орієнтації студентської молоді, як особливої соціально-демографічної групи, постають регуляторами її соціальної активності та виникають тоді, коли вона інтеріоризує та екстеріоризує цінності як певні смислові утворення.

Системні трансформації політичних, економічних і суспільних процесів призводять до становлення й розвитку нових ціннісних орієнтацій студентської молоді як найбільш динамічної та сприйнятливої до таких змін соціальної групи, що може відбуватися внаслідок

іманентної характеристики соціального становища студентства між пасивним об'єктом соціального піклування та активним суб'єктом соціальної дії. Переоцінка цінностей, «що відбувається на транзитивному етапі розвитку суспільства та виявляється у свідомості студентства, вимагає нових підходів до визначення соціально-психологічних засад функціонування цінностей у студентських групах в умовах освітнього середовища» [9, с. 358].

Ціннісні орієнтації постають детермінантами розвитку моральної активності та морального самовдосконалення особистості. «Кожна особистісна цінність є не просто дискретним джерелом сенсу життя, але і як цінність-стимул або цінність-перешкода стосовно інших значущих для особистості джерел смислу життя. Зі збільшенням кількості цінностей, з яких особистість черпає смисл свого життя, зростає змістова неоднорідність цього сенсу і ймовірність того, що окремі цінності будуть конфліктувати і боротися між собою за право бути втіленими в життя» [7, с. 228].

Кардинальні зміни, які відбулися і відбуваються у сучасному українському суспільстві, поставили на порядок денний проблему духовності, а отже, духовних цінностей, які є невіддільними від духовного поступу, морального самовдосконалення, віри [3].

У психології категорія духовності розуміється переважно як інтегральне утворення психіки людини, як цілісна динамічна система сукупності низки взаємодіючих між собою компонентів структури особистості. «Формування духовних цінностей – це складний механізм формування передусім високодуховних потреб і мотивів, високих моральних цілей та смислів буття людини, яка відповідальна за свої дії та вчинки перед собою, громадою та суспільством. Тому духовні цінності протистоять вузьким егоїстичним інтересам, утилітарно-прагматичним цінностям» [3].

На жаль, зауважує О. Блискун, у середовищі студентської молоді все частіше простежується значне зростання питомої ваги матеріального фактора у її ціннісних орієнтаціях. У суспільстві складається ситуація, коли люди свою діяльність спрямовують на досягнення переважно матеріальних благ. Формується споживацька психологія, домінуючими рисами характеру людей, у тому числі і студентської молоді, стають заздрісність, егоїстичність, корисливість, прагматизм. Така ситуація потребує «подалшого наукового аналізу, розробки конкретних рекомендацій для вдосконалення виховної роботи серед студентської молоді, повернення на вагоме місце в ієрархію ціннісних орієнтацій особистості загальнозначущих моральних цінностей» [2].

А. Вінніченко характеризує структурні компоненти ціннісних орієнтацій здобувачів освіти як незбалансовані. У випускників відзначається низька потреба у самоосвіті і самовдосконаленні, їхню систему ціннісних орієнтацій оснований на прагматичних цінностях, що помітно знижує спрямованість на професійне зростання в умовах інтеграції і глобалізації світового простору [6, с. 27].

У свідомості людини, вважають Т. Тюріна і Л. Климанська, закладений могутній потенціал для її саморозвитку. Алгоритм процесу самозміни, зростання свідомості людини відповідно до еволюції її ціннісних орієнтацій відбувається у напрямі: від егоцентричних – до родинних – національних, соціальних і далі до загальнолюдських, ноосферних (космопланетарних), духовних цінностей. Усі рівні цінностей існують у людині одночасно, вони тісно взаємопов'язані і взаємозалежні між собою: кожний наступний рівень ґрунтується на попередньому, поступово «виростаючи» з нього. Але у кожній людині, залежно від її духовної зрілості, засадничими стають цінності, які є значущими і найважливішими для неї саме у цей період її буття, визначаючи її пріоритети, спрямованість, життєвий шлях та духовну якість її життя [14, с. 210].

Результати проведеного дослідження дали змогу визначити показники спрямованості та простежити динаміку ціннісних орієнтацій у здобувачів фахової передвищої та

вищої освіти II–IV курсів КЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж ім. Т.Г. Шевченка Черкаської обласної ради». Вік респондентів – від 15 до 18 років, кількість – 92 особи.

За методикою Е. Помиткіна «Здійснення бажань», мета якої – виявлення сформованості духовних цінностей, студенти ранжували 16 цінностей від найбільш до найменш значущих у їхньому житті [12]. Надалі заповнювалась таблиця, у якій структуровано цінності, притаманні окремим рівням свідомості: індивідуалістичні цінності (споживання), сімейні, соціальні, духовні (самовіддача). Аналізуючи анкети, з'ясовано, яке місце у загальному списку посідають цінності духовні, а яке – цінності самоствердження та цінності інших рівнів, що дає певну картину ціннісної орієнтації здобувача освіти. За допомогою представленої форми таблиці простежено та здійснено порівняння динаміки ціннісного розвитку як кожного окремого студента, так і студентів окремих груп та курсів поміж собою (табл. 1).

Таблиця 1

Показники розподілу цінностей у здобувачів освіти

Курс/ Цінності, притаманні відокремленим рівням свідомості (%)	Індивідуалістичні цінності (споживання)	Сімейні	Соціальні	Духовні (самовіддача)
II	43	21,5	21,5	14
III	26	32	10	32
IV	5	25	15	55

Співставляючи отримані результати, простежуємо зростання відсотка вибору студентами духовних цінностей від молодшого курсу до старшого (від 14% до 55%). Тоді як відсоток значущості індивідуалістичних, егоцентричних цінностей суттєво спадає (від 43% до 5%).

Окремо варто зазначити, що у переліку духовних цінностей більш високі позиції у відповідях здобувачів освіти займали такі цінності, як: вірність і доброзичливість, далі – допомога нужденним, і останнім у списках найчастіше зазначалась гармонія з природою. З огляду на сучасні відносини людини з природою, зазначає О. Молчанюк, настає пора активного пізнання й усвідомлення поведінки людства на планеті, формування нової парадигми його розумової діяльності. Сучасна людина повинна бути максимально відповідальною, чітко знати й відчувати свою роль у природі [11, с. 110].

Висновки. Таким чином, було визначено, яке місце у загальній системі цінностей особистості здобувачів освіти в умовах навчання посідають цінності, притаманні окремим рівням свідомості. Визначення рейтингу запропонованих цінностей допомагає ціннісному самовизначенню здобувачів освіти і може служити поштовхом для процесу подальшого формування ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців.

Сучасна фахова передвища та вища освіта повинна спрямовувати свою діяльність на здатність допомогти майбутньому фахівцю в опануванні саме тих ціннісних орієнтацій, які би сприяли його професійному вдосконаленню та подальшій самореалізації у соціумі.

Список використаної літератури

1. Бакуменко Т.К., Доля І.В., Холостенко Ю.В. Життєві цінності та орієнтації як чинник розвитку педагога. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць. Северодонецьк, 2021. № 3(102). С. 6–16.

2. Блискун О.О. Дослідження проблем сучасної молоді: соціологічні та психологічні аспекти. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. IX, Вип. 13. Київ ; Ніжин : ПП Лисенко, 2020. С. 26–37.
3. Бліхар М.П. Духовні цінності студентської молоді у сучасному українському суспільстві : дис. ... канд. соціол. н. Львів, 2018. 271 с.
4. Братусь Б.С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
5. Вакуленко В.М., Стягунова О. Роль гендерного аспекту у формуванні ціннісних орієнтацій на ідеях народної педагогіки майбутніх педагогів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць. Северодонецьк, 2010. № 2(37). С. 44–54.
6. Вініченко А.А. Формування ціннісних орієнтацій у студентів закладів вищої освіти у сучасному соціокультурному просторі. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. Вип. 4. С. 24–32.
7. Галян І.М. Психологія ціннісно-сислової саморегуляції майбутніх педагогів : дис. ... д-ра психол. н. Київ, 2017. 532 с.
8. Гарькавець Н.С. Психологічні особливості системи цінностей студентської молоді : дис. ... к. психол. н. Луганськ, 2014. 200 с.
9. Михайлишин У.Б. Соціально-психологічні засади функціонування цінностей у студентських групах в умовах освітнього середовища : дис. ... д-ра психол. н. Северодонецьк, 2018. 525 с.
10. Місенг Д.В. Вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості : дис. ... канд. психол. н. Київ, 2020. 286 с.
11. Молчанюк О.В. Гармонійна взаємодія людини та природи як основа виховання в особистості ціннісного ставлення до природи. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць / гол. ред. : Г.П. Шевченко. Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2019. Вип. 1(88). С. 98–114.
12. Помиткін Е.О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/6587/1/DUHOV.pdf>.
13. Собкова С.І. Психологічна характеристика ціннісної сфери у підлітковому віці. *Раціо-гуманістичні студії* : збірник тез наукових доповідей методологічного семінару, присвяченого 47-річчю лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. / Відп. ред. В.Л. Зливков ; укладачі С.О. Лукомська, О.В. Котух. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2020. 138 с.
14. Тюріна Т.Г., Климанська Л.Д. Вплив фахових цінностей та духовно-моральних якостей соціального працівника на особистість клієнта (інформаційно-енергетичний підхід). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції «Духовно-культурне виховання особистості в умовах входження людства в Епоху Культури» в рамках міжнародного проекту Д. Пола Шафера «Епоха Культури» (Київ, 30 травня 2019 р.); Ч. I / Гол. редактор Г.П. Шевченко. Вип. 2 (89). Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 205–217.

VALUE ORIENTATIONS OF FUTURE PROFESSIONALS IN THE CONDITIONS OF GAINING THE EDUCATION AS A SUBJECT OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Nataliia Pikovets

*Municipal Institution "Uman Taras Shevchenko Professional College of Education and Humanities
of Cherkasy Regional Council"*

Heavenly Hundred str., 33, Uman, Ukraine, 20300

e-mail: natpikovets@meta.ua

The article is devoted to clarifying the content and structure of value orientations of modern student youth. The problem of value orientations of students' personality formation during their studies is highlighted. Transforming the educational space in modern Ukraine requires from current students, future professionals, the development of professionally important qualities that will help to understand the meaning of their own lives and activities. Value orientations are determined through the psychological concepts of attitude, orientation, personal meaning and reflect the internal structure of the individual's attitude to various values of the social dimension.

It is substantiated that the system of value orientations is a complex of multilevel and dynamic structure which reflects the content of the orientation of the individual and affects the life and professional way of the future specialist. The task of forming a personality that has a "global vision" of world processes, but, at the same time, is the bearer of values that determine the relationship of man with society, with himself, with nature is rather actual. Student youth is characterized, on the one hand, by a great variety of worldviews, motives of behavior, traits of character etc., on the other – a marked dynamics of their change.

It was found that the student age is one of the most important periods of the worldview transformation and change of the hierarchy of values of the individual. It is expedient to consider the value orientations of students as a dynamic system with peculiarities of its course and development.

The peculiarities of life values and value orientations of the future specialist in the conditions of gaining the education are analyzed. The value orientations of student youth, as a special socio-demographic group, become regulators of their social activity and arise when they internalize and exteriorize values as certain semantic formations.

It is established that the system of value orientations of student youth is quite differentiated and contains universal spiritual values, personal values and values of professional and social self-realization.

Key words: values, value orientations, formation of the personality of the future specialist, value sphere, hierarchy of value orientations, personality formation.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.11>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЕМОЦІЙ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З РІЗНИМ РІВНЕМ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

Яна Пономаренко

*Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, Україна, 61080
e-mail: posokhova1992@gmail.com*

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного вивчення психологічного змісту емоцій у професійній діяльності поліцейських. Теоретичний огляд психологічної літератури продемонстрував широку гаму наукових розробок щодо змісту емоційної сфери, впливу, важливості і специфіки емоцій у практиці поліціювання, в межах якої емоційні переживання поліцейських виступають віддзеркаленням їхніх професійних труднощів, але також успіхів і досягнень. Визначено, що специфіка професії поліцейського базується на ситуаціях, котрі є негативними, травматичними й небезпечними, що позначається на їхній продуктивності та демонструє високі показники звільнень серед поліцейських. Мета дослідження полягала у виявленні специфіки емоційних переживань у професійній діяльності поліцейських, котрі мають низький та високий рівні особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Загальна чисельність вибірки становила 203 працівники поліції. Результати, що отримані за двома методиками: «Опитувальник особистісної здійсненності» О. Штепи та «Опитувальник професійного самоздійснення» О. Кокуна, були піддані кластерному аналізу, що дозволило сформулювати три групи за рівнями ОПЗ: з низьким – 68 осіб, із середнім – 42 особи й високим – 92 особи. У дослідженні були задіяні лише дві групи поліцейських – з низьким (перша група) та високим (друга група) рівнями ОПЗ.

Емпірично доведено, що поліцейські з низьким рівнем ОПЗ охоче віддають перевагу позитивно забарвленим емоціям, що забезпечує задоволення від діяльності й життя загалом. Для такої групи респондентів емоції безпеки й комфорту в професії чинять вагомий вплив не лише на задоволеність від особистого життя, а й відбиваються на сприйнятті соціальних ситуацій та у змісті психологічних реакцій. Показники, отримані у першій групі поліцейських, істотно зменшують їхні можливості бути високоефективними у діяльності, але не завдають шкоди благополуччю досліджуваних. Поліцейські з високим рівнем ОПЗ віддають перевагу тим емоціям, котрі сприяють оновленню ресурсної бази, звуження якої відбувається через вимоги професії, а також емоціям, що оптимізують реакції на зовнішній тиск та стреси. Таким чином, значущість внеску високого рівня ОПЗ полягає не лише у забезпеченні якості виконуваних функцій, покладених на поліцію, а й можливостей поліцейських отримувати задоволення від своєї діяльності та залишатися в ній. Для поліцейських другої групи характерні вмотивованість та стійкість цілей, чітке розуміння важливості самовдосконалення в професії, вірність своїм переконанням та цінностям, а також суб'єктивно значущі емоції гордості за себе та свою професію, котрі надихають поліцейських продовжувати займатися своєю справою.

Ключові слова: емоції, емоційні переживання, емоційна сфера, особистісно-професійна здійсненність, поліцейські, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Правоохоронна діяльність є однією з найбільш стресових професій і водночас однією з найбільш ризикованих, що досить часто негативно відображається на здоров'ї працівників цієї професійної сфери. Ми вважаємо, що своєрідність психологічних характеристик поліцейських зумовлена значущим впливом як

особистісних факторів, так і професійних чинників, пов'язаних зі змістом діяльності поліціювання. Наприклад, такий особистісний фактор, як емоційність працівника поліції, може провокувати загострення наслідків різного роду негативних впливів на психологічне, фізичне і соціальне благополуччя офіцера, що саме по собі відобразатиметься на якості виконуваних ним функцій. Своєю чергою професійні фактори базуються на варіативності вимог до особового складу й можуть відрізнятися своєю структурою та вимогами в кожному поліцейському підрозділі окремо. Звідси постає питання можливості визначення уніфікованих критеріїв, котрі б дозволили вивчати поліцейських як однорідну групу з точки зору умов праці, різноманітності завдань, посадових обов'язків, фахових компетенцій, підвищеного ризику тощо, які б забезпечили змістовно оптимальне пояснення відмінностей у прояві психологічних особливостей та проблем, прагненні до соціальної підтримки з боку колег і керівництва, а також благополуччя і стану здоров'я. Щоб мати змогу окреслити ймовірні фактори ризику, які є найбільш релевантними для здоров'я поліцейських, вагомим кроком у цьому напрямі повинні бути дослідження, які б розкривали закономірності функціонування емоційних переживань у поліцейських з урахуванням особистісного та професійного контекстів.

Теоретичні засади дослідження. У вітчизняній психології поліцейську діяльність характеризують як негативно емоційно концентровану, оскільки під час виконання службових завдань рекомендовано стримувати прояв власних почуттів, наслідком чого виступає те, що емоційне розвантаження поліціантів може бути відкладене на невизначений термін і це незадовільно відобразиться на їхньому загальному самопочутті [1, с. 112]. М. Галич зауважує, що емоції відповідають за результативність діяльності, особливо у поліцейських, тому одним з головних завдань психологічної підготовки є розробка програм, спрямованих на розвиток емоційно-вольової стійкості. Головними функціями емоцій у поліцейській діяльності, на думку дослідниці, є відображально-оціночна, сигнальна, мотиваційна й активаційна [2, с. 176]. І. Шинкаренко підкреслює, що поліцейські вимушені працювати у доволі суворому режимі, особливо у час пандемії, що посилює негативний вплив на працівників поліції, які вимушені забезпечити сприятливий емоційний фон у процесі комунікації з громадянами [3, с. 98]. Важливість емоційного компонента в комунікації працівників поліції не є перебільшеною, адже він дозволяє правоохоронцю отримати задоволення від процесу спілкування й здобути позитивні емоційні переживання з приводу того, що маєш змогу вирішити проблемне питання й допомогти іншій людині [4, с. 125].

К. Seigfried-Spellag вважає, що до особистості поліцейського висуваються численні емоційні вимоги, та підкреслює, що, незважаючи на багатовекторність емоційних проблем поліціантів, західну спільноту науковців більше цікавлять причини та наслідки стресу або перенесеного травматичного досвіду, отриманого в ході виконання професійних завдань [5]. Основна увага у дослідженні Л. Huey та Н. Kalyal зосереджена на вивченні тих факторів, які найбільше впливають на психологічний стан здоров'я працівника поліції й несуть найбільшу небезпеку для особистості поліцейського. Одним з найбільш загрозливих аспектів, які можуть завдати істотної шкоди поліцейському, ці науковці вважають розбалансованість емоцій [6]. К. Scherer та А. Moors вказують, що емоції по-різному впливають на поведінку особистості й позначаються на прийнятті рішень поліцейськими не менш ніж особливості когнітивного оцінювання ситуації [7]. Як вважають К. Ask і Р. Granhag, емоційні стани впливають на тип та способи обробки інформації й надмірна вираженість негативних емоцій (як, наприклад, гніву) збільшує схильність розглядати зміст та деталі справи поверхово і суб'єктивно [8]. Підтвердженням цьому виступає думка D. Sambrano з колегами, котрі встановили, що емоція гніву у поліцейських може

деформувати об'єктивне сприйняття злочину та посилити покарання для злочинця, що не виключає виникнення бажання перебільшити провину підозрюваного [9]. Доцільно також згадати результати, отримані С. Carver та Е. Harmon-Jones, котрі виявили, що афективні стани та емоції чинять вплив на стратегії поведінки особистості у соціальних взаємодіях [10]. Подібні дослідження лише підтверджують нашу думку щодо важливості вивчення емоцій та ефективної їх регуляції поліцейськими, адже вони виступають значущими чинниками ефективності професійних дій працівників поліції, від якості проведення яких залежить життя та благополуччя інших людей.

Мета дослідження – виявити специфіку емоційних переживань у професійній діяльності поліцейських з низьким та високим рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети та формування емпіричної бази дослідження було застосовано кластерний аналіз за принципом к-середніх. Загальна чисельність вибірки становила 203 працівники поліції. Результати, що отримані за двома методиками: «Опитувальник особистісної здійсненності» О. Штепи [11] та «Опитувальник професійного самоздійснення» О. Кокуна [12], дозволили сформулювати три групи досліджуваних за рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). У цій статті ми пропонуємо авторське визначення поняття «особистісно-професійна здійсненність», котре ми розуміємо як безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. Низький рівень було діагностовано у 68 осіб; середній – у 42 досліджуваних; високий рівень – у 92 респондентів. Група із середнім рівнем ОПЗ була вилучена з подальшого емпіричного дослідження.

У представленому емпіричному дослідженні було застосовано методику «Шкала оцінки значущості емоцій» Б. Додонова [13], котра спрямована на виявлення емоційних станів людини, які доставляють їй задоволення, а також визначення домінуючих потреб випробуваного через бажані їм переживання. Кількісна обробка результатів здійснювалася за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок.

У ході емпіричного дослідження виявлено вірогідні відмінності за досліджуваними показниками бажаних переживань серед поліцейських з різними рівнями особистісно-професійної здійсненності (табл. 1).

Отже, за шкалами «Радісне збудження у разі досягнення успіхів на роботі», «Задоволення, гордість, коли можеш довести свою цінність як особистості та фахівця», «Почуття радості, коли можеш зробити щось корисне» та «Бойове збудження у ситуації небезпеки» встановлені вірогідні відмінності між групами поліцейських з низьким та високим рівнями особистісно-професійної здійсненності ($p \leq 0,05$). Отримані результати свідчать про те, що для поліцейських з високим рівнем ОПЗ характерні стратегії задоволення й гордості, які найбільше розкриваються у професійній діяльності та зумовлюють налаштованість на досягнення та підтримку довготривалої мотивації розвитку власної компетентності. Поліцейські другої групи відчують, що життя має більше сенсу, коли вони вмотивовані значущими цілями, усвідомлюють необхідність самовдосконалення, а також залучені до здорових міжособистісних стосунків і вірні своїм переконанням. Ми впевнені, що за своєю суттю подібні глибокі переживання сенсу роблять життя поліцейських вартим того, щоб продовжувати займатися своєю справою. Гордість є фундаментальною соціальною емоцією, особливо у працівників поліції, котрі через таке відчуття зміцнюють своє уявлення про соціальну значущість своєї професії, що мотивує та сприяє збільшенню продуктивності. Поліціанти з високим рівнем особистісно-професійної здійсненності відчують прилив сил та впевненості у собі у ситуаціях, які характеризуються своєю

небезпечністю. Тобто загрозливі ситуації впливають на підвищення працездатності поліцейських такої групи та посилюють можливість застосувати свій потенціал для вирішення складного професійного завдання. Ми вважаємо таку якість найбільш необхідною у переліку компетентності правоохоронців, оскільки їхні вміння адаптуватися до ситуації та мобілізувати свої сили для її вирішення є показником їхньої готовності діяти в будь-якій обстановці.

Таблиця 1

Бажані емоційні переживання в групах поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності (M±σ)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Почуття незвичайного в невизначеній, незнайомій ситуації	6,08 ± 0,98	6,97 ± 0,95	0,65	–
Радісне хвилювання, нетерпіння	4,42 ± 0,99	5,21 ± 1,02	0,56	–
Радісне збудження у разі досягнення успіхів на роботі	5,43 ± 1,02	8,36 ± 0,99	2,06	0,05
Задоволення, гордість, коли можеш довести свою цінність як особистості та фахівця	5,11 ± 0,99	7,94 ± 1,01	2,00	0,05
Веселощі, безтурботність, відчуття безпеки та комфорту	6,77 ± 0,97	4,02 ± 0,96	2,02	0,05
Почуття радості, коли можеш зробити щось корисне	4,51 ± 0,98	7,49 ± 0,99	2,14	0,05
Активний інтерес до нового	5,35 ± 0,98	5,95 ± 1,02	0,42	–
Бойове збудження у ситуації небезпеки	5,29 ± 1,03	8,14 ± 0,96	2,02	0,05
Радість, симпатія	5,98 ± 1,01	6,17 ± 0,99	0,13	–
Почуття краси та гармонійності у сприйнятті різних об'єктів та явищ	3,87 ± 0,98	4,45 ± 1,03	0,41	–

Встановлено, що для представників першої групи порівняно з другою більш значущими є емоції, котрі відповідають змістовому наповненню шкали «Веселощі, безтурботність, відчуття безпеки та комфорту» ($p \leq 0,05$). Отже, поліціанти з низьким рівнем ОПЗ воліють отримувати задоволення від своєї діяльності, їм важливе доброзичливе встановлення контактів з оточуючими, що буде забезпечувати їм гарний настрій та самопочуття. У першій групі почуття безпеки скоріше пов'язане з безпечним виконанням професійних обов'язків, а відчуття безпеки підпорядковується можливості отримувати підтримку з боку керівництва. Перше почуття висвітлює те, як структурована та регламентована професія сприяє почуттю безпеки, а друге базується на розумінні поліцейськими важливості соціальної підтримки, отриманої з різних джерел (керівники, колеги й інші особи в межах або поза межами професійного середовища), що своєю чергою сприяє почуттю безпеки.

У зв'язку з тим, що не було виявлено статистичних відмінностей у досліджуваних групах поліцейських з різним рівнем особистісної здійсненності за шкалами «Почуття незвичайного в невизначеній, незнайомій ситуації», «Радісне хвилювання, нетерпіння», «Активний інтерес до нового», «Радість, симпатія» та «Почуття краси та гармонійності у сприйнятті різних об'єктів та явищ» отримані результати дослідження були піддані якісному аналізу. Усереднені рейтинги, відповідно до порядку переліку, свідчать про спадаючу для обох груп значущість емоційних переживань, які змістовно характеризують шкали «Почуття незвичайного в невизначеній, незнайомій ситуації», «Радісне хвилювання, нетерпіння», «Активний інтерес до нового», «Радість, симпатія» та «Почуття краси та гармонійності у сприйнятті різних об'єктів та явищ».

Висновки. У ході здійсненого емпіричного вивчення емоцій, котрі є найбільш пріоритетними та бажаними у працівників поліції, ми мали змогу зробити низку важливих висновків.

По-перше, вияв емоцій та їхній вплив на діяльність поліцейських є доволі актуальною та розроблюваною психологічною проблемою. Емоції, котрі виникають у практиці поліціювання, вітчизняні та закордонні науковці досить часто пов'язують із понаднормовим робочим навантаженням та надмірним зовнішнім тиском, варіативністю покладених професійних обов'язків, збільшеним відчуттям відповідальності, ризиком емоційного вигорання, відсутністю практичного досвіду, нездатністю розпізнавати як свої емоції, так і емоції інших тощо.

По-друге, рівень особистісно-професійної здійсненності ми розуміємо як безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. Низький рівень ОПЗ виступає перешкодою для успішного виконання службових завдань та чинником інгібіції повноцінного використання особистісних ресурсів. Високий рівень ОПЗ свідчить про гармонійний зв'язок особистісного та професійного складників здійсненності, що збагачує ресурсну базу особистості та забезпечує взірцеве виконання професійної діяльності.

По-третє, поліцейські з низьким рівнем ОПЗ охоче віддають перевагу позитивно забарвленим емоціям, що забезпечує задоволення від діяльності й життя загалом. Для такої групи респондентів емоції безпеки й комфорту в професії чинять вагомий вплив не лише на задоволеність від свого особистого життя, а й відбиваються на сприйнятті соціальних ситуацій та у змісті психологічних реакцій. Безумовно, отримані показники у першій групі поліцейських істотно зменшують їхні можливості бути високоефективними у діяльності, але не завдають шкоди благополуччю досліджуваних. Поліцейські з високим рівнем ОПЗ віддають перевагу тим емоціям, котрі сприяють оновленню ресурсної бази, звуження якої відбувається через вимоги професії, а також емоціям, що оптимізують реакції на зовнішній тиск та стреси. Таким чином, значущість внеску високого рівня ОПЗ полягає не лише у забезпеченні якості виконуваних функцій, покладених на поліцію, а й можливостей поліцейських отримувати задоволення від своєї діяльності та залишатися в ній. Для поліцейських другої групи характерні вмотивованість та стійкість цілей, чітке розуміння важливості самовдосконалення в професії, вірність своїм переконанням та цінностям, а також суб'єктивно значущі емоції гордості за себе та свою професію, котрі надихають поліцейських продовжувати займатися своєю справою.

Проведене дослідження потребує подальших наукових розвідок, перспективу яких ми вбачаємо у визначенні взаємозв'язку складників особистісно-професійної здійсненності та характеристик емоційної сфери працівників поліції, що дозволить деталізувати особливості взаємодії вказаних психологічних феноменів.

Список використаної літератури

1. Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. Особливості феномену синдрому емоційного вигорання у працівників Національної поліції України. *Соціально-правові студії*. 2019. № 4 (6). С. 111–123.
2. Галич М.Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників Операції об'єднаних сил у реабілітаційний період : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Київ, 2020. 207 с.
3. Шинкаренко І. Комунікативна компетентність працівників Національної поліції: сучасні виклики за умов карантинних заходів під час пандемії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 98–103.

4. Євдокімова О.О., Пономаренко Я.С. Товаришчість патрульних поліцейських як ключова професійно важлива компетенція: емпіричне дослідження. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 122–130.
5. Seigfried-Spellar K.C. Assessing the psychological well-being and coping mechanisms of law enforcement investigators vs. digital forensic examiners of child pornography investigations. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2018. No. 33. P. 215–226.
6. Huey L., Kalyal H. We deal with human beings. The emotional labor aspects of criminal investigation. *International Journal of Police Science & Management*. 2017. No. 19. P. 140–147.
7. Scherer K.R., Moors A. The emotion process: event appraisal and component differentiation. *Annual Review of Psychology*. 2019. No. 70. P. 719–745.
8. Ask K., Granhag P.A. Hot cognition in investigative judgments: the differential influence of anger and sadness. *Law and Human Behavior*. 2007. No. 31. P. 537–551.
9. Carver C.S., Harmon-Jones E. Anger is an approach-related affect: evidence and implications. *Psychological Bulletin Journal*. 2009. No. 135. P. 183–204.
10. Sambrano D., Masip J., Blandón-Gitlin I. How emotions affect judgement and decision making in an interrogation scenario. *Legal and Criminological Psychology*. 2020. No. 26. P. 62–82.
11. Штепа О.В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5 (15). С. 196–223.
12. Кокун О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
13. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. Москва : Политиздат, 1978. 278 с.

PSYCHOLOGICAL CONTENT OF EMOTIONS IN POLICE OFFICERS WITH DIFFERENT LEVELS OF PERSONAL-PROFESSIONAL FEASIBILITY

Yana Ponomarenko

*Kharkiv National University of Internal Affairs
27, Lva Landau Avenue, Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: posokhova1992@gmail.com*

The article presents the results of theoretical and empirical study of the psychological content of emotions in the professional activities of police officers. The theoretical review of psychological literature has shown a wide range of scientific developments on the content of the emotional sphere, influence, importance and specificity of emotions in policing practice, within which the emotional experiences of police officers are a reflection of their professional difficulties but also successes and achievements. It is determined that the specifics of the police profession are based on situations that are negative, traumatic and dangerous, which affects the productivity of police officers and demonstrates high dismissal rates among police officers. The aim of the study was to identify the specifics of emotional experiences in the professional activities of police officers who have low and high levels of personality's-professional fulfillment (PPF). The total sample size was 203 police officers. The results obtained by two methods: "Questionnaire of personality's fulfillment" by O. Shtepa and "Questionnaire of professional self-fulfillment" by O. Kokun were subjected to cluster analysis, which allowed to form three groups by level of OPP: low – 68 persons, medium – 42 persons and high – 92 persons. The study involved only two groups of police officers – with low (first group) and high (second group) levels of PPF. It has been empirically proven that low-level police officers are willing to prefer positively colored emotions that provide enjoyment of work and life in general. For this group of respondents, emotions of security and comfort in the profession have a significant impact not only on the satisfaction of their personal lives, but also affect the perception of social situations and the content of psychological reactions. The indicators obtained in the first group of police officers significantly

---

reduce their ability to be highly effective in their activities, but do not harm the well-being of the subjects. High-level police officers prefer emotions that contribute to the renewal of the resource base, which is narrowing due to the requirements of the profession, as well as emotions that optimize responses to external pressure and stress. Thus, the importance of the contribution of a high level of PPF is not only to ensure the quality of the functions performed by the police, but also the ability of police officers to enjoy and remain in their activities. Police officers of the second group are characterized by motivation and stability of goals, a clear understanding of the importance of self-improvement in the profession, loyalty to their beliefs and values, as well as subjectively significant emotions of pride in themselves and their profession.

Key words: emotions, emotional experiences, emotional sphere, personality's-professional fulfillment, police officers, professional activity.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.12>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ

Галина Радчук

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: galyna012345@gmail.com*

Зоряна Адамська

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: zoryanada@ukr.net*

Вікторія Олексюк

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: vita_alex@ukr.net*

Стаття присвячена теоретико-психологічному аналізу істотних відмінностей між традиційною та дистанційною освітою та виокремленню психологічних особливостей впровадження дистанційної освіти у системі вищої освіти. Обґрунтовано, що дистанційна освіта є мультимедійною формою контрольованого самостійного навчання; вона координується закладом освіти за участю педагогів у безперервному освітньому процесі, які фізично віддалені від тих, хто навчається.

Аналіз традиційної парадигми освіти дозволяє зробити висновок про те, що освіта для людини являє собою певну суму знань, умінь і навичок, де ключовою фігурою виступає педагог, його професійні знання та жорстко визначені освітні технології. Натомість дистанційна освіта орієнтується більше на індивідуальний вибір студентом технології навчання, передбачає його психологічну готовність до безперервного їх накопичення, оновлення, переробки, осмислення, іншими словами, до постійної самоосвіти, самовиховання, саморозвитку особистості, що перетворює пасивного споживача інформації на суб'єкта учбово-професійної діяльності.

Проаналізовано, що у рамках дистанційного навчання спільна діяльність педагога та студента є динамічною та взаємопов'язаною, яка спрямована на засвоєння студентом в активній учбово-професійній діяльності змісту освіти, становлення культури його життєвого самовизначення. При цьому найбільш принциповою ознакою дистанційного навчання є його інтерактивність, що дає широкі можливості для студента як суб'єкта освітнього простору. Тому в дистанційному навчанні гостро стоїть проблема спільної відповідальності за процес та результат учбово-професійної діяльності студента і викладача, а отже, і становлення студента як суб'єкта учбово-професійної діяльності.

Обґрунтовано, що впровадження дистанційного навчання вимагає зміни освітнього середовища у напрямі його гуманізації, певного рівня технічного і мультимедійного забезпечення, підвищення рівня професійної та психолого-педагогічної кваліфікації викладачів та передбачає розвиток

суб'єктних якостей студентів. Тому найбільш вдалим є поєднання очної та дистанційної форм навчання, що оптимально поєднує переваги традиційної та дистанційної освіти.

Ключові слова: дистанційна освіта, традиційна освіта, дистанційне навчання, студент, суб'єкт учбово-професійної діяльності.

Вступ. Надзвичайний стан, пов'язаний із COVID-пандемією, сприяв впровадженню дистанційного навчання в усі заклади вищої освіти, а всесвітній простір онлайн-навчання дав безмежні можливості для викладачів та студентів. Пандемія COVID-19 та пов'язані з нею карантинні обмеження продемонстрували переваги й недоліки технологій дистанційного навчання та можливостей їх застосування у закладах вищої освіти.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначені кілька актуальних проблем, які тією чи іншою мірою гальмують темпи повноцінного впровадження дистанційного навчання:

– обмеженість доступу до якісної освіти окремих категорій населення (діти, які проживають у сільській місцевості, діти з особливими освітніми потребами, обдарована учнівська молодь, діти мігрантів);

– повільне здійснення гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій;

– низький рівень фінансово-економічного, матеріально-технічного, навчально-методичного та інформаційного забезпечення навчальних закладів; слабка мотивація суспільства та бізнесу до інвестування освіти [1].

Проте процес впровадження дистанційного навчання у вищій школі супроводжується не лише проблемами мультимедійного і технічного забезпечення, але й певними проблемами психолого-педагогічного характеру. Тому проблема психологічних особливостей впровадження дистанційного навчання в освітньому середовищі вищої школи є доволі актуальною. Зазвичай це пов'язане із сутнісними відмінностями традиційної і дистанційної освіти.

Тому **метою** статті є теоретико-психологічний аналіз істотних відмінностей між традиційною та дистанційною освітою та виокремлення психологічних особливостей впровадження дистанційної освіти у системі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Дистанційні технології навчання можна розглядати як природний етап еволюції традиційної системи освіти від дошки з крейдою до комп'ютерних навчальних систем, від книжкової бібліотеки до електронної, від звичайної до віртуальної аудиторії. Проблеми впровадження технологій дистанційного навчання вивчали як вітчизняні (Г.О. Алникіна, О.А. Бакаленко, І.С. Гродзенська, О.Ю. Комісарова, В.І. Левін, І.М. Лукашенко, О.Л. Луценко, В.М. Мазур, Є.О. Малашенко, Ю.І. Машбиць, Е.Л. Носенко, С.Л. Смульсон та ін.), так і зарубіжні вчені (Н. Dichanz, К. Harry, F. Lockwood та ін.).

Науковці зазначають, що дистанційна освіта є мультимедійною формою контрольованого самостійного навчання, що координується навчальним закладом за участю педагогів у безперервному освітньому процесі, які фізично віддалені від тих, хто навчається. Мультимедійність тут означає використання всіх доступних та значущих дидактичних елементів та технічних засобів, котрими можна донести навчальну програму, спілкуватися зі студентами, здійснювати постійне оцінювання прогресу та кінцевих результатів навчання.

У Положенні Міністерства освіти і науки України під дистанційним навчанням розуміється «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі,

яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [2]. Дистанційне навчання є сукупністю інформаційних технологій, які забезпечують передавання студентам основного обсягу матеріалу, інтерактивну взаємодію студентів і викладачів у процесі навчання, а також оцінку їхніх знань, умінь і навичок у процесі навчання.

Особливістю дистанційного навчання, зауважує М.Л. Смульсон, є надання студентам можливості самим одержувати потрібні знання у разі використання розвинених інформаційних ресурсів, які надають сучасні інформаційні технології [3]. Інформаційні ресурси в такому разі – це бази даних і знань, комп'ютерні, в тому числі мультимедійні, навчальні і контрольні системи, відео- і аудіозаписи, електронні бібліотеки тощо.

Зрозуміло, що найбільш раціональним і поширеним технологічним підґрунтям дистанційного навчання є Інтернет. Фахівці акцентують увагу на таких психолого-педагогічних і дидактичних можливостях цієї інформаційної технології, як:

- 1) можливість надзвичайно оперативного передавання на будь-яку дистанцію інформації будь-якого обсягу і будь-якого вигляду, а саме візуальної і звукової, статичної і динамічної, текстової і графічної;
- 2) можливість оперативної зміни інформації через Інтернет зі свого робочого місця;
- 3) збереження цієї інформації в пам'яті комп'ютера протягом необхідного часу, можливість її редагування, обробки, друку тощо;
- 4) можливість інтерактивності за допомогою спеціально створеної для цієї мети мультимедійних електронних платформ та оперативного зворотного зв'язку;
- 5) можливість доступу до різноманітних джерел інформації, насамперед вебсайтів Інтернету, віддалених баз даних і робота з цією інформацією;
- 6) можливість організації онлайн-конференцій, чатів у режимі реального часу;
- 7) можливість діалогу з будь-яким партнером, підключеним до Інтернету;
- 8) можливість запити інформації з будь-якого питання через електронні конференції;
- 9) можливість роздрукувати одержані матеріали і працювати з ними таким чином, як це найбільш зручно користувачу [3].

Тому необхідним є вільне володіння студентами технічними і програмними комп'ютерними засобами, певний рівень цифрової грамотності та навичок управління інформацією, самостійного розподілу часу тощо. Окрім того, є проблема некомпетентності деяких викладачів щодо організації дистанційної освіти з використанням нових інформаційно-комунікаційних технологій. Адже викладач, окрім дисципліни, повинен знати специфіку і методи дистанційного навчання. Є велика різниця між проведенням традиційної лекції чи семінару та організацією вебінару, спілкування в чаті тощо.

У цьому зв'язку варто обґрунтувати найбільш поширені та впливові концепції освіти, котрі втілилися у дві основні освітні парадигми: традиційну (репродуктивно-консервативну) та гуманістичну (особистісно зорієнтовану). Згідно з традиційною парадигмою, особистість у результаті освітнього процесу цілеспрямовано привласнює соціально задані (у тому числі професійні) якості. Це призводить до ігнорування внутрішнього світу особистості у разі здійснення освітнього впливу. Натомість гуманістична парадигма спрямована на виявлення творчого потенціалу особистості, її самореалізацію як власне в освітньому процесі, так і в майбутній професійній діяльності.

Ключовою фігурою традиційної освіти виступає педагог як суб'єкт навчального процесу, а учні чи студенти є об'єктами навчання, виховання та управлінської діяльності в чітко визначених та регламентованих умовах навчально-виховного процесу.

На відміну від традиційного навчання, дистанційна освіта характеризується особистісно зорієнтованим підходом та забезпечує процес становлення неповторної особистості

студента. Останні тут виступають уже як суб'єкти самоосвіти, самопізнання та самовиховання з можливістю самостійно вибирати зміст навчального матеріалу, вид і форму виконання завдань. Тож особистісно орієнтована освітня технологія, якою певною мірою є дистанційна освіта, перетворює пасивного споживача інформації на активного співрозмовника, суб'єкта навчальної взаємодії [3].

У рамках дистанційного навчання спільна діяльність педагога та студента є динамічною та взаємопов'язаною. І вона спрямована на засвоєння студентом в активній учбово-професійній діяльності змісту освіти, самовизначення особистості, становлення культури її життєдіяльності. Основними складниками цього процесу є викладання, під яким ми розуміємо діяльність викладача в процесі навчання, яка передбачає постановку мети у співпраці зі студентом та її реалізацію (повідомлення нових знань, організацію всіх процесів, пов'язаних із засвоєнням, закріпленням, застосуванням знань, перевіркою та оцінкою результатів навчання); та учіння – діяльність студента, результатом якої є знання, уміння, навички, способи діяльності, готовність до професійної діяльності [4].

Отже, аналіз традиційної парадигми освіти дозволяє зробити висновок, що освіта для людини являє собою певну суму знань, умінь і навичок, де ключовою фігурою виступає педагог, його професійні знання та жорстко визначені освітні технології. Натомість дистанційне навчання орієнтується більше на індивідуальний вибір студентом технології навчання, передбачає його психологічну готовність до безперервного їх накопичення, оновлення, переробки, осмислення, іншими словами, до постійної самоосвіти, самовиховання, саморозвитку особистості.

У традиційній освітній системі основними джерелами змісту освіти виступають підручники та навчальні посібники. Вони характеризуються статичністю, бо надруковані на папері. А в дистанційному навчанні використовуються мультимедійні, інтерактивні електронні засоби. В умовах вільного вибору часу навчання студент у змозі використовувати віртуальні наукові бібліотеки, де можна знайти інформацію на будь-яку тему. Звісно, що такий підхід дає змогу розвивати аналітичне мислення та порівнювати точки зору на проблему різних науковців.

Є.О. Малашенко акцентує увагу на зміні змісту діяльності викладача в освітньому просторі дистанційної освіти, оскільки комп'ютер та інформаційні технології не замінюють його функції, а лише трансформують [4]. Обов'язковими є навички роботи з новими інформаційними технологіями, що зумовлює необхідність отримання нових навичок та прийомів розробки змісту курсів. Перехід у нову інформаційну площину вимагає нових вимог до якості пропонованих навчальних матеріалів. Кардинально відмінним від традиційної моделі навчання є зростання ролі студента в навчальному процесі, що потребує його підтримки психолого-педагогічними засобами. Така ситуація вимагає збільшення уваги до взаємодії викладача та студента, де передбачається активна взаємодія зі студентами [4].

Дистанційна освіта дає широкі можливості для студента як суб'єкта освітнього простору. По-перше, це самостійна постановка освітніх цілей, вибір напрямів, форм і темпів навчання в різних освітніх сферах; по-друге, це збільшення обсягу доступної інформації, реалізованість доступу до світових культурних та наукових ресурсів і здобутків; по-третє, це необмежена можливість спілкування між усіма суб'єктами навчання, незалежно від їх територіального розташування [4].

Тому психологи вважають, що найбільш принциповою ознакою потенційної ефективності курсу дистанційного навчання є його інтерактивність. Інтеракція – це взаємодія і обмін, це реципрокні події, які передбачають два об'єкти і дві дії. Інтеракція сприяє як успішному навчанню, так і інтелектуальному задоволенню студентів [3]. Тому в

дистанційному навчанні гостро стоїть проблема спільної, сукупної відповідальності за процес та результат учбово-професійної діяльності студента і викладача за активної ролі студента.

О.Н. Бобокал, А.П. Шпак акцентують увагу на тому, що у процесі розгляду дистанційного навчання як діяльності, опосередкованої комп'ютерними технологіями, треба відзначити, що вона характеризується низкою психологічних особливостей порівняно з традиційними формами навчання: сприймання, осмислення і засвоєння матеріалу потребує різного часу залежно від віку, статі, професії; асиміляція нових знань у структуру особистісних смислів; фрустрація освітніх потреб особистості (соціальна дезадаптованість та психологічна нестійкість у контексті сучасних реалій життя); фрагментарність і роздільність інформації призводить до збільшення когнітивного навантаження на її сприймання; під час тривалої роботи на людину починає впливати «інформаційний шум» [5].

Тому ефективність процесу навчання у системі дистанційної освіти можлива тільки в тому разі, якщо створені всі необхідні для цього умови. Одна з таких умов – психологічна підтримка студентів, метою якої є створення сприятливого психологічного клімату під час проведення дистанційного навчання, надання допомоги слухачам у виробленні індивідуального стилю, орієнтованого на ефективне засвоєння знань у віртуальному середовищі [6].

Важливим аспектом дистанційного навчання є критерії оцінювання знань. Дистанційна освіта є переважно самостійним процесом, тому у завдання викладачів входить формування активного ставлення молоді до навчання, розвиток їхніх суб'єктних якостей. У зв'язку з цим необхідним є не тільки впровадження тестового контролю, але й оцінка ступеня самостійності та рівня активності студента. Інформаційні технології розширюють можливості діагностики рівня засвоєння інформації. Різноманітні тестові системи дозволяють індивідуалізувати процес оцінки знань, розвивати здатність до самооцінювання.

Отже, в умовах вищої освіти, що реалізується з переважним використанням дистанційних освітніх технологій, вимоги, що висуваються до розвитку суб'єктних якостей студента, особливо великі [7]. Проте, як зазначають науковці і показує педагогічна практика, суб'єктні якості студентів потребують розвитку [8].

Важливо зазначити, що проблема суб'єкта набула великого значення особливо останнім часом у зв'язку з вирішенням конкретних проблем життєдіяльності суспільства, коли соціально затребуваними стали творчі особистості зі сформованою здатністю бути суб'єктом особистісного, професійного та соціального розвитку. Внаслідок цього стає необхідною орієнтація сучасної освіти на виконання нової для неї функції – виступати середовищем розвитку суб'єкта, здатного до самовизначення та саморозвитку. Дослідження засвідчують, що ефективність освітнього процесу у вишах прямо пов'язана із суб'єктністю як студентів, так і викладачів. При цьому викладач виступає в ролі суб'єкта організації освітнього процесу, а студент – у ролі суб'єкта учбово-професійної діяльності. Однак, як показує практика, виникає реальна проблема: не всі студенти готові бути такими справжніми суб'єктами учбово-професійної діяльності та саморозвитку. У багатьох з них ще зі шкільної парти склалася впевненість, що викладач зобов'язаний їм усе переказувати і «розжовувати», тобто формується наперед задана пасивна позиція об'єкта педагогічного впливу. Утім відомо, що викладання у вищій школі нерідко перетворюється на виклад матеріалу і переказування підручників. Як педагоги, так і студенти звертають увагу на ті характеристики суб'єктів освіти, що зумовлені перш за все логікою традиційної освітньої парадигми [9].

Труднощі впровадження дистанційного навчання психологічного характеру множаться у зв'язку з такими проблемами, які, зокрема, виокремлює О.А. Бакаленко:

відсутність особистого спілкування студента з викладачем, що дає менше можливостей для обміну досвідом; емоційна збідненість, брак засобів невербального спілкування, що приводить до певних труднощів у процесі навчального спілкування; труднощі у визначенні індивідуальних можливостей студентів; неможливість у процесі дистанційного навчання опанувати навички ефективного спілкування, командної роботи тощо [10].

Тому найбільш вдалою натепер можна вважати очно-дистанційну (змішану) форму навчання, яка оптимально поєднує переваги очного та дистанційного навчання, традиційних та інноваційних технологій навчання.

Висновки. Таким чином, дистанційна освіта є мультимедійною формою контрольованого самостійного навчання, що координується закладом освіти за участю педагогів у безперервному освітньому процесі, які фізично віддалені від тих, хто навчається. Аналіз традиційної парадигми освіти дозволяє зробити висновок, що освіта для людини являє собою певну суму знань, умінь і навичок, де ключовою фігурою виступає педагог, його професійні знання та жорстко визначені освітні технології. Натомість дистанційне навчання орієнтується більше на індивідуальний вибір студентом технології навчання, передбачає його психологічну готовність до безперервного їх накопичення, оновлення, переробки, осмислення, іншими словами, до постійної самоосвіти, самовиховання, саморозвитку особистості, що перетворює пасивного споживача інформації на суб'єкта учбово-професійної діяльності.

При цьому найбільш принциповою ознакою дистанційного навчання є його інтерактивність, що дає широкі можливості для студента як суб'єкта освітнього простору. Тому у дистанційному навчанні гостро стоїть проблема спільної відповідальності за процес та результат учбово-професійної діяльності студента і викладача, а отже, і становлення студента як суб'єкта учбово-професійної діяльності.

Психологічні труднощі під час дистанційного навчання зумовлені також відсутністю особистого спілкування студента з викладачем, що значно знижує ефективність навчання та розвитку комунікативної компетентності студентів.

Таким чином, впровадження дистанційного навчання вимагає зміни освітнього середовища у напрямі його гуманізації, певного рівня технічного і мультимедійного забезпечення, підвищення рівня професійної кваліфікації викладачів та передбачає формування у студентів психологічної готовності на активне самостійне осмислене учіння, становлення студента як суб'єкта учбово-професійної діяльності. Проте умови становлення студента як суб'єкта учбово-професійної діяльності нині недостатні. Тому найбільш вдалими є поєднання очної та дистанційної форм навчання, що оптимально поєднує переваги традиційного та дистанційного навчання.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні психологічної готовності студентів до дистанційної освіти.

Список використаної літератури

1. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 08.12.2021).
2. Положення про дистанційне навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13> (дата звернення: 24.11.2021).
3. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія / М.Л. Смульсон, Ю.І. Машбиць, М.І. Жалдак та ін. ; за ред. М.Л. Смульсон. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 240 с.
4. Малашенко Е.А. Организация учебного процесса в дистанционной форме: проблемы информационной безопасности. *Актуальные вопросы повышения качества языкового*

- образования на современном этапе : материалы Международной научно-практической конференции (Минск, 21–22 дек. 2010 г.). Минск : МГЛУ, 2010. С. 93–96.
5. Шпак А., Бобокал О. Психологічні особливості взаємодії учасників дистанційного навчання в освітньому процесі. URL: <https://college.nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/%D0%A8%D0%BF%D0%B0%D0%BA.pdf> (дата звернення: 30.12.2021).
  6. Лукашенко І.М., Луценко О.Л. Психологічні аспекти навчання у віртуальному середовищі. *Вісник ХНУ. Серія: «Психологія»*. № 60. 2016. Харків. С 40–43.
  7. Мазур В.М. Дистанційні освітні технології в підготовці психологів. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2009. Том 7. Вип. 20. Частина 2. С. 5–7.
  8. Радчук Г.К. Субъектность студента в образовательной среде высшего учебного заведения. *The 5th International scientific and practical conference “Topical issues of the development of modern science”* (January 15–17, 2020). Publishing House “ACCENT”, Sofia, Bulgaria. 2020. P. 782–791. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/01/topical-issues-of-the-development-of-modern-science_15-17.01.2020.pdf (дата звернення: 10.01.2022).
  9. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім В. Гнатюка, 2014. 380 с.
  10. Бакаленко О.А. Досвід використання технологій дистанційного навчання в процесі викладання психологічних дисциплін у технічному університеті: переваги та недоліки. *Impatto dell’innovazione sulla scienza: aspetti fondamentali e applicati : Raccolta di articoli scientifici “ΛΟΓΟΣ” con gli atti della Conferenza scientifica e pratica internazionale (T. 2)* (Verona, Italia, 26 giugno 2020). Verona : Piattaforma scientifica europea, 2020. P. 32–34.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DISTANCE LEARNING IMPLEMENTATION FOR STUDENTS

Halyna Radchuk

*Ternopil National Volodymyr Hnatiuk Pedagogical University
2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: galyna012345@gmail.com*

Zoriana Adamska

*Ternopil National Volodymyr Hnatiuk Pedagogical University
2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: zoryanada@ukr.net*

Viktoria Oleksiuk

*Ternopil National Volodymyr Hnatiuk Pedagogical University
M. Kryvonosa str., 2, Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: vita_alex@ukr.net*

The article presents theoretical and psychological analysis of significant differences between traditional and distance education and the identification of psychological features of the introduction of distance learning in higher education. It is shown that distance education is a multimedia form of controlled independent learning, coordinated by an educational institution as a continuous educational process with participation of teachers, who are physically distant from those, who study.

The educational paradigm analysis allows us to conclude that traditional education represents a certain amount of knowledge, skills and abilities, where the key figure is a teacher, their professional knowledge and well-defined educational technologies. Distance education focuses more on the individual

choice of a learning technology made by students, on their psychological readiness for continuous accumulation of knowledge, its renewal, processing, understanding, in other words, on continuous self-education, and self-development, which turns a passive consumer of information into a subject of educational and professional activities.

It has been analysed that joint activity of teachers and students is dynamic and interconnected within a distance learning framework. Such activity is aimed at mastering content through educational and professional activities, and at formation of self-determination culture. At the same time, the most fundamental feature of distance learning is its interactivity, which provides ample opportunities for students as subjects of educational space. Therefore, there is an acute issue in distance learning reflected in joint responsibility of students and teachers for the process and result of their educational and professional activities, and, consequently, for students' development into subjects of these activities.

The article argues that implementation of distance learning requires a change in educational environment in the direction of its humanisation, a certain level of technical and multimedia support, improving the professional, psychological, and pedagogical qualification of teachers and involves development of subjective qualities in students. Therefore, a combination of full-time and distance learning would be the most successful because it optimally combines the benefits of traditional and distance education.

Key words: distance education, traditional education, distance learning, student, subject of educational and professional activity.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.13>

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Тетяна Сапельнікова

*Українська інженерно-педагогічна академія
бул. Університетська, 17, м. Харків, Україна, 61001
tania.art@ukr.net*

Ганна Казарова

*Українська інженерно-педагогічна академія
бул. Університетська, 17, м. Харків, Україна, 61001
ankazarova@gmail.com*

Мета дослідження – проведення аналізу факторів, які можуть впливати на самовизначення старшокласників. Під час дослідження старшокласників було використано такий психодіагностичний інструментарій, як: диференційно-діагностичний опитувальник (С. Клімов, модифікація А. Азбель), тестова методика визначення типу мислення і рівня креативності «Профіль мислення» (В. Ганзен, К. Малишев, Л. Огінець), опитувальник «Велика п'ятірка особистісних якостей» (модифікація А. Грецова).

Вказано, що актуальність дослідження визначається тим, що вибір майбутньої професії для кожної людини є важливою віхою в її житті – це вибір свого місця, визначення своєї життєвої позиції. Вирішення цього завдання, яке постає вже у шкільному віці, залежить від активної усвідомленої позиції старшокласників, від уміння самостійно приймати відповідальні рішення у своєму житті. Отже, вивчення процесу професійного самовизначення старшокласників може відкрити нові шляхи до його більш повного та глибокого розуміння та оптимізації.

Проаналізовані теоретичні аспекти проблеми професійного самовизначення, визначено, що головною концептуальною ідеєю, яку покладено в основу обґрунтування професійної орієнтації як засобу активізації процесу професійного самовизначення старшокласників, є ставлення до особистості як до суб'єкта власного професійного і життєвого вибору.

Визначені психологічні чинники, що забезпечують формування професійного самовизначення старшокласників. Серед факторів, що впливають на вибір професії, можна виділити зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх можна віднести сімейні цінності та традиції, позиції шкільного педагогічного колективу та однолітків, популярність та престижність професії. До індивідуально-особистісних якостей, які впливають на процес професійного самовизначення старшокласників, можна віднести свідомість, відкритість досвіду, доброзичливість, здібності, перевалювання окремих типів мислення, рівень креативності, дисциплінованість, наполегливість, особливості темпераменту та такі індивідуально-типологічні якості, як нейротизм та екстраверсія. Виявлено взаємозв'язок індивідуально-особистісних якостей старшокласників з їхнім професійним самовизначенням.

Ключові слова: професійне самовизначення старшокласників, індивідуально-особистісні якості старшокласників, психологічні чинники формування професійного самовизначення.

Актуальність дослідження. Вибір майбутньої професії для кожної людини є важливою віхою в її житті – це вибір свого місця, свого майбутнього шляху в навчанні і роботі, це визначення своєї життєвої позиції. Вирішення цього завдання, яке постає вже у шкільному віці, насамперед залежить від активної усвідомленої позиції старшокласників,

від сприйняття себе суб'єктом власного життя, від прагнення до особистісної життєвої самореалізації, від уміння самостійно і виважено приймати дуже відповідальні рішення у своєму житті. Тому вивчення процесу професійного самовизначення старшокласників може відкрити нові шляхи до його більш повного та глибокого розуміння і завдяки цьому оптимізації.

Новизна дослідження полягає у виявленні низки закономірностей між індивідуально-особистісними якостями і професійним самовизначенням старшокласників та встановленні між ними нерозривного зв'язку, який дозволяє розглядати професійне самовизначення спільно із самореалізацією людини в інших важливих сферах її життя і передбачає достатню особистісну зрілість учнів.

Теоретичні аспекти проблеми професійного самовизначення досить повно відображені в теоретичних та прикладних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: Г. Балл, Г. Костюк, Є. Клімов, Д. Ніколенко, І. Назімов, З. Нечипорук, Є. Павлютенко, П. Перепелиця, К. Платонов, Н. Побірченко, В. Синявський, В. Рибалка, Б. Федоришин, І. Кошчо, С. Чистякова, Д. С'юпер та інші. Дуже важливою особливістю цих досліджень можна вважати збільшення уваги до особистісних аспектів професійного самовизначення. Головною концептуальною ідеєю, яку покладено в основу обґрунтування професійної орієнтації як засобу активізації процесу професійного самовизначення старшокласників, є ставлення до особистості як до суб'єкта власного професійного і життєвого вибору.

Психологи вирізняють декілька видів самовизначення: професійне, соціальне, індивідуальне, сімейне, життєве та ін. Більшість дослідників розглядають професійне самовизначення як важливий компонент розвитку всієї особистості загалом. Сучасні дослідження професійного самовизначення старшокласників пропонують різні аспекти цієї проблеми. І. Агалець вивчає вплив соціально-педагогічного середовища на професійне самовизначення старшокласників [1, с. 107], О. Середа розглядає цю проблему як прояв особливості соціально-психологічних факторів [2, с. 273], Д. Щербань у своєму дослідженні підкреслює значущість ціннісних орієнтацій старшокласників у їхньому професійному самовизначенні [3, с. 155] та ін.

Аналіз літератури щодо проблеми професійного самовизначення свідчить про наявність розбіжності в поглядах на суть цього визначення, особливо в його психолого-педагогічному трактуванні. Найбільш поширена точка зору визначає професійне самовизначення як процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності, який полягає в усвідомленні особистості себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста [4, с. 67].

Професійне самовизначення – складний, багатофакторний перманентний процес професійного вибору. Це процес самопізнання та об'єктивної оцінки старшокласниками власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретним видом діяльності, конкретною професією. У багатьох сучасних дослідженнях учених професійне самовизначення розглядається як процес, що триває протягом усього трудового життя людини. Сутністю поняття професійного самовизначення є усвідомлений, самостійний пошук і знаходження власного особистісного змісту в трудовій діяльності, яку вже вибрали, і всієї своєї життєдіяльності в конкретній соціально-економічній (культурно-історичній) ситуації [2; 4]. Головною метою процесу професійного самовизначення є поступове формування внутрішньої готовності до усвідомленої і самостійної побудови, корекції і реалізації перспектив власного розвитку (професійного), готовності самостійно знаходити особистісно значущі смисли в конкретній професійній діяльності.

Можна стверджувати, що професійне самовизначення старшокласників ґрунтується насамперед на усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної визначеної професійної діяльності і передбачає необхідність врахування низки особливостей. По-перше, зіставлення власних можливостей з психологічними вимогами до професії і до спеціаліста та самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей; по-друге, повне усвідомлення своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей та сприйняття своєї ролі у системі соціальних відносин; і по-третє, вміння робити саморегуляцію поведінки, яка спрямована на досягнення поставленої людиною конкретної мети [5, с. 150].

Вибір професії завжди пов'язаний з професійними інтересами, зацікавленістю, світоглядом та ідеалами людини. Закономірно, що старшокласники відчують труднощі в процесі професійного самовизначення, на який впливають суб'єктивні, об'єктивні та суб'єктивно-об'єктивні чинники, багато з яких стали особливістю сучасного прогресивного розвитку суспільства та ринку праці [6].

Серед факторів, що впливають на професійне самовизначення старшокласників, є зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх можна віднести позиції родини, шкільного педагогічного колективу і однолітків; особисті професійні та життєві плани; орієнтацію на суспільне визнання; інформованість про ті або інші професійні види діяльності. До індивідуально-особистісних якостей, які впливають на процес професійного самовизначення старшокласників, можна віднести свідомість, доброзичливість, дисциплінованість, комунікативні здібності, відкритість досвіду, типи мислення, рівень креативності, наполегливість та такі індивідуально-типологічні якості, як нейротизм та екстраверсія [6; 7].

Важливим індикатором професійної перспективи старшокласників виступає взаємозв'язок індивідуально-особистісних якостей з вибором професії.

Мета нашого дослідження – проведення аналізу факторів, які можуть впливати на самовизначення старшокласників. Під час дослідження старшокласників використано такий психодіагностичний інструментарій, як: диференційно-діагностичний опитувальник (Є. Клімов, модифікація А. Азбель), тестова методика визначення типу мислення і рівня креативності «Профіль мислення» (В. Ганзен, К. Малишев, Л. Огінець), опитувальник «Велика п'ятірка особистісних якостей» (модифікація А. Грецова).

У дослідженні брали участь 40 осіб, учні 10-х класів Харківської спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 156 Харківської міської ради Харківської області віком від 16 до 17 років. Серед них – 27 дівчат і 13 юнаків. У зв'язку з карантинними обмеженнями, пов'язаними зі зростанням захворюваності на коронавірусну інфекцію (COVID-19), дослідження проводились в онлайн-режимі за допомогою Google форм.

Аналіз результатів, одержаних за методикою диференційно-діагностичного опитувальника (Є. Клімов, модифікація А. Азбель), дозволив встановити, що найбільшу перевагу старшокласники (25%) віддають професії групи «Людина – Художній образ» (рис. 1).

Аналіз результатів дослідження щодо особливостей типу мислення старшокласників показав таке: рівень креативного мислення у старшокласників – 23%, знаковий тип мислення – 22%, образний тип мислення – 21%, символічний тип мислення – 18%, предметний тип – 16%. Найбільший прояв має креативне мислення ($M = 9,33$, $\sigma = 2,27$). Це може вказувати на вміння старшокласників нестандартно вирішувати проблеми, знаходити вихід зі складних ситуацій, використовуючи обстановку, предмети та обставини якимось незвичайним чином.

Взаємозв'язки типів мислення та результатів прихильності до різних типів професій, за Є. Клімовим, проілюстровано в таблиці 1. Аналіз взаємозв'язків дав можливість побачити, що наявні позитивні взаємозв'язки між типом професії «Людина–Природа» та

креативним типом мислення та професій типу «Людина–Техніка» та символічним типом мислення.

Рис. 1. Показники прихильності старшокласників до професій різного типу

Таблиця 1

Взаємозв'язки між типами мислення та прихильністю до різних типів професій

Типи мислення і рівня креативності	Групи професій					
	Людина-Природа	Людина-Техніка	Людина-Людина	Людина-Знакова система	Людина-Художній образ	Сама людина
Предметне мислення	0,121	-0,242	0,102	-0,139	-0,034	0,181
Символічне мислення	0,011	0,412*	-0,298	0,248	-0,362*	-0,042
Знакове мислення	0,073	-0,393*	0,245	-0,26	0,153	0,178
Образне мислення	0,044	-0,192	-0,044	-0,324*	0,267	0,209
Креативне мислення	0,312*	0,043	-0,168	-0,188	-0,052	-0,061

Примітка. $p \leq 0,05$.

Результати дослідження учнів старших класів за методикою «Велика п'ятірка особистісних якостей» (модифікація А. Грецова) проілюстровані в таблиці 2.

Таблиця 2

Рівень вираженості особистісних якостей за методикою «Велика п'ятірка особистісних якостей» (модифікація А. Грецова)

Особистісні якості	середнє значення (%)	Рівень вираженості особистісних якостей
Екстраверсія	54	середній
Нейротизм	55	середній
Відкритість	66	вище середнього
Згода	63	вище середнього
Свідомість	67	вище середнього

Взаємозв'язки прихильності до типу професії та особистісних якостей, які аналізувалися за допомогою методики «Великої п'ятірки особистісних якостей» (модифікація А. Грецова), проілюстровано в таблиці 3.

Цікаво, що результати виявили позитивну кореляцію вираженого нейротизму з вибором старшокласниками групи професій «Людина – Природа» ($r_{xy} = 0,413, p \leq 0,05$).

Статистично значущих взаємозв'язків показника відкритості з показниками методики диференційно-діагностичний опитувальник (Є. Клімов, модифікація А. Азбель) визначено не було. Не визначено статистично значущих взаємозв'язків показника згоди з показниками методики диференційно-діагностичного опитувальника (Є. Клімов, модифікація А. Азбель).

Таким чином, проведені дослідження дозволили виявити низку коефіцієнтів кореляції між особистісними якостями і їхнім типом мислення і рівнем креативності та групами професій, які вибирали старшокласники.

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку диференційно-діагностичного опитувальника (Є. Клімов, модифікація А. Азбель) і «Великої п'ятірки особистісних якостей» (модифікація А. Грецова)

Особистісні якості	Групи професій					
	Людина–Природа	Людина–Техніка	Людина–Людина	Людина–Знакова система	Людина–Художній образ	Сама людина
Екстраверсія	0,208	-0,269	0,369*	-0,202	-0,287	0,162
Нейротизм	0,413*	-0,210	0,091	-0,223	-0,058	-0,101
Відкритість	0,247	0,103	-0,183	0,000	-0,021	-0,234
Згода	-0,192	0,011	0,122	0,051	-0,023	0,066
Свідомість	0,381*	-0,064	0,000	-0,084	-0,324*	0,011

Примітка. $p \leq 0,05$.

Загальні показники взаємозв'язків індивідуально-особистісних якостей та груп професій у досліджуваній групі старшокласників подано в таблиці 4.

У результаті аналізу проведеного дослідження можна зробити висновки щодо деяких факторів, які пов'язані з професійним самовизначенням старшокласників. Нижче подано опис аналізу позитивних та негативних кореляційних взаємозв'язків особистісних якостей, які були досліджені, та типів професій.

Встановлено позитивний взаємозв'язок між такими індивідуально-особистісними якостями, як нейротизм, свідомість і креативне мислення, та професіями «Людина – Природа» (0,413*, 0,381*, 0,312* відповідно). Можна припустити, що з підвищенням рівня відповідальності, яке властиве і свідомості і нейротизму, та розвитком творчого мислення старшокласники вибиратимуть професії, предметом праці яких буде природа.

Висновки. Визначені деякі психологічні чинники, що мають зв'язок з формуванням професійного самовизначення старшокласників. Серед факторів, що впливають на вибір професії, можна виділити зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх можна віднести сімейні цінності та традиції, позиції шкільного педагогічного колективу та однолітків, популярність та престижність професії. До індивідуально-особистісних якостей, які впливають на процес професійного самовизначення старшокласників, можна віднести свідомість, відкритість досвіду, доброзичливість, здібності, перевалювання окремих типів мислення, рівень креативності, дисциплінованість, наполегливість, особливості темпераменту та такі індивідуально-типологічні якості, як нейротизм та екстраверсія.

Таблиця 4

Загальні показники коефіцієнтів кореляції індивідуально-особистісних якостей та груп професій у досліджуваній групі

Індивідуально- особистісні якості	Групи професій				
	Людина – Природа	Людина – Техніка	Людина – Людина	Людина – Художній образ	Людина – Знакова система
Креативне мислення	0,312*				
Знакове мислення		-0,393*			
Образне мислення					-0,324*
Символічне мислення		0,412*		-0,362*	
Свідомість	0,381*			-0,324*	
Екстраверсія			0,369*		
Нейротизм	0,413*				

Виявлено взаємозв'язок деяких індивідуально-особистісних якостей старшокласників з їхнім професійним самовизначенням.

Аналіз отриманих емпіричних даних показав позитивний кореляційний взаємозв'язок між символічним типом мислення та групою професій «Людина – Техніка» (0,412*). На основі отриманих даних можна зробити припущення, що з розвитком таких операцій мислення, як аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, у старшокласників буде формуватися бажання пов'язати подальше життя з професіями, де предметом праці є техніка.

Позитивний кореляційний взаємозв'язок визначено також між екстравертованістю та групою професій «Людина – Людина» (0,369*). Можна зробити припущення, що такі особистісні якості старшокласників, як оптимізм, потяг до спілкування, орієнтація на соціальні відносини, спонукатимуть школярів вибирати професії, пов'язані із роботою з людьми.

Кореляційний аналіз виявив також групу від'ємних взаємозв'язків. До такого типу взаємозв'язків можна віднести взаємозв'язки між образним типом мислення і групою професій «Людина – Знакова система» (-0,324*). Можна припустити, що з розвитком у старшокласників образного мислення, яке властиве людям з художнім складом розуму, такі групи професій, де слід працювати з графічними зображеннями і формулами, будуть не до вподоби.

Від'ємна кореляція встановлена також між параметром особистості «свідомість» та групою професій «Людина – Художній образ» (-0,324*) і символічним мисленням та групою професій «Людина – Художній образ» (0,362*). Можна припустити, що з розвитком у старшокласників почуття відповідальності та схильності до аналітики бажання працювати в галузі, яка пов'язана з мистецтвом, буде знижуватися.

Можна припустити, що професії групи «Людина – Техніка» також не будуть цікавити старшокласників, у яких провідний тип мислення – знаковий (-0,393*), у зв'язку з тим, що знакове мислення притаманне гуманітарній спрямованості старшокласника. Кореляційний аналіз показав від'ємну кореляцію між знаковим типом мислення та групою професій «Людина – Техніка».

Слід зазначити, що загалом взаємозв'язок між індивідуально-особистісними якостями та професійним самовизначенням старшокласників слабкий. Це може свідчити про те, що професійне самовизначення старшокласників сформоване не досить.

Список використаної літератури

1. Агалець І. Вплив соціально-педагогічного середовища на професійне самовизначення старшокласників. *Молодь та ринок*. 2018. № 11. С. 105–108.
2. Середа О.Ю. Особливості впливу соціально-психологічних факторів на професійне самовизначення старшокласників. *Психологічний журнал*. 2019. Т. 5. № 11. С. 268–282.
3. Щербань А.Д. Вплив ціннісних орієнтацій старшокласників на їхнє професійне самовизначення. *Габітус*. 2016. Вип. 2. С. 154–157.
4. Колчигіна А.В., Павлій А.К. Професійні настанови старшокласників: статево-рольові особливості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 2. С. 64–70.
5. Чечко І.І. Професійне самовизначення старшокласників у контексті профорієнтаційної роботи у закладах загальної середньої освіти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 146–152.
6. Holland Y.L. Explorations of a theory of vocational choice. *Psychol.* 1968. No. 1. V. 52.
7. Maslow A.H. *Toward a Psychology of Being*. Litton Education Publishing, 1968. 165 p.

INFLUENCE OF INDIVIDUAL AND PERSONAL QUALITIES ON PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF SENIOR PUPILS

Tetyana Sapielnikova

*Ukrainian Engineering Pedagogics Academy
17, Universytetska str., Kharkiv, Ukraine, 61001
tania.art@ukr.net*

Hanna Kazarova

*Ukrainian Engineering Pedagogics Academy
17, Universytetska str., Kharkiv, Ukraine, 61001
ankazarova@gmail.com*

The aim of the study was to analyze the factors that may affect the self-determination of high school students. The following psychodiagnostic tools were used in the study of high school students: differential diagnostic questionnaire (E. Klimov; modification A. Azbel), test method for determining the type of thinking and level of creativity “Thinking Profile”, V. Hansen, K. Malyshev, L. Oginets); questionnaire “Big Five of personal qualities” (modified by A. Gretsov).

It is pointed out that the relevance of the study is determined by the fact that the choice of future profession for each person is an important milestone in his life – it is the choice of his place, the definition of his life position. The solution of this problem, which arises at school age, depends on the active conscious position of high school students, on the ability to make responsible decisions in their lives. Thus, the study of the process of professional self-determination of high school students can open new ways to its fuller and deeper understanding and optimization.

Theoretical aspects of the problem of professional self-determination are analyzed, it is determined that the main conceptual idea, which is based on the justification of professional orientation as a mean of intensifying the process of professional self-determination of senior pupils, is the attitude to the individual as a subject of their own professional and life choice.

Psychological factors that ensure the formation of professional self-determination of senior pupils are defined. Among the factors affecting the choice of profession are external and internal factors. External can include family values and traditions, the position of the school teaching staff and peers, the popularity and prestige of the profession. Individual and personal qualities that affect the process of professional self-determination of senior pupils include consciousness, openness of experience,

goodwill, abilities, transshipment of certain types of thinking, level of creativity, discipline, perseverance, temperament features and such individual-typological qualities as neuroticism and extraversion. The relationship of individual and personal qualities of senior pupils with their professional self-determination is revealed.

Key words: professional self-determination of senior pupils, individual and personal qualities of senior pupils, psychological factors of formation of professional self-determination.

УДК 159.922.27

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.14>

ДИТИНОЦЕНТРИЗМ У СУСПІЛЬСТВІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ТА УСТАНОВКИ БАТЬКІВ

Надія Чепелева

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна, 61002
e-mail: chepn@ukr.net*

У статті представлено теоретичний аналіз наукових розвідок, що розкривають психологічну природу і соціально-психологічний зміст дитиноцентризму у суспільстві, а також емпіричне дослідження серед сімей щодо ознак дитиноцентризму у суспільстві і сімейних системах.

Зміщення фокусу у сімейних системах у бік центральної позиції дітей спостерігається останні десятиріччя, незалежно від того, до якої соціальної групи належить сім'я, яку фінансову основу має.

Причина цього полягає у декількох об'єктивних і суб'єктивних тенденціях: зміні соціальної ситуації в плані покращення соціальних умов існування, посиленні законодавчої бази щодо захисту прав сім'ї і дітей, соціальних тенденціях щодо посилення позиції дітей у сімейних системах, сформованих соціальних стереотипах стосовно ролі дітей у сім'ї.

Сім'я – це соціальний інститут, який постійно трансформується залежно від соціальної ситуації. Дитиноцентризм сучасних сімей сприймається як позитивне явище задоволення потреб дитини і визначає місце дитини на вершині сімейної ієрархії. У дитиноцентричній сім'ї дитина вважається абсолютною цінністю, а її виховання стає центральною справою життя її батьків, при цьому інтереси і задоволення потреб батьків відходять на другий план, а іноді і взагалі не враховуються.

Проведене дослідження підкріпило припущення, що проблема дитиноцентризму у суспільстві має місце, але вона не досить вивчена і не досить порушується у суспільстві. Емпірично підтверджено, що спостерігається стійка тенденція у більшості подружніх пар планувати сімейні справи та дозвілля з огляду на інтереси дітей, що є в принципі нормою для подружжя з дітьми. Але, зважаючи на високий відсоток батьків, які засвідчують відчуття певного тиску суспільної думки стосовно виховання дітей, поряд з відчуттям дитиноцентризму у сім'ї, можна передбачити небезпеку зісковзування у крайній дитиноцентризм, до «культу дитини». Саме мотиви і установки щодо виховання та психологічний стан батьків за цих тенденцій потребують поглибленого вивчення.

Прагнення дбати про матеріальний і духовний бік життя своїх дітей – явище позитивне. Проте гіпертрофоване почуття обов'язку, боргу перед дітьми, часом своєрідне «поклоніння» дитині може призводити до порушення благополуччя батьків, відчуття втраченості власного життя.

Ключові слова: сім'я, материнство/батьківство, дитина, дитиноцентризм, культ дитини, планування сім'ї.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей і закономірностей бажання подружжя мати дітей нині набуває особливої актуальності, народжуваність в Україні в останні десятиліття залишається вкрай низькою, як і вивчення мотивів народження/ненародження дітей. Зокрема, проблема небажання мати дітей або більше дітей зумовлюється не тільки матеріальними статками сім'ї, як зазвичай прийнято вважати у суспільстві, а і соціальними тенденціями ставлення до сімейних цінностей.

Для більшості жінок материнство має велике значення, тому що саме через нього більшість жінок стверджуються у ролі/статусі «матір, жінка». Багатьма дослідниками материнство визнається важливою частиною мотиваційно-потребової сфери жінки та

однією з основних її соціальних ролей. Однак задоволеність жінки якістю виконання цієї соціальної ролі та переживання задоволення від материнства далеко не є однозначною і вивчена не досить. Водночас відчуття задоволеності собою як матір'ю/батьком є дуже важливим для розробки оптимальної моделі поведінки батьків стосовно дитини.

Мета дослідження – теоретично проаналізувати й емпірично визначити вагу і місце концепції дитиноцентризму у сімейній системі та особливості впливу такої тенденції на психологічний стан та установки батьків.

Аналіз проблеми. У всі часи, хоча й акцентували увагу на дітях як одній з функцій сім'ї, до дітей ставилися посередньо, вони ніколи не були головними у сім'ї, завжди займали другорядну позицію щонайменше до набуття здатності приносити користь сім'ї. З правової точки зору, до ХХ сторіччя дитина була абсолютно безправною. Дітей було багато і звичайно більше, ніж дорослих у сім'ї. Якщо повернутися до минулого, тоді діти навіть у дорослому віці не мали права голосу перед батьками, навіть сидіти і говорити в присутності батька. На той час це була необхідна ієрархія. До ХVІ–ХVІІ сторіччя вважалося, що дитина не має особистості. Це відбивалось і у художніх творах як відображенні соціального устрою того часу. Якщо подивитися на картини того часу, то діти завжди розташовувалися на периферії, на чолі сім'ї завжди – чоловік, господар, подібне і у прозових творах – діти частіше відображують якості тих, хто найбільше страждає, знедолені, підкорені світу дорослих і подібне. Лише у ХХ сторіччі почали з'являтися міжнародні і внутрішньодержавні документи про права дитини, а з ними і почалося у суспільстві зародження явища дитиноцентризму. Спочатку це була справді толерантна і гуманна ідея, яка потребувала негайного втілення: дитину необхідно захищати і берегти, пестити, бо вона слабка і потребує допомоги дорослих. Але нині склалася зовсім інша тенденція, протилежна стартовій: у громадській свідомості, яка транслюється суспільству, дитина опинилась на вершині сімейного трикутника, а батьки у його основі.

Інтерес до дитини та дитинства у науковому світі має свою тривалу історію. Реформаторський рух «нового виховання», що виник на рубежі ХІХ–ХХ століть, показав суспільству весь потенціал внутрішнього світу дитини. На думку відомого шведського педагога Е. Кей, дитина у ХХ ст. «має врятувати світ, звільнити людство від воєн, насильства і побудувати рай на Землі» [1]. Дитина опинилась у центрі інтересів суспільства, її проблеми почали активно обговорюватися. Це була зовсім інша дитина, вона будила надії, росла і творила. Завдяки новому руху у вихованні дитина стала «сонцем, навколо якого оберталися різні об'єкти та інституції, дитина стала дорогою яскравою зіркою, про яку дорослі дбали і якою опікувалися...» [2].

І згодом, коли такі тенденції охопили суспільну думку, визначний педагог ХХ ст. Януш Корчак про цей період сказав: «Раптом дитини стало багато». Видатні педагоги міжвоєнної епохи Януш Корчак, Марія Монтессорі, Овідій Декролі, Селестен Френе, Еллен Кей, Софія Русова, Станіслав Шацький та інші зробили все можливе для того, щоб світ дорослих не тільки сприйняв дитину, а й поважав і цінував її з усіма сильними та слабкими сторонами. Дитина мала отримати гідність, повагу і права. Це був перелом у сімейних цінностях у напрямі визнання прав усіх її членів. Ставши центром сімейного та суспільного життя, дитина повинна була не тільки висвітлювати повсякденне життя, а й давати надію на створення кращого світу через дитину, навколо дитини. Але незабаром економічна криза 30-х років ХХ століття, Перша і Друга світові війни порушили ці тенденції, відкинувши такий рух на початок. Дитина перестала бути центром суспільної уваги, вона стала знову насамперед сиротою, жертвою насильства, зняряддям знищення цілих народів, знедолоною.

У другій половині ХХ ст., з подоланням наслідків криз і війн, проблеми дитинства та молоді знову сфокусувалися в центрі уваги суспільства, особливо в контексті студентських рухів та революцій 60-х років, що прокотилися західними університетами. Ці молодіжні протести були також наступом на консервативні традиційні інститути, школу, сім'ю, церкву. У центрі критики виявилася і педагогіка, особливо західноєвропейська соціальна педагогіка кінця ХІХ сторіччя. Альтернативою для домінуючих на той час владних освітніх інституцій була емансипація різного роду громадських груп та громадських меншин. До них належали, зокрема, жінки та діти. Дитина знову мігрує у центр уваги педагогів, психологів, батьків, громадських діячів.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальними є дослідження щодо проблеми дитини та дитинства таких зарубіжних та вітчизняних дослідників: М. дю Буа-Реймон, Г. Крюгера, Б. Сліверського, А. Богуш, Л. Божович, О. Запорожця, Д. Ельконіна, В. Сухомлинського, В. Зеньковського. Роботи цих авторів – своєрідні міркування щодо проблем дитини та дитинства протягом розвитку людської цивілізації. Ці роботи визначають теоретичні та методологічні контексти тогочасних досліджень дитинства та зародження дитиноцентризму (пайдоцентризму, педоцентризму). Зокрема, науковці приходять до визначення сутності дитиноцентризму як виховної концепції, за якою інтереси сім'ї концентруються виключно навколо дитини. Розробці принципу дитиноцентризму присвячені праці П. Блонського, Г. Ващенко, К. Вентцеля, Я. Корчака, О. Макаренка, К. Роджерса, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Зокрема, Януш Корчак дає таке визначення дитиноцентризму – це особистісно орієнтована модель взаємодії дитини та дорослого, яка виявляється у формі рівноправного партнерства засобами спільної активності та діалогу, на основі емпатійності, визнання унікальності природи дитинства з метою забезпечення умов самореалізації та самоактуалізації дитячої особистості [3].

Зазначимо, що реалізація права дитини на повагу є, безперечно, позитивною тенденцією, вона змінює свідомість дорослого, допомагає по-новому сприймати дитину, її значення в житті суспільства як дорослого, так і дитячого.

Проте в останні десятиріччя у розвитку підходів до виховання дітей з'явилася нова тенденція – тренд, мода до декларування крайньо дитиноцентристського типу сім'ї. Для неї характерне підвищення ролі приватного життя, чуттєвого боку шлюбу та інтимності, цінності народження й виховання дітей. Більш-менш рівноправні стосунки між чоловіком і дружиною, до яких прийшло суспільство у своєму розвитку, призвели до усвідомлення та можливості планувати безпосередньо народження дитини, часу народження дітей та їх кількості. А суспільні тенденції особистісного та професійного становлення людини посунули початок сімейного життя і народження дітей з 16–18 років до 20–24 років. Через це соціально обмежується репродуктивний період досить нетривалим часом, з точки зору біологічного віку (в межах 5–15 років), та народженням переважно одного-двох дітей. Така тенденція підкріплюється стереотипною традицією культури нашої країни – сприймати народження одного-двох дітей як достатньої для сімейної системи кількості. Хоча, як ми зазначали в одному з оглядів [4, с. 294], ріст сімейної системи відбувається тільки за кількості від трьох дітей. За невеликої кількості дітей і дитиноцентризмі як виховної філософії бажана дитина часто перетворюється на об'єкт батьківського всеохоплюючого кохання та стійкої прихильності, підкорення мети всієї сімейної системи задовольняти потреби дитини. Отже, дитиноцентристська сім'я за своєю природою переважно є малодітною, адже за більшої кількості дітей ресурс і увага мають розподілятися, що вже передбачає диференційований підхід.

Недоліками дитиноцентризму, на нашу думку, стає, по-перше, порушення гармонійності взаємодії сімейної системи, по-друге, порушуються стосунки між батьками, згодом

вони віддаляються один від одного, втрачається інтимність стосунків. Такий підхід завдає шкоди, інтересам і саморозвитку батьків, які всі свої плани підпорядковують дітям; і самій дитині, адже, звикнувши бути «центром всесвіту», у неї розвивається егоїзм і ускладнюється адаптація до самостійного життя, не формується особиста відповідальність.

Вибірка, методи і результати дослідження. Емпіричне дослідження було проведене на вибірці 65 подружніх пар, що проживають у різних областях України, віком від 20 до 55 років, в яких на момент дослідження було 1–2 дитини і які визнавали, що їхня сім'я має прийнятний матеріальний стан для життя.

Методом дослідження було опитування авторською анкетною, яке включало запитання до подружніх пар щодо ситуацій, пов'язаних з вихованням дитини в контексті зазначеної проблеми. Ключові питання з досліджуваної проблеми були проаналізовані і коротко представлені нижче (таблиця 1).

Таблиця 1

Ставлення батьків до ролі дитини у сім'ї

Питання	Так (%)	Ні (%)	Не могу визначитися з відповіддю (%)
Чи планували ви свідомо народження дитини?	55	40	5
Чи планували ви свідомо кількість дітей у сім'ї?	66	34	0
Чи враховуєте ви у плануванні сімейних справ інтереси дитини?	70	24	6
Ви безперервно дбаєте про дитину, підстраховуючи навіть там, де вона здатна подбати про себе сама?	44	52	4
Ви не навантажуєте дитину домашніми обов'язками, вважаючи, що у неї «має бути дитинство» або «нехай краще вчиться, вона і так втомлюється», але при цьому позбавляєте себе особистого часу та відпочинку?	62	38	0
Доросле дозвілля для вашої родини переважає з урахуванням інтересів дитини? Чи стикаєтеся із ситуаціями, коли бажання чи установка на дитину сильно впливає на це?	71	24	5
Чи відчуваєте ви, що дитина у суспільстві стала посідати більше місце ніж раніше? Або ви відчуваєте тиск суспільства і «культ дитини» в ньому?	65	32	3
Чи стикаєтеся ви з проблемою дитиноцентризму у вихованні власних дітей?	55	39	6
Чи плануєте ви найближчим часом народжувати іще дітей?	39	53	8

Як бачимо з таблиці, планували свідомо народження дитини 55% респондентів, це говорить про те, що більшість сімей усе ж таки замислюються над плануванням сім'ї і ставляться до такого важливого питання, як народження дітей, з відповідальністю. На питання «Чи планували ви свідомо кількість дітей у сім'ї?» відповіли позитивно 66%, що говорить про високий рівень планування народження дітей у сучасних сім'ях, як і зазначалося нами вище, і потребує детального вивчення мотивів певної кількості, в тому числі на ознаки дитиноцентризму. Великий відсоток (70%) відповіли ствердно на питання «Чи враховуєте ви у плануванні сімейних справ інтереси дитини?», що, з одного боку, є об'єктивним для сімей з дітьми, але потребує додаткового вивчення на предмет присутності ознак дитиноцентризму, тобто повного підкорення інтересів сім'ї інтересам дитини.

Як бачимо з таблиці, на питання: «Ви безперервно дбаєте про дитину, підстраховуючи навіть там, де вона здатна подбати про себе сама?» 44% респондентів відповіли «так», що говорить про значний відсоток батьків, які опікуються дитиною, вбачаючи її неспроможною до суттєвої самостійності. 52% відповіли на зазначене питання «ні», що може пояснюватись бажанням виховати самостійність і розподілом відповідальності.

62% батьків ствердно відповіли на питання «Ви не навантажуєте дитину домашніми обов'язками, вважаючи, що у неї «має бути дитинство» або «нехай краще вчиться, вона і так втомлюється», але при цьому позбавляєте себе особистого часу та відпочинку?», з чого видно, що більшість батьків намагається створити для дітей найкращі умови для навчання і відпочинку всупереч власним інтересам. 38% респондентів вважають правильним привчати дитину до домашніх справ.

Великий відсоток (71%) батьків відповідає «так» на питання: «Доросле дозвілля для вашої родини переважає з урахуванням інтересів дитини? Чи стикаєтеся із ситуаціями, коли бажання чи установка на дитину сильно впливає на це?», що демонструє ризиковані тенденції дитиноцентризму і майже повне ігнорування власних інтересів. Таке питання підкріплюється ще одним високим відсотком (65%) з відповіддю «так» на питання: «Чи відчуваєте ви, що дитина у суспільстві стала посідати більше місце ніж раніше? Або ви відчуваєте тиск суспільства і «культ дитини» в ньому?». Водночас на питання: «Чи стикаєтеся ви з проблемою дитиноцентризму у вихованні власних дітей?» 55% відповідають ствердно, що, ймовірно, говорить про те, що різниця в 10% між цими питаннями в тому, що якась кількість людей не вбачають для себе в цьому проблеми, але відчувають зазначену проблему у суспільстві. І все ж таки 55% відповідей «так» у власній сім'ї це доволі високий відсоток, що говорить про те, що зазначена проблема існує для багатьох батьків у тому, що батьки відчувають, що їхні інтереси, вільний час, зайнятість не належать їм, а підкорені дитині.

Водночас 39% подружніх пар не мають проблем з дитиноцентризмом у власній сім'ї. У цьому випадку батьки або не визнають це, або в таких сім'ях зуміли вибудувати гармонійні стосунки, без перекосу у сторону тільки інтересів дитини і мають час на власні інтереси, дозвілля, розвиток.

Щодо питання: «Чи плануєте ви найближчим часом народжувати ще дітей?» більшість, а це 53%, не планує більше мати дітей і тільки 39% респондентів мають плани на поповнення родини. У цьому випадку складніша ситуація, по-перше, за однієї дитини і навіть у разі домінування стратегії дитиноцентризму у вихованні батьки можуть намагатися виконати описану вище соціально-стереотипну «програму батьківства двох дітей». Не можна також відкидати соціально бажані відповіді на кшталт установок «діти – це завжди благо і їх не можна не хотіти». Також можемо припустити, що ці 39% батьків змогли встановити свою ієрархічну піраміду, в якій комфортно перебувати як батькам, так і дітям, батьки не відчувають себе заручниками «культу дитини», вони мають власні інтереси, дбають про саморозвиток і це в змозі передати своїм дітям.

Таким чином, результати показують високий рівень спрямованості батьків на дітей у побудові власного життя, що є безперечно і об'єктивним феноменом для сімей з дітьми. Але є небезпека зісковзування організації життя сімейної системи за типом крайнього дитиноцентризму, де інтереси батьків не просто відсуваються на другий план, а ігноруються. Це підтверджується як питаннями на специфічну спрямованість батьків, так і відчуттям подружжям тиску суспільної установки на дитиноцентризм. З урахуванням того, що у разі крайнього дитиноцентризму далеко не всі батьки визнають, щонайменше відкрито, наявність проблеми, можна передбачити, що рівень проблеми стає критичним. Навантаження

батьків поточними сімейними питаннями, поєднання з професійною діяльністю, якщо ще й накладається установка на дитиноцентризм, то все це призводить до психологічного виснаження. У деяких пар воно може посилюватись впливом розбіжності в ресурсах конкретної пари чи одного з батьків із соціальною установкою на «правильність» виховання і обсягу уваги, що може призводити навіть до руйнування сім'ї («ти/я не здатний забезпечити дитину», втома від обов'язків, втрата уваги від партнера тощо). Дитиноцентризм – це ґрунт для неврозу у батьків, а надалі й у дитини, яка зіткнеться з реаліями світу, що не бажає прогнутися під неї і не реагує на звичні способи продавлювання з її боку. Це ґрунт, на якому добре зростають вміння маніпулювати, непомірна зарозумілість, несамостійність і невміння справлятися з власними проблемами, перекладання відповідальності на іншого. І вкрай погано розвиваються етична позиція, вміння піклуватися, навичка розуміння почуттів та потреб іншої людини, можливість не лише брати, а й давати все те, що необхідно для зрілої комунікації.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна з упевненістю сказати, що проблема дитиноцентризму у суспільстві реально існує, але вона слабо вивчена і мало обговорюється. Можна сказати, що про це не прийнято говорити, бо саме культ дитини останнім часом сильно домінує і порушувати таке питання – це йти проти загальноприйнятої суспільної думки.

Висновки та рекомендації. Аналіз наукової і соціальної літератури, результати дослідження дозволили визначити, що сучасне суспільство має тенденцію до транслювання концепції дитиноцентризму. З упевненістю можна сказати, що така тенденція впливає на психологічний стан батьків та їхнє подальше бажання мати дітей, що з урахуванням демографічної ситуації може становити суттєву проблему.

Так, безперечно, дитина має бути задоволена у своїх ключових потребах, у тому числі забезпечена достатньою увагою батьків. Але час – привілей не лише дитини. У всіх має бути свій час для відпочинку та хобі. Якщо батьки зайняті чимось приємним для себе, то це не менш важливо, ніж робота чи господарські турботи, оскільки це допомагає відновити сили. У необхідному не відмовляти, навчити і навчитись контролювати свої бажання – шлях до гармонійної сім'ї.

Брати змалку дитину «в команду» – ще один спосіб поєднати інтереси дитини і батьків. Якщо вона може надати хоча б малу допомогу, потрібно її просити про це, а потім дякувати. Не вимагати собі чи дитині чогось особливого – питання звички. Намагайтеся розподіляти всі ресурси так, щоб не відбувалося перекоосу у бік інтересів одного. В тому числі принцип «найкраще – дитині», який беззаперечно стає сутністю життя батьків, веде до егоїзму та маніпуляцій.

Задоволення батьківською роллю дає людині найповніше розуміння усвідомленості свого життя, переконаність у тому, що її потенціал реалізовано успішно. Прагнення дбати про матеріальний і духовний бік життя своїх дітей – явище позитивне. Проте гіпертрофоване почуття обов'язку, боргу перед дітьми, часом своєрідне «поклоніння» дитині може призводити до нервових зривів батьків, відчуття втраченості власного життя.

Список використаної літератури

1. Kej Ellen. Vek rebenka, 1906. Moskva : V.M. Sablin.
2. Śliwerski B. Pedagogika dziecka. Studium pajdocentryzmu. Gdańsk : Pedagogika GWP, 2007. 240 s.
3. Корчак Я. Як любити дітей. Київ : Рад. школа, 1976. С. 1–86.
4. Чепелева Н.І. Психологічні перспективи. Вип. 37. Луцьк, 2021, С. 288–302.

CHILDREN'S CENTRISM IN SOCIETY: PSYCHOLOGICAL STATE AND ATTITUDES OF PARENTS

Nadiia Chepelieva

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29, Alchevskikh str., Kharkiv, Ukraine, 61002
e-mail: chepn@ukr.net*

The article presents a theoretical analysis of scientific research that reveals the psychological nature and socio-psychological content of child-centeredness in society, as well as empirical research among families on the signs of child-centeredness in society and family systems.

The focus in family systems has shifted towards the central position of children in recent decades, regardless of the social group to which the family belongs to or its financial basis.

The reason for this stems from several objective and subjective trends: changes in the social situation in terms of improving social living conditions, strengthening the legal framework for the protection of family and children's rights, social trends to strengthen the position of children in family systems, social stereotypes about the role of children in the family.

The family is a social institution that is constantly transformed depending on the social situation. Child-centeredness of modern families is regarded as a positive phenomenon of meeting the needs of the child and determining the child's place at the top of the family hierarchy. In a child-centered family, the child is considered an absolute value, and his or her upbringing becomes the central issue of the parents' lives, with the interests and needs of parents receding into the background, and sometimes not taken into account at all.

The study supported the assumption that the problem of child-centeredness in society exists, but it is insufficiently studied and insufficiently raised in society. It is empirically confirmed that there is a steady trend in most couples to plan family affairs and leisure taking into account the interests of children, which is, in principle, the norm for couples with children. But taking into account the high percentage of parents who feel a certain amount of public opinion pressure on raising their children, along with a sense of child-centeredness in the family, there is a danger of slipping into extreme child-centeredness that is a "child cult". The motives and attitudes towards upbringing and the psychological state of parents are the issues of these trends that need in-depth study.

The desire to take care of the material and spiritual side of their children's lives is a positive phenomenon. However, a hypertrophied sense of duty, duty to children, sometimes a kind of "worship" of the child can lead to a violation of the well-being of parents, a sense of loss of their own lives.

Key words: family, motherhood/fatherhood, child, child-centeredness, child cult, family planning.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.15>

ТІЛЕСНО-РУХОВИЙ ЧИННИК МУЗИЧНОГО ВПЛИВУ НА РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (НА ПРИКЛАДІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ)

Тетяна Черноус

*Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
e-mail: tetiana.chernous@oa.edu.ua*

Вікторія Каламаж

*Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
e-mail: viktorii.kalamatzh@oa.edu.ua*

У статті розглянуто вплив тілесно-рухового складника музичних засобів на розвиток рефлексивного компонента емоційного інтелекту через покращення тілесно-емоційного самоусвідомлення. Як основний чинник впливу використано музично-рухову інтервенцію, побудовану згідно з інтегративною концепцією Орф-підходу. Тілесно-руховий фактор впливу розглянутий з позиції єдності фізичного та психічного компонентів, що відображає дуальну природу психоемоційних проявів. Даними теоретичного аналізу обґрунтовано рефлексивну функцію тілесно-емоційного усвідомлення як один з дієвих чинників формування професійної Я-концепції майбутніх учителів початкових класів. За результатами дослідження виявлено динамічні зміни у рівні тілесної усвідомленості, що дозволило визначити рівень впливу рухового складника музичної діяльності на формування метакогнітивного компонента емоційного інтелекту.

Представлено дані емпіричного дослідження щодо динаміки визначених рухових параметрів самоусвідомлення стосовно підкатегорій «час», «вага», «простір», «потік» (Лабан-Бартенієфф) і рівня важкості/легкості визначення параметрів руху (шкала Лайкерта) до та після музично-рухової діяльності, побудованої за принципами інтегративної концепції Орф-підходу. Зроблено висновок про позитивні тенденції щодо зміни динамічних характеристик самоусвідомлення тілесно-рухових параметрів, що підтверджено застосуванням t-критерію Стьюдента. Згідно з отриманими даними зроблено висновок щодо доцільності використання тілесно-рухового компонента музичного впливу як такого, що відображає психоемоційний стан і може бути використаний як активний чинник впливу у процесі формування емоційних компетенцій майбутніх учителів.

Результати дослідження вказують на ефективність впливу інноваційних педагогічних підходів, зокрема, використання інтегративної концепції Орф-підходу, що базується на музично-танцювально-руховому впливові, на розвиток метакогнітивних навичок самоусвідомлення у структурі емоційного інтелекту майбутніх учителів початкових класів.

Ключові слова: музично-руховий вплив, тілесне усвідомлення, емоційний інтелект, метакогнітивні навички самоусвідомлення, Орф-підхід, професійна Я-концепція, майбутні вчителі початкових класів.

Постановка проблеми. Постійне зростання стресогенних чинників, зумовлених непередбачуваністю зовнішніх обставин, насамперед впливає на представників професій типу «людина–людина», спонукаючи до пошуків ефективних механізмів та засобів формування таких компетенцій майбутніх учителів, як гнучкість та адаптивність, вміння

швидко усвідомлювати емоційні фактори та ефективно впливати на них. Останнє потребує високого рівня самоусвідомленості та рефлексії. Не випадково професійний стандарт сучасного вчителя [1] серед переліку ключових компетенцій передбачає емоційно-етичну, психологічну та рефлексивну, які є засадами формування інших важливих професійних компетентностей, зокрема педагогічного партнерства.

Виклики сьогодення спонукають до пошуків ефективних засобів розвитку емоційного інтелекту майбутніх учителів з урахуванням тілесного та рухового складників емоційного процесу як фактора, що сприятиме не лише успіху у професійній діяльності майбутнього викладача початкових класів, а і слугуватиме профілактикою професійного вигорання в майбутньому. Визначене завдання спонукає нас до вивчення нових підходів у галузях музичної педагогіки, музичної та танцювальної терапії та до їх залучення й адаптації у процес формування професійних компетенцій майбутніх учителів початкових класів. Це обґрунтоване класичними положеннями щодо взаємозв'язків між музичним навчанням та розвитком психічних функцій [2; 3], а також результатами сучасних досліджень, у яких знаходимо підтвердження ефективності музичного впливу на розвиток загального інтелекту та емоційний розвиток [4].

Взаємна детермінованість емоційних та фізіологічних процесів спонукає розглядати руховий фактор музичного впливу як один з чинників, що задіяний у психоемоційному процесі та відображає його. Динамічні зміни рівня тілесної усвідомленості дозволяють визначити рівень впливу рухового складника музичної діяльності на формування рефлексивної здібності як вагомій компетенції емоційного інтелекту майбутніх учителів початкових класів.

Мета статті – встановити особливості взаємозв'язку між впливом тілесно-рухового фактора музичної діяльності та рефлексивною функцією самоусвідомлення як одного зі структурних компонентів емоційного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні дослідження професійного становлення майбутніх учителів початкових класів торкаються переважно формування необхідних для подальшої успішної діяльності компетенцій [5; 6; 7; 8; 9], серед яких значне місце посідають емоційні компетенції, що стосуються навичок розпізнавання емоцій та ефективного їх регулювання. Структуруючи емоційні компетенції майбутніх учителів початкових класів з огляду на їх когнітивний, ціннісний та діяльнісний компоненти, І. Сухопара наголошує на важливості особистісної та міжособистісної домінант [8], що не суперечить провідним концепціям емоційного інтелекту Дж. Мейера, П. Селовея, Д. Карузо, Г. Гарднера, Р. Бар-Она, Д. Гулмана, І. Андреевої, Д. Люсіна та співвідноситься з поглядами низки вітчизняних дослідників емоційного інтелекту [5; 6; 7]. Виходячи з теоретичного аналізу праць Е. Носенко та І. Сухопарі, такі компетенції, як здатність керувати собою, розпізнавати власні емоційні стани, підтримувати відповідний рівень рефлексії та самоусвідомлення поряд з умінням встановлювати й підтримувати контакти з людьми, здатність розуміти людей, розбиратися в їхніх характерологічних особливостях, постає як комплекс необхідних емоційних компетенцій, які необхідно формувати у процесі професійного становлення майбутніх учителів початкових класів [5; 8].

Розгляд психоемоційних чинників у професійному становленні спеціалістів професій типу «людина–людина» пов'язаний з темою становлення професійної Я-концепції майбутніх учителів, представляє професійний образ-Я як динамічну «систему уявлень людини про саму себе, що включає різні індивідуальні й особистісні характеристики» [12]. Поряд з численними аспектами індивідуальних та особистісних характеристик розкривається і аспект тілесності професійного образу Я, зокрема через такі тілесні конструкти, як «образ тіла», «схема тіла», «тілесне» або «фізичне Я», «тілесна усвідомленість» [14; 15; 16].

Ш. Самюель визначає образ тіла як одне з чотирьох вимірювань Я-концепції поряд із самооцінкою, Я-соціальним, Я-когнітивним [13]. Розглядаючи структуру формування Я-концепції майбутніх викладачів, Р. Каламаж пов'язує поняття самосвідомості та рефлексії з людською здібністю до мислення, виводячи переваги рефлексивної самосвідомості у її здатності контролювати дію та психічний досвід. Поряд з цим на основі рефлексивної самосвідомості формується здатність до самоаналізу та аналізу ситуаційних чинників, що актуалізують саморефлексивні процеси [17].

Детермінаційні зв'язки творчості та рефлексії, як необхідної продуктивної дії, процесу усвідомлення, переусвідомлення та трансформації змісту [18], спонукають розглядати процес творчості, зокрема музичної, як засіб розвитку рефлексивного складника емоційного інтелекту. Психологією творчості представлені численні теорії [19], що зумовили появу низки творчих підходів, вплив яких ґрунтується на глибинному емоційному зануренні та активації психоемоційного складника особистості. У межах дослідження розглядатимемо відносно нові погляди на розвиток руху, зокрема у танцювально-руховій терапії [20] та Орф-підході [21], як таких, що ґрунтуються на засадах взаємопроникнення рухового та психоемоційного компонентів. Проведені дослідження щодо ефективності використання цих підходів в освітній галузі стосувались тем тілесної усвідомленості, процесів комунікації [9], психоемоційного аспекту музичної діяльності [22; 23; 24], що створює належне підґрунтя до розгляду цих підходів як засобів розвитку емоційних компетенцій майбутніх педагогів.

Матеріали та методи дослідження. Методика наукового пошуку дозволила визначити характерні особливості взаємозв'язку між руховим елементом музичного впливу та зміною рівня тілесного усвідомлення респондентів. Також були визначені певні дієві чинники впливу тілесного усвідомлення, що сприяли підвищенню рівня саморозуміння та рефлексії фізичного стану респондентів – майбутніх учителів початкових класів.

Методика проведення емпіричного дослідження базувалась на співставленні результатів оцінювання респондентами визначених рухових параметрів та рівня тілесного самоусвідомлення під час процесу самооцінювання до та після музично-рухової інтервенції, методична база якої ґрунтувалась на принципах інтегративної концепції Орф-підходу. Для фіксації змін суб'єктивного рівня відчуттів стосовно важкості/легкості визначення параметрів власного руху було використано шкалу Лайкерта. Емпірична основа дослідження рухової активності базувалась на оцінках якісних характеристик рухових параметрів згідно з методикою Лабан-Бартенієфф (LBMA), зокрема на дослідженні чотирьох факторів категорії «зусилля». Згідно з теорією Р. Лабана, рух людини відображає певні аспекти її особистості, а фактори категорії «зусилля» є основними засобами прояву усвідомлених і неусвідомлених внутрішніх імпульсів та енергії в русі [25]. Згідно з методикою, категорія «зусилля» містить чотири підкатегорії (фактори зусиль), кожна з яких має дві протилежні полярності: «потік» (вільний – зв'язаний), «час» (сповільнений – прискорений), «вага» (важка – легка), «простір» (звужений – розширений). У відповідності до методики Лабан/Бартенієфф (LBMA) були зібрані судження респондентів щодо якісних характеристик тілесних відчуттів, які були відображені у полярностях за кожною підкатегорією.

Дослідження рівня тілесного самоусвідомлення ґрунтувалось на аналізі рівнів важкості/легкості процесу оцінювання респондентами рухових параметрів за шкалою Лайкерта. На початку та після завершення музично-рухової інтервенції за методикою Орф-підходу респондентам було запропоновано відповісти на запитання: «Наскільки важко/легко було визначити якості власного руху за параметрами «час», «вага», «простір», «потік», використовуючи показники шкали Лайкерта: «дуже важко» – 5 балів, «важко» – 4 бали, «помірно важко» – 3 бали, «не важко» – 2 бали, «легко» – 1 бал». Метою застосування

нами таких методик було: відслідковування змін у категоріях «час», «вага», «простір», «потік»; експрес-оцінка рівня тілесної усвідомленості респондентів до та після експерименту. Для перевірки результатів був обчислений t-критерій Стьюдента для залежних вибірок за кожним параметром.

Практична частина емпіричного дослідження вмещувала музично-рухову інтервенцію, побудовану за методичними принципами Орф-підходу. Інтервенція мала на меті творчу взаємодію учасників за допомогою музики та руху, була спрямована на активізацію рівня усвідомлення змін психоемоційного стану у результаті творчого процесу.

Музично-рухова інтервенція складалась з: 1) вільної танцювальної імпровізації; 2) представлення рухової композиції та фокусування на індивідуальних рухових характеристиках учасників, «коло Чейс»; 3) озвучування руху, створення індивідуального супроводу до рухової композиції, віддзеркалення руху та звукового супроводу з фокусуванням на зміні рухових та звукових характеристик; 4) створення цілісної структури з окремих рухових композицій, робота в малих групах; 5) обговорення та рефлексія учасників.

Дослідження проводилось зі студентами спеціальності «Початкова освіта» Національного університету «Острозька академія» та Вінницького педагогічного університету ім. Коцюбинського. У дослідженні взяли участь 28 студентів віком від 18 до 21 років (27 дівчат, 1 хлопець).

Для інтерпретації результатів опитування на визначення респондентами власних рухових параметрів згідно з методикою Лабан/Бартенієфф ми орієнтувалися на те, що показники, нижчі за 4 бали, характеризують ступінь наближення до характеристики руху позначеної як

(-), а показники, вищі за 4 бали, характеризують тенденцію наближення характеристики руху до позначеної як (+).

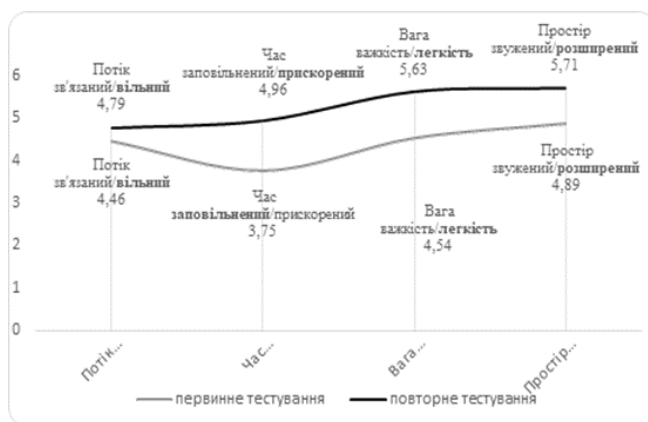
Таблиця 1

Аналіз рухових параметрів згідно із системою Лабан/Бартенієфф (LBMA)

№	Рухові параметри	Первинне опитування, M1	Повтор-не опитування, M2	t-критерій Стьюдента (рівень значимості)	Δ
1	Потік (+)вільний/зв'язаний(-)	4,46	4,79	0,59	0,33
2	Час (-) сповільнений/прискорений(+)	3,75	4,96	0,014	1,21
3	Вага (-)важка/легка(+)	4,54	5,63	0,017	1,09
4	Простір (-)звужений/розширений(+)	4,89	5,71	0,095	0,82

Згідно з методологічною основою, система форм та зусиль Лабан/Бартенієфф (LBMA) розглядає рух як багатофакторний феномен, що вмещує у собі ставлення людини як до самої себе, так і до навколишніх. Цей рух підтримується відповідною тілесною організацією у поєднанні з численною кількістю різних динамічних змін. Система форм та зусиль Лабан/Бартенієфф дозволяє розпізнавати та ідентифікувати комбінації різних змінних, за рахунок яких один і той самий жест може інтерпретуватись як сильний та вагомий або ж слабкий та невпевнений. Згідно з М. Норт, можна виділити властивості, пов'язані з кожною із підкатегорій: «простір – увага», «вага – намір», «час – рішення», «потік – точність» [25].

Згідно з методикою Лабан/Бартенієфф (LBMA), рух респондентів оцінювався у відповідності до наближення до полярних характеристик кожної категорії. За результатами співставлення первинного та повторного тестування на визначення респондентами власних рухових параметрів, згідно із системою Лабан/Бартенієфф, за всіма категоріями руху відзначаємо загальну тенденцію до змін за кожним показником. Водночас за результатами відповіді на запитання щодо важкості/легкості визначення рухових параметрів, за результатами співставлення первинного та повторного тестування відзначаємо тенденцію до зростання рівня тілесної усвідомленості.

Рис. 1. Оцінка динаміки змін у руховому профілі респондентів за системою Лабан/Бартенієфф (LBMA)

Найнижчий показник у разі первинного тестування відзначено за категорією «час» «сповільнений/прискорений» ($M1=3,75$), що відображає тенденцію групи (до початку проведення музично-рухової інтервенції) до сповільнення. Під час повторного опитування за категорією «час» («сповільнений/прискорений») зафіксовано зміну полярностей «сповільнений» на протилежний йому «прискорений» ($M2=4,96$). Зміна полярностей у цьому разі може свідчити про тенденцію групи до прискорення та вказувати на загальне підвищення рівня фізичної активності в групі. Різниця між показниками становить 1,21, що є найбільшою серед усіх категорій, що може свідчити про значний вплив рухового компонента музичного впливу на зміни у категорії «час». За категорією «потік» («зв'язаний/вільний») не було відзначено значних змін. Первинне тестування вказує на загальне тяжіння групи до вільного потоку, для якого є характерним відчуття свободи в рухах, розслабленість м'язів. За результатами повторного опитування ця тенденція зберігається та навіть посилюється, що свідчить про тенденцію до зменшення відчуття напруження у тілі. За категоріями «вага» («важкість/легкість», $M1=4,54$; $M2=5,63$) відзначаємо зростання показників, що визначає їх тяжіння до полярності «легкість». За цією категорією не відзначаємо зміни полюсів, що відображає загальну тенденцію групи до посилення відчуття легкості у тілі. За категорією «простір» («звужений/розширений») $M1=4,89$; $M2=5,71$) також не зареєстровано зміни полярностей, тож зростання показників у межах однієї полярності свідчить про посилення тенденцій до розширення, що може відобразити почуття задоволення та спокою.

Аналіз результатів за t-критерієм Ст'юдента для залежних вибірок встановив високу статистичну значимість результатів за категоріями «вага» ($0,014 \leq 0,05$), що свідчить про

зростання відчуття легкості в тілі, та категорії «час» ($0,017 \leq 0,05$), результати дослідження якої відзначають відчуття прискорення руху. Результати аналізу t-критерію Стьюдента за категоріями «потік» ($0,59 \leq 0,05$) та «простір» ($0,095 \leq 0,05$) вказують на низьку статистичну значимість цих показників. Таким чином, можемо констатувати загальні тенденції до зростання відчуттів прискорення швидкості та легкості у русі як наслідок музично-рухової інтервенції, побудованої за принципами Орф-підходу.

Після аналізу рухових параметрів, згідно із системою Лабан/Бартенієфф (LBMA), респондентів просили визначити за шкалою Лайкерта наскільки важко/легко їм було визначити параметри власного руху за категоріями «потік», «простір», «вага» та «час». Результати показали зміну ступеня важкості/легкості визначення. Так, під час первинного опитування для 14% респондентів було важко визначити параметри власного руху, 54% оцінювали ступінь важкості як посередній, 25% вважали це завдання не важким, 7% визначали ступінь складності як легкий. За результатами бачимо, що лише 1/3 респондентів не відчуває важкості у виконанні завдання. Результати повторного опитування констатували зменшення відсотку тих, хто вважав це завдання важким, з 14% до 4%; частка тих, хто відчував посередній рівень важкості, зменшилася з 54% до 25%; частка респондентів, що вважали це завдання не важким, збільшилася з 25% до 54%; частка респондентів, що вважали це завдання дуже легким, зросла з 7% до 14%. Порівняно з первинним опитуванням бачимо, що вже $\frac{3}{4}$ респондентів (54% та 14%), тобто більшість, не вважають це завдання важким.

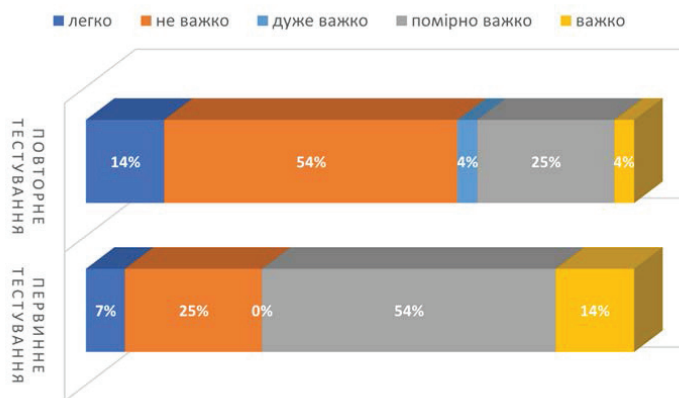

Рис. 2. Визначення ступеня важкості визначення рухових параметрів

Наші попередні дослідження щодо впливу музично-рухових факторів на зміну таких психоемоційних компонентів, як настрій, активність та самопочуття, засвідчили їх позитивну динаміку [26]. Представлене дослідження зафіксувало схожу тенденцію щодо позитивних змін у рівні тілесно-емоційного самоусвідомлення внаслідок музично-рухового впливу. Зафіксовано позитивні зміни у важкості/легкості визначення свого тілесно-емоційного стану за параметрами руху: частка тих, кому «легко» і «не важко» визначити ці параметри, зросла із 32% до 68% унаслідок музично-рухової інтервенції за Орф-підходом. Така тенденція загалом свідчить про позитивний вплив музично-рухових засобів на процеси самоусвідомлення та рефлексії як здатності до самоаналізу та самоспостереження.

Висновки. Дані емпіричного дослідження вказують на позитивний зв'язок між руховими чинниками музичного впливу та розвитком здатності майбутніх учителів початкових класів до самоаналізу та саморефлексії. Дослідженням зафіксований позитивний зв'язок між музично-руховим впливом та підвищенням рівня тілесно-емоційної самоусвідомленості, що засвідчує ефективність впливу рухового компонента на рівні тілесного досвіду.

Теоретичний аналіз наукових джерел з проблематики дослідження виявив зв'язок музично-рухових та тілесно-емоційних параметрів та дозволив визначити такий фактор впливу рухових чинників на рефлексивний компонент емоційного інтелекту, як «тілесно-емоційна усвідомленість».

Результатами емпіричного дослідження зафіксовано позитивний вплив рухового компонента музичного впливу на рівень тілесної усвідомленості та його позитивний вплив на: покращення фокусування на власних тілесних проявах; покращення рефлексивної здатності до аналізу якісних характеристик власного руху; підвищення рівня усвідомленості власних проявів, що сприяло самоусвідомленню та саморефлексії.

Результати дослідження дозволяють зробити висновки щодо доцільності використання рухових параметрів системи форм та зусиль Лабан/Бартенієфф (LBMA) як дієвих факторів впливу на зміну у відчутті тілесних параметрів.

Використання руху як одного з елементів творчого процесу дозволили зробити висновки щодо ефективності використання творчого музикування за принципами Орф-підходу як ефективного музичного засобу впливу на підвищення рівня тілесної усвідомленості, а отже, на рефлексивний компонент емоційного інтелекту.

Дослідження руху як фактора впливу на покращення динамічних характеристик таких категорій руху, як «простір», «час», «вага», «потік», а також на рівень тілесно-емоційного самоусвідомлення вказує на те, що рух як невербальний тілесний прояв психоемоційної реакції на музичний матеріал може бути спрямований на розвиток рефлексивного компонента емоційного інтелекту у майбутніх учителів початкових класів. Водночас рух, як тілесне відображення певного психоемоційного стану, може використовуватись як активний компонент у процесі формування емоційних компетенцій майбутніх учителів.

Список використаної літератури

1. Наказ № 273620 «Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» від 23.12.2020.
2. Виготський Л.С. Вибрані психологічні дослідження. Москва, 1956. С. 18–24.
3. Леонтьев А.Н. Про формування здібностей. *Вопросы психологии*. 1980. № 1. С. 15–24.
4. Пасічник Н.І. Вплив навчання музики на інтелектуальну діяльність учнів: гіпотези і докази. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія*. 2009. Вип. 13. С. 359–374.
5. Носенко Є.Л. Емоційний інтелект як форма прояву важливої складової частини особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості. *Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 18. С. 116–122.
6. Шпак М.М. Психологічні механізми розвитку емоційного інтелекту. *Наука і освіта*. № 5. 2014. С. 104–109.
7. Ракітянська Л. Емоційний інтелект як особистісний чинник професійного становлення майбутнього вчителя. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т.Г. Шевченка». Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 1 (157). С.162–165.
8. Сухопара І. Емоційна компетентність вчителя в контексті нової української школи. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Вип. 1. С. 111–122.

9. Terrón-López M.J., Rodríguez-Jiménez R.M., Velasco-Quintana P.J., & del Mar Caja-López M., Gracia-Parra P. Non-Verbal Teacher Training Program: Emotional Intelligence, Body Awareness and Communication. *Literacy Information and Computer Education Journal*, 2013. No. 4(3). Pp. 1149–1156. URL: <https://doi.org/10.20533/LICEJ.2040.2589.2013.0152>.
10. Карпенко Є.В. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості : монографія. ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника». Дрогобич : Посвіт, 2020. 434 с.
11. Ходоров Дж. Танцевальная терапия и глубинная психология: Движущее воображение. / пер. с англ. Москва : «Когито-Центр», 2009. 221 с.
12. Ренке С.О. Професійний образ «Я» як предмет психології та становлення особистісної ідентичності майбутнього фахівця. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету ім. Огієнка, інституту психології ім. Г.С. Костюка. 2018. Вип. 39. С. 257–271.
13. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии). Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988. 262 с.
14. Ложкин Г.В., Рождественский А.Ю. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов. *Психологический журнал*, 2004, № 2 (25). С. 27–33.
15. Фадеева К.-М.О. Вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 3 (20), С. 165–170.
16. Mehling W., Gopisetty V., Daubenmier J., Price C.J., Hecht F.M., Stewart A. Body awareness: construct and self-report measures. *PLoS One*. 2009. No. 4(5): e5614. DOI: 10.1371/journal.pone.0005614.
17. Каламаж Р.В. Психологія професійної самосвідомості студентів : навчально-методичний посібник. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015, 200 с.
18. Степанов С.Ю. Психология творчества и рефлексии в современных социальных практиках. *Психология творчества: школа Я.А. Пономарева*, 2006. С. 482–511.
19. Карпенко Н.А. Психологія творчості : навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 156 с.
20. Chaiklin S., Schmais C. The Chase Approach to Dance Therapy. *Theoretical Approaches in Dance-Movement Therapy*. Kendall/Hant Publishing House, Iowa, USA. Vol. 1, 1984. 312 p.
21. Hartmann W., Haselbach B. The Principles of Orff-Schulwerk. *The OrffEcho*, 2018. Vol. 52(1), pp. 8–12.
22. Orff G. *Orff Music Therapy: Active Furthering of the Development of the Child.*, St. Louis, MO : MMB Music. St. Louis, 1980, 163 p.
23. Voigt M. Orff Music Therapy: An Overview. *Voices: A World Forum for Music Therapy*, 2003. No. 3(3). URL: <https://doi.org/10.15845/voices.v3i3.134>.
24. Ladan Dezfoolian, Mina Zarei, Hassan Ashayeri, Majid Yoosefi Looyeh. A Pilot Study on the Effects of Orff-Based Therapeutic Music in Children With Autism Spectrum Disorder. *Music and Medicine*. 2013. No. 5(3). Pp. 162–168.
25. Чайклин Ш., Вангрувер Х. (Ред.). Искусство и наука танцевально-двигательной терапии: Жизнь как танец. Москва: Когито-Центр, 2017. С. 419.
26. Черноус Т.Ю., Каламаж В.О. Музично-рухові засоби розвитку самоусвідомлення психоемоційних станів майбутніх учителів початкових класів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія*. 2022. № 14. С. 57–64.

**BODILY-MOTOR FACTOR OF MUSICAL INFLUENCE
ON THE REFLEXIVE COMPONENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
(ON THE EXAMPLE OF FUTURE PRIMARY TEACHERS)****Tetiana Chernous***The National University of Ostroh Academy
2, Seminarskaya, Ostroh, 35800
e-mail: tetiana.chernous@oa.edu.ua***Viktoriia Kalamazh***The National University of Ostroh Academy
2, Seminarskaya, Ostroh, 35800
e-mail: tetiana.chernous@oa.edu.ua*

The article considers the effects of the bodily-motor component of musical means on the development of the reflexive component of emotional intelligence through the improvement of bodily-emotional self-awareness. The musical-motor intervention constructed according to the integrative concept of the Orff Approach is used as the main factor of influence. The results of the study revealed dynamic changes in the level of physical awareness, which allowed to determine the level of influence of the motor component of musical activity on the formation of the metacognitive component of emotional intelligence. The data of theoretical analysis substantiate the reflexive function of body-emotional awareness, as one of the effective factors in the formation of professional self-concept of future primary school teachers. The results of the study revealed dynamic changes in the level of physical awareness, which allowed to determine the level of influence of the motor component of musical activity on the formation of the metacognitive component of emotional intelligence.

The data of empirical research on the dynamics of certain motor parameters of self-awareness Flow, Weight, Space, Time (Laban/Bartenieff) and the level of difficulty/ease of determining motion parameters (Likert scale) due to musical-motor activity based on the integrative concept of Orff Approach are presented. The conclusion about the positive tendencies of dynamic characteristics of self-awareness of bodily-motor parameters is made, which is confirmed by the use of Student's t-test.

The results of the study indicate the effectiveness of innovative pedagogical approaches, in particular Orff Approach based on music-dance-motor influence, the development of metacognitive skills of self-awareness in the structure of emotional intelligence of future primary school teachers.

Key words: musical-motor influence, bodily awareness, emotional intelligence, metacognitive skills of self-awareness, Orff Approach, professional self-concept, future primary school teachers.

УДК 159.923.2-053.81:[316.776.32:004.4]
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.16>

СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО «КАРАНТИННИХ» МЕМІВ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ДОМІНУЮЧИМ СТИЛЕМ ГУМОРУ ТА ОСОБИСТІСНИМИ ДИСПОЗИЦІЯМИ

Олена Черткова

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: olena.chertkova@lnu.edu.ua*

Софія Чолій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: softya.choliy@lnu.edu.ua*

Оксана Сенік

*Український Католицький Університет
вул. Свенціцького, 17, м. Львів, Україна, 79011
e-mail: osenyk@ucu.edu.ua*

Стаття присвячена вивченню ставлення молоді до «карантинних» жартів на тлі пандемії COVID-19, з огляду на домінуючий стиль гумору досліджуваних та їхні особистісні диспозиції. У дослідженні взяли участь 119 осіб, з яких 79,9% – жінки. Досліджувані оцінювали стимульний матеріал – вісім блоків «карантинних» мемів на теми загальної паніки та самонавіювання під час карантину, масового скуповування товарів «першої необхідності», зміни побуту та роботи в умовах карантинних обмежень тощо. Для оцінки гумористичності кожного тематичного блоку використано авторську анкету, яка складалася із восьми запитань, перевірених на гомогенність. Результати перевірки за допомогою а-Кронбаха виявили коефіцієнт гомогенності від 0,81 до 0,87 залежно від тематичного блоку мемів. Для дослідження базових диспозицій особистості використано короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ “ТІРІ-UKR” в адаптації М. Кліманської, І. Галецької; для діагностики стилів гумору – опитувальник Р. Мартіна, що дозволяє виміряти міру вираження афіліативного, самопідтримуючого, агресивного і самопринижуючого стилів гумору. Виявлено, що оцінка гумористичності жартів різної «карантинної» тематики пов'язана з такими стилями гумору, як самопідтримуючий, агресивний та самопринижуючий. Натомість афіліативний стиль гумору, який не передбачає використання сарказму та цинічних жартів, не пов'язаний із позитивною оцінкою «карантинних» мемів. Для диспозиційних характеристик виявлено позитивні зв'язки з окремими тематичними блоками «карантинних» мемів: емоційна стабільність, екстраверсія та відкритість новому досвіду пов'язані із позитивною оцінкою жартів про загальну паніку та самонавіювання, екстраверсія також пов'язана з оцінкою жартів щодо зміни побуту в умовах карантинних обмежень (перехід на дистанційний формат), добросовісність – з оцінкою жартів на тему засобів особистої гігієни та самоізоляції. Статистично значущих зв'язків між диспозицією дружелюбності й оцінкою гумористичності «карантинних» мемів не виявлено. Отже, оцінка мемів як гумористичних пов'язана з тими індивідуальними стилями гумору та особистісними диспозиціями, зміст яких резонує із тематикою «карантинних жартів».

Ключові слова: мему, стилі гумору, особистісні диспозиції, «карантинний» гумор, COVID-19, ставлення до мемів.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 та пов'язані з нею обмеження у сферах спілкування, вільного пересування, роботи та навчання стали неабияким викликом для цілого суспільства. Впровадження багатотижневих карантинів часто сприймалося пересічними українцями неоднозначно: хтось слухняно дотримувався нововведених правил, а хтось виявляв опір змінам, хтось піддався паніці та тривозі, а хтось вважав загрозу значно перебільшеною. Безсумнівно, ці обмеження мали наслідки для кожного індивіда, адже часто приводили до незадоволення потреб сучасної людини, які є основними в забезпеченні її ефективного функціонування. Це і перепони в міжособистісній комунікації (погіршення якості інтеракцій, переважання дистанційного та опосередкованого спілкування, їхня обмеженість, а почасти і повна відсутність) та забезпеченні безпеки (загроза втратити здоров'я, близьких людей, виклики в економічно-фінансовому складнику життєдіяльності, порушення психічної рівноваги, відсутність почуття стабільності тощо). Очевидно, такі умови здатні активувати найрізноманітніші види долаючої поведінки (копінгу): від уникнення до більш активних способів адаптації та боротьби.

Низка українських та закордонних дослідників наголошують на ролі гумору як способу давати раду зі складними життєвими обставинами, відносячи почуття гумору до внутрішніх особистісних ресурсів долаючої поведінки (М. Аргайл, Р. Мартін, Т. Титаренко, О. Зайва та інші). Значний внесок у вивчення проблеми гумору здійснив Р. Мартін у своїй праці «Психологія гумору», де висвітлив розроблену ним концепцію про стилі гумору та співвідніс їх з характерологічними особливостями особистості [1]. Про неабияку роль гумору в переживанні пандемії COVID-19 свідчить миттєве і блискавичне створення специфічних «карантинних» мемів, жартів, образів, які заповнили стрічки соціальних мереж та цифрові ЗМІ. Найбільш активними користувачами окреслених інформаційних джерел є саме молоді люди і можна припустити наявність у них різного ставлення до такого «карантинного» контенту залежно від індивідуального стилю гумору.

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження, присвяченого виявленню особливостей ставлення молоді до «карантинного» гумору з огляду на домінуючий стиль гумору та диспозиційні особливості.

Теоретичне підґрунтя дослідження. Слово «гумор» прийшло до нас з гуморальної медицини давніх греків, де описувало баланс рідин в організмі (з лат. “humor” – людські рідини), який залежав від людського здоров'я та емоційного стану особи [2]. Проте з часом його почали використовувати і в звичному для нас ключі. Так, наприклад, Гіппократ указував на те, що гумор має зцілюючі властивості у боротьбі з хворобами [3, с. 14]. Однак деякі дослідження свідчать про відносно короткотривалий термін використання поняття «гумор»: за твердженням мовознавця А. Мехеда, до XVI століття англійське слово латинського походження “humour” не мало іншого значення, окрім рідини, сирості та вологості [4, с. 118].

Звертаючись до здобутку психологічної науки на тему гумору станом на сьогодні, стикаємось з неймовірним плюралізмом трактування цього поняття, що відображається у сформульованих дефініціях, описах характеристик, притаманних цьому явищу, або ж функціях, описаних у теоріях гумору. Складність визначення поняття гумору пов'язана також з проблемою референту, тобто окресленням того, що ми безпосередньо можемо називати гумором, оскільки це слово вживається для позначення великої кількості різних феноменів. До прикладу, візьмемо речення: «Андрій сьогодні в гарному гуморі» і речення: «Марія має гарне почуття гумору». Очевидно, перше речення скоріше наводить на думку, що досліджуване нами слово тут позначає стан людини, коли ж «гумор» у другому реченні скоріше означає постійну властивість або ж рису характеру. Перш ніж навести конкретні приклади таких визначень, варто згадати про різноманіття синонімів, які суттєво розширюють сприймання терміна, бо є ним об'єднані. І. Вержинська [5, с. 29] наводить такі

прикладі лексем, які є синонімами до гумору, як: комедія, гра слів, комізм, сатира, жарт, висміювання, насмішка, кумедний випадок, веселощі, абсурдність, дотепність, та багато інших. Загалом у цій праці виокремлено близько 50 близьких за значенням слів в англійській та російській мовах. А. Мехед у статті «Таксономії комічного» звертає увагу на необґрунтовану взаємозамінність понять «комічне», «гумор», «іронія», «жарт», «пародія», «сатира», «містифікація», «комічність» та «сміх» [4]. Нині ми зупинимось на притаманному людській психіці феномену «почуття гумору», адже, розглядаючи власне гумор, легко можна перейти у філософські роздуми про категорію комічного і дотепного і не помітити відходу від психічних явищ.

М. Ярошевський, А. Петровський вказують, що у звичайному слововживанні почуття гумору – це здатність людини помічати, фіксувати та осмислювати в явищах навколишньої дійсності їх комічні сторони, емоційно на них відгукуючись, причому обов'язково використовуючи уміння суб'єкта виявляти протиріччя в навколишній дійсності, зберігаючи дружелюбність до об'єкта гумору [6, с. 447]. А. Лук називає почуття гумору самостійною психічною функцією, яка пов'язана з емоціями та інтелектом, проте не є до них зведеною; є здатністю сприймати гумор, але не продукувати його [7]. Психологічний словник Р. Немова пропонує два варіанти визначення цього поняття: в першому знаходимо емоційний компонент у вигляді ставлення («добродушно-глузливе ставлення людини до чого-небудь»), у другому – когнітивний: «вміння жартувати, правильно сприймати жарти на свою адресу, бачити та уявляти те, що відбувається довкола, в комічному вигляді» [8, с. 500]. Ю. Тамберг наводить цілу низку характеристик, які мають бути розвинені у людини з почуттям гумору: образне, асоціативне і логічне мислення, ува, спостережливість, кмітливість, знання і сміливість [9, с. 15].

Вищесказане наводить на думку, що гумор – справді складне і комплексне поняття, яке має синтетичну природу, проблема визначення якого є актуальною і досі. Р. Єршова та Р. Шарапова у своїй концепції гумору як функціональної системи ілюструють складники гумору та їхні взаємозв'язки [10]. У роздумах над тим, як може концептуалізуватися гумор, дослідниці звернули увагу на найпоширеніші його вияви: як поведінковий патерн, здатність, темпераментальна риса, естетична реакція, відношення та копінг-стратегія. Це дослідження ставить акценти на тому, що почуття гумору – ціла суміш з «перцептивних, когнітивних, емоційних, фізіологічних та поведінкових процесів, де індивідуальні характеристики пізнавальної сфери, протікання емоціональних процесів, темпераментальні та характерологічні особливості – лиш невелика частка детермінант гумору» [11, с. 87]. Розглянувши когнітивний, мотиваційний, продуктивний, агітюдно-цільовий, рефлексивно-оцінковий, динамічний, регуляторний та емоційний компоненти гумору, вони дійшли висновку, що гумор є системною властивістю особистості з позицій комплексного системно-функціонального підходу.

Інтегруючи різні підходи до гумору, варто було б розглянути такі його складники. як: 1) фантазія, яка включає вміння будувати асоціативні ряди, вміння ламати звичний причинно-наслідковий зв'язок та вміння мислити неординарно – “outside the box”; 2) начитаність, обізнаність, ерудованість; 3) висока швидкість обробки інформації (здатність своєчасно реагувати на те, що відбувається); 4) рішучість для того, щоб висловитись, та певне вміння робити це; 5) увага до навколишнього середовища (спостережливість); 6) зацікавленість у тому, щоб жартувати (мотивація робити це).

У цьому дослідженні буде фігурувати поняття «карантинний гумор», під яким матиметься на увазі зведення його до ситуації, яка виникла через пандемію COVID-19. До останньої віднесено: зміну умов звичайного існування населення у вигляді карантинних обмежень, зокрема масковий режим, фізичне дистанціювання у вигляді самоізоляції, а

також дистанціювання у місцях масового скупчення людей; введення локдаунів, що не мали однозначних часових рамок, стан загальної паніки та явище самонавіювання, різке збільшення масового скуповування товарів першої необхідності (або того, що ними вважають), зміну умов побуту (тобто можливе примусове зближення членів родини під час запровадження локдаунів), політичні дії щодо намагання врегулювати ситуацію коронавірусу, зміну організації робочого процесу тощо.

Як бачимо, ситуація пандемії суттєво вплинула на нормальне функціонування великої кількості людей, докорінно змінивши спосіб та характер життя: за час пандемії у всього населення змінився побут та реальність у сторону сприймання таких умов як випробування. Нові правила життя, введені «згори», безумовно, створили тиск, стрес та напругу, викликали емоції, які не резонують із уявленнями про спокійне життя, змінили умови життєдіяльності та комунікації. Скоротилися можливості прогулянок й активного дозвілля, а разом із тим і соціальні контакти; люди працювали з дому, живучи наче у «дні бабака», коли кожен день схожий на попередній, доводилося звикати до нових способів контактування з рідними, друзями і колегами за допомогою різних електронних додатків, якщо взагалі вдавалося зберегти робоче місце. Багато сімей стикнулися з конфліктами. Тому умови життя в час пандемії можна окреслити як сповнені стресу та різних загроз, міжособистісних та внутрішньоособистісних криз. Inter-Agency Standing Committee (Міжвідомчий постійний комітет) склав інформаційну записку щодо аспектів психічного здоров'я та психосоціальної підтримки під час спалаху COVID-19, в якій зазначив найбільш поширені емоційні реакції та стани у відповідь на поширення коронавірусної хвороби: найчастіше страх у всіх можливих виявах (інфекціювання та наслідків цього для здоров'я, втрати роботи, соціальне виключення, розлуки з близькими тощо); відчуття безпорадності, нудьги та самотності аж до депресії [12, с. 3].

М. Слюсаревський провів дослідження, у якому проаналізовано тенденції у стані суспільної свідомості в Україні. З-поміж іншого, він звернув увагу на психоемоційне напруження, зумовлене тривалим стресом, яке «має тенденцію до накопичення і тому здатне спричинитися до розгортання відтермінованих дезадаптивних реакцій на пандемію та потягти за собою цілий комплекс небажаних медичних, соціальних та економічних ризиків» [13, с. 68], серед яких автор зазначає психічні розлади, заперечення необхідності обмежувальних закладів і протестні настрої.

Задля уникнення або зменшення психологічного дискомфорту та збалансування свого психоемоційного стану застосовуються ефективні та дієві методи боротьби з такими специфічними навантаженнями – копінг-стратегії. З англійської мови термін «копінг» перекладається як подолання труднощів, справляння з ними. У працях Н. Водоп'янової бачимо доволі широке визначення цього конструкту: поняття «копінг» включене у структуру стресу і перекладається як психологічне подолання або справляння, що включає у себе комплекс способів та прийомів подолання дезадаптації та стресових станів; воно охоплює всі види взаємодії суб'єкта із завданнями зовнішнього або внутрішнього характеру, з труднощами, які необхідно вирішити, уникнути, взяти під контроль або пом'якшити [14, с. 212–213]. Копінг-поведінка буває двох видів: активна та пасивна, де перша спрямована на зміну (усунення) впливу стресогенної ситуації на особистість, а друга – на редукцію емоційної напруги, де стресова чи фруструюча ситуація не змінюється [15, с. 23–25]. Копінг-стратегії досліджували С. Фолкман та Р. Лазарус [16]. Вони запропонували три базові копінг-стратегії: «вирішення проблем», «пошуку соціальної підтримки» та «уникнення». Зважаючи на різноманіття специфіки почуття гумору, цей варіант взаємодії зі стресогенними ситуаціями, а також їх сприйманням може супроводжувати будь-яку з цих базових копінг-стратегій у різний спосіб.

О. Баєр провела масштабний аналіз літератури з проблеми особливостей виявлення гумору як ресурсу психологічного подолання задля того, щоб запропонувати свою класифікацію сфер виявлення, змісту та стилів гумору як ресурсу стресоподолання з позицій когнітивно-експерієнціальної теорії внутрішнього світу особистості [17]. Цей доробок показує, наскільки багато різноманітних виявів може мати гумор як ресурс для психічного подолання. За схожими міркуваннями було проведено квазі-експеримент під керівництвом О. Зайвої, де досліджувався характер зв'язку почуття гумору та психологічного подолання [18]. Ця робота підтвердила наявність стресозахисного потенціалу почуття гумору; реакція на зовнішні обставини з використанням гумору може бути дією несвідомого (психологічний захист) або свідомим зверненням задля отримання ресурсу (психологічне подолання); якщо суб'єкт усвідомлює роль гумору як ресурсу психологічного подолання, то він характеризується як більш успішний у функціонуванні та життєдіяльності.

Втім це не єдине, в чому гумор виявляє себе як потужний інструмент соціальної та внутрішньоособової взаємодії. Очевидно, з погляду різних теоретичних підходів до цього явища функції будуть різними, позаяк у кожному з них представлено свої уявлення та психологічні особливості сприймання та створення гумору, де під різними кутами зору теоретики кожної класифікації зосереджуються на різних проблемах та, відповідно, функціях. Так, наприклад, з теорії переваги впливає, що гумор – це спосіб отримання позиції домінанта над певними явищами та людьми; з теорії невідповідності – реакція на підмічання якогось парадоксу або абсурду; з теорії розради – «звільнення» від емоційного навантаження. Мартін Род у своїй великій праці «Психологія гумору» об'єднує та описує головні категорії психологічних функцій такого явища. Це є когнітивні та соціальні вигоди позитивних емоцій радості, використання гумору для соціальної комунікації та впливу, а також зняття напруги та подолання неприємностей [1, с. 36]. Цілий розділ автор присвячує взаємозв'язку гумору та психічного здоров'я, наголошуючи на важливості його у регулюванні стресу, підтримці міжособистісних стосунків, підтримці емоційного здоров'я тощо [1, с. 308–352]. Дослідження М. Абдуллаєвої демонструє вплив гумору як потужного механізму регуляції емоцій, де він підсилює позитивні емоції та послаблює негативні, а отже, гумор є серйозним засобом для подолання негативних, стресових ситуацій [19].

У дослідженні гумору варто відзначити створений М. Родом з колегами опитувальник стилів гумору “Humor Styles Questionnaire” (HSQ) [1, с. 247–250]. Гумор як своєрідний психологічний захист, що спрямований на збереження цілісності власного «Я», або як конструктивна чи деструктивна форма агресії – таке бачення лягло в основу класифікації стилів гумору на афіліативний, самостверджувальний, агресивний та самопринижуючий. Цікавим є доповнення Г. Квасника, який, дивлячись крізь призму соціальної взаємодії та ролі гумору в ній, розглядає ці стилі як рівні гумористичної активності [11]. Між собою стилі співвідносяться за критеріями спрямованості гумору на себе чи на інших, а також за характером: підтримуючим або принижуючим. При цьому ці стилі поділяються на адаптивні та шкідливі, де перші пов'язані з позитивним психологічним функціонуванням (до них відносять самостимулюючий та афіліативний), а другі – асоціюються з негативними наслідками (агресивний та саморуйнівний стилі).

Отже, як варіант психічної розрядки від напруги, як варіант адаптації до нових умов, як спосіб відволікання від стресу та страхів або ж навіть як спосіб боротьби, багато користувачів Інтернету почали використовувати гумор у вигляді генерації та/або поглинання жартів про коронавірус та самоізоляцію. Злободенні теми набули вигляду картинок із підписами або без, хвилюючі моменти самоізоляції та карантину вмістилися в рамки малюнка, набувши значень, які нівелювали важливість тем та напругу від цієї важливості, з одного боку, а з іншого – поширились, крім фізичної реальності, у віртуальну. Звісно,

були й ті, хто різко критикував такий вияв творчості, посилаючись на етику, мораль, співчуття постраждалим від коронавірусної хвороби людям. Хоча гумор – річ не універсальна (залежно від віку, статі, соціального статусу, індивідуально-особистісних характеристик змінюється як гумор, так і його сприймання та оцінка), меми (тобто жартівливі картинки) поширилися мережею людей з абсолютно різним пережитим минулим, інтересами та вподобаннями, різними особистісними характеристиками. Наприкінці 2020 року було проведене масштабне дослідження емоційного відгуку на «карантинний» гумор у людей, які перебувають на території Італії [20]. Науковці дійшли висновку, що відповідь на гумор залежить від дуже багатьох чинників, серед яких – форма подачі гумору, тема гумору, демографічні фактори, риси характеру, межі психологічної дистанції, рівень освіти тощо.

У цьому дослідженні ми намагались проаналізувати зв'язки реакцій на «карантинний» гумор зі стилями гумору та диспозиціями особистості.

Методологія. У дослідженні взяли участь 119 осіб віком від 17 до 33 років ($M = 21,55$, $SD = 2,98$), з них 23 – чоловіки (19,3%), 95 – жінки (79,9%), 1 – небінарна особа (0,8%). Дослідження проводилося у березні–квітні 2021 року за допомогою використання гугл-форми на добровільних засадах. 75,7% досліджуваних вказали місцем актуального проживання Львівську область, решта 24,3% – це мешканці Київської, Миколаївської, Вінницької, Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Закарпатської, Дніпропетровської, Житомирської, Харківської і Хмельницької областей України.

Для дослідження базових диспозицій досліджуваних використано короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ “ТІРІ-UKR” в адаптації М. Кліманської, І. Галецької. Перевагою цієї методики є коротка форма, яка дозволяє «виявити і виміряти глибинні психологічні риси особистості, виокремлені в дискурсі п'ятифакторної теорії особистості» [21]: екстраверсія (vs інтроверсія), дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність та відкритість новому досвіду. Це опитування складається з 10 варіантів характеристик особистості, кожен з яких починається фразою «бачу себе як людину, яка є...», містять як інверсивні, так і прямі характеристики для досліджуваних осіб.

Для визначення стилів гумору досліджуваних використано опитувальник діагностики стилів гумору Р. Мартіна в адаптації С. Єніколопова, Е. Іванової, А. Зайцевої [22], що дозволяє виміряти міру вираження чотирьох стилів гумору: афіліативного, самопідтримуючого, агресивного і самопринижуючого. 1) Афіліативний гумор (*Affiliative humor*), також відомий як підтримуючий, спрямований на інших. Передбачає розповіді анекдотів про речі, які кожному можуть здатися смішними. Зазвичай це гумор повсякденного життя: тварини та повсякденні явища разом із самою рутиною стають об'єктами жартів. Мета використання такого гумору – об'єднати людей, створити відчуття спільності, щастя та добробуту. Також вони використовуються для того, щоб розрядити обстановку, а також сформувати до себе позитивне ставлення оточуючих. Зазвичай це добрий гумор, який не передбачає сарказму та цинічних жартів. 2) Агресивний гумор (*Aggressive humor*) – цей стиль гумору передбачає приниження, сарказм та допускає образи, глузування. Є деструктивним, спрямованим на інших. Може бути використаний у цілях маніпуляції іншими. 3) Самостимулюючий гумор (самопідтримуючий гумор, *Self-enhancing humor*) – це вміння сміятися з себе та зберігати почуття гумору перед обличчям труднощів та проблем, наприклад, жартувати, коли з тобою трапилось щось погане. Такий гумор використовується як регулятор емоцій та як механізм боротьби зі стресом [13]. Люди, яким притаманний цей стиль гумору, нерідко розповідають кумедні історії з життя, висміюючи невдачі на позитивний лад. Вони намагаються знайти гумор у повсякденних ситуаціях, і по-доброму зробити себе цілком гумору. Є погляд, що цей стиль гумору виконує функцію захисту проти анкіогенних екзистенційних тем і фактів шляхом використання чорного гумору і

самовисміювання [23]. 4) Самопринижуючий гумор (*Self-defeating humor*) – стиль гумору, де люди на агресивний лад принижують самих себе, маючи на меті викликати жалість та співчуття, здобути прихильність значущих інших, або дозволяють оточуючим робити себе об'єктом жартів і готові розділити з ними цей сміх. У їхніх словах лунає мото «бідний я – пошкодуйте». Як і у самостимулюючому стилі, люди із самопринижуючим стилем гумору самі роблять із себе об'єкт насмішок, а інколи і знущань. Стиль є деструктивним, спрямованим на себе.

Учасникам дослідження також було запропоновано оцінити меми на тему «карантинного» гумору. Мемі були розділені на 7 тематичних блоків: 1) загальної паніки та самонавіювання під час карантину; 2) масового скуповування товарів «першої необхідності»; 3) зміни побуту в умовах карантинних обмежень (перехід на дистанційний формат, тобто «перенесення» офісу додому); 4) феномену Миколаївської області в контексті пандемії (там найпізніше почали реєструвати хворих на COVID-19); 5) засобів особистої гігієни та самоізоляції; 6) роботи в час пандемії; 7) політичні теми в контексті пандемії. Кожен блок мемів складався з 3–5 гумористичних картинок, які пропонувалося оцінити за авторською анкетною оцінкою гумористичності стимульного матеріалу. Анкета складалася із 8 запитань на кшталт «У мене покращився настрій після перегляду мемів» (так/ні/змішані відчуття), «Мемі викликали в мене лише позитивні враження» (так/ні/змішані почуття), «Оцініть, наскільки вам було смішно» (дуже розсмішило/це було смішно/нормальні жарти/нічого особливого/зовсім не смішно). Відповіді на запитання анкети переводилися у бали від -1 до 1. Відповідно, кожен тематичний блок мемів міг бути оцінений від -8 до 8 балів. Відповіді на кожен блок мемів були перевірені на гомогенність з метою встановити, чи можна їх використовувати як сумарний показник оцінки гумористичності стимульного матеріалу. Результати показали, що α -Кронбаха для оцінки різних блоків мемів становить від 0,81 до 0,87, що свідчить про високий рівень гомогенності питань авторської анкети, а отже, сумарний показник за анкетною можна використовувати для оцінки гумористичності стимульного матеріалу.

Дані, зібрані за допомогою авторської анкети, а також за допомогою методик ТІРІ та визначення стилів гумору, було перевірено на відповідність нормальному розподілу. Виявлено, що сумарні показники оцінки окремих блоків мемів дещо відхиляються від нормального розподілу, тому для дослідження зв'язків оцінок «карантинного» гумору зі стилями гумору та диспозиціями особистості було використано кореляційний аналіз Спірмена.

Результати емпіричного дослідження. У результаті проведеного кореляційного аналізу були встановлені прямі кореляційні зв'язки між самопідтримуючим, агресивним, самопринижуючим стилями гумору та середньої оцінкою всіх блоків мемів (табл. 1). Статистично значимих зв'язків з афіліативним стилем гумору не виявлено.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки для шкали «Усереднена оцінка блоків мемів»

№	Шкали	Коефіцієнт кореляції r , $p < 0,05$
1	Самопідтримуючий стиль гумору	0,25
2	Агресивний стиль гумору	0,2
3	Самопринижуючий стиль гумору	0,19

Шкала «Самопідтримуючий стиль гумору» позитивно корелює з оцінкою таких блоків мемів з авторського опитувальника: № 1 «Загальна паніка та самонавіюваність»; № 2 «Масове скуповування товарів першої необхідності»; № 3 «Зміна побуту в умовах карантинних обмежень»; № 4 «Миколаївська область» та № 7 «Політичні теми в контексті пандемії», табл. 2.

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки для шкали «Самопідтримуючий стиль гумору»

№	Шкала	Коефіцієнт кореляції r , $p < 0,05$
1	Середня оцінка блоку мемів щодо загальної паніки та самонавіювання (блок № 1)	0,19
2	Середня оцінка блоку мемів щодо різкого збільшення масового скуповування товарів (блок № 2)	0,27
3	Середня оцінка блоку мемів щодо зміни сучасного побуту внаслідок карантинних обмежень (блок № 3)	0,25
4	Середня оцінка блоку мемів щодо феномену Миколаївської області (блок № 4)	0,24
5	Середня оцінка блоку політичних мемів (блок № 7)	0,19

Для шкали «Самопринижуючий стиль гумору» отримано прямі кореляції з блоком № 3 про зміни побуту внаслідок пандемії ($r = 0,25$, $p < 0,05$) та блоком № 4 щодо феномену Миколаївської області ($r = 0,22$, $p < 0,05$).

Шкала «Агресивний стиль гумору» прямо корелює з оцінкою гумористичності блоку № 2 щодо масового скуповування товарів першої необхідності ($r = 0,2$, $p < 0,05$); № 3 щодо зміни побуту в умовах карантинних обмежень ($r = 0,21$, $p < 0,05$); № 4 щодо феномену Миколаївської області ($r = 0,18$, $p < 0,05$) та блоку № 7 про політичні теми в контексті пандемії ($r = 0,19$, $p < 0,05$).

Для шкали «Афіліативний стиль гумору» не отримано статистично значущих кореляцій з оцінкою гумористичності різних блоків «карантинних» мемів.

Шкала «Емоційна стабільність» показала прямий зв'язок із середньою оцінкою всіх блоків мемів ($r = 0,19$, $p < 0,05$) та оцінкою блоку жартів про загальну паніку та самонавіювання зокрема ($r = 0,22$, $p < 0,05$).

«Екстраверсія» прямо пов'язана із середньою оцінкою блоку № 3, що присвячений зміні побуту в умовах карантинних обмежень ($r = 0,19$, $p < 0,05$), та оцінкою блоку № 1 щодо загальної паніки та самонавіювання під час карантину ($r = 0,2$, $p < 0,05$). Оцінка блоку № 1 показала також пряму кореляцію з «Відкритістю до досвіду» ($r = 0,21$, $p < 0,05$).

Шкала «Добросовісність» методики дослідження базових диспозицій прямо корелює з оцінкою блоку № 5 на тему засобів особистої гігієни та самоізоляції ($r = 0,2$, $p < 0,05$).

Для диспозиції «Доброчливість» статистично значущих зв'язків з оцінкою гумористичності різних тематичних блоків «карантинних» мемів не виявлено.

Питання 6 анкети оцінювання блоків мемів, що стосувалося неетичності та/або зневажливості жартівливої картинки, у різних блоках позитивно корелювало зі шкалами «Відкритість новому досвіду» та «Самопідтримуючий стиль гумору» та негативно корелювало зі шкалами «Вік» та «Зміна достатку» (табл. 3).

Отже, чим більше виражений в осіб самопідтримуючий, агресивний чи самопринижуючий стилі гумору, тим вище вони схильні оцінювати «карантинний» гумор, а отже, позитивніше сприймати жарти на злободенні теми, що може свідчити про те, що наведені стилі гумору є одним з варіантів копіngu, який використовується для боротьби зі стресом, зокрема зумовленим COVID-19.

Особи з вищим рівнем самопідтримуючого стилю гумору та більш екстравертовані особи схильні високо оцінювати мему про зміну побуту внаслідок карантинних обмежень. Мему про загальну паніку, масове скуповування товарів, феномен Миколаївської області та політичних діячів та владу в контексті пандемії коронавірусної хвороби викликають в осіб, які володіють умінням сміятися з себе та зберігати почуття гумору перед обличчям

труднощів та проблем, позитивні враження, покращення настрою та бажання переглядати жартівливі картинки і далі.

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки для шкали «Питання 6» щодо етичності жартів

№	Шкала	Коефіцієнт кореляції $r, p < 0,05$				
		Блок 1*	Блок 2	Блок 3	Блок 4	Блок 7
1	Вік	-0,2			-0,2	-0,2
2	Відкритість новому досвіду	0,18	0,19	0,3	0,25	0,31
3	Зміна достатку				-0,19	
4	Самопідтримуючий стиль гумору	0,19	0,28	0,25		0,18

* блок № 1 – мему щодо загальної паніки та самонавіювання; блок № 2 – мему щодо різкого збільшення масового скуповування товарів «першої необхідності»; блок № 3 – мему щодо зміни сучасного побуту внаслідок карантинних обмежень; блок № 4 – мему щодо феномену Миколаївської області в контексті пандемії; блок № 7 – політичні мему в контексті пандемії COVID-19.

Виявлено, що чим більша схильність до самопринижуючого стилю гумору як такої стратегії копінгу, де особи самі роблять із себе об'єкт насмішок, тим вища схильність високо оцінювати мему про відсутність виявлених випадків коронавірусу в Миколаївській області та про пертурбації у звичайному житті людей внаслідок карантинних обмежень. Причини того, що особам із самопринижуючим стилем гумору подобаються жарти саме такої тематики, можуть полягати у такому: припускаємо, що мему на тему зміни побуту через пандемію, що торкнулися чи не кожного, відображають «наболілі» теми: переведення роботи та навчання в онлайн-формат, відсутність соціального середовища і зменшення частоти безпосередніх контактів, певна розслабленість вдома – все це є причиною посміятись із себе, порівнявши контрастні між собою реальності «до» та «під час» карантинних обмежень.

Особам з вищою схильністю до агресивного стилю гумору було цікавіше переглядати мему на політичну тематику, зміну побуту в умовах карантинних обмежень, масове скуповування товарів першої необхідності та Миколаївську область. Отримані результати можна пояснити тим, що ці жарти за своїм змістом спрямовані на висміювання: чи то обставин, в яких ми перебуваємо, чи певних категорій осіб у вигляді жителів певного регіону чи представників влади. Гострота, глузування, певне приниження, тиск на те, що дратує і викликає бурхливі негативні емоції, відображаються в тематиці наведених жартів.

Досліджувані, яким більшою мірою притаманна емоційна стабільність, оцінили всі блоки мемів як більш гумористичні, зокрема, мему на тему загальної паніки та самонавіювання під час карантину.

Також виявлено, що особи з вищим рівнем добросовісності більш високо оцінюють блок мемів № 5 на тему засобів особистої гігієни та самоізоляції; а особам, які є екстравертами та/або відкритими новому досвіду, притаманна схильність вище оцінювати блок № 1 щодо загальної паніки та самонавіювання під час карантину. Отримані результати мають спільне «коріння» в тому, що вище оцінюються ті тематичні блоки, що резонують із диспозиційними якостями особистості: особам, які є старанними та ретельними, більше подобаються жарти про те, де ці якості необхідні – в дотриманні певних систематичних обмежень та вимог; ті ж, хто має тенденцію звертати більшу увагу на зовнішній світ, оцінюють вище жарти про загальносуспільні настрої.

До оцінювання мемів як неетичних та/або зневажливих більше схильні старші особи та ті, хто пережив зміну достатку, що може свідчити про індивідуальні особливості

способу реагування на невідоме та травмуюче. Ті ж, хто мають самопідтримуючий стиль гумору та/або диспозиційно відкриті новому досвіду, навпаки, мають тенденцію негативно відповідати на питання про недоречність такого гумору в поставлених умовах, бо для таких осіб жарт – це ресурс, а не тиск.

Висновки. Проведене дослідження ставлення молоді до «карантинного» гумору в час пандемії COVID-19 дало можливість виявити та проаналізувати взаємозв'язки особистісних характеристик (домінуючого стилю гумору, екстраверсії, дружелюбності, добросовісності, емоційної стабільності, відкритості новому досвіду) та оцінки гумористичності «карантинних» мемів особами молодого віку. Виявлено, що більш позитивно оцінюються ті жартівливі мему, зміст яких резонує з індивідуальним стилем гумору чи особистісною диспозицією. Одержані результати свідчать про актуальність дослідження гумору як одного із копінг-ресурсів у складних життєвих ситуаціях, ситуаціях невизначеності, загрози, надзвичайних ситуаціях тощо. Цікавим напрямом подальших досліджень цієї теми може бути вивчення динаміки ставлення до пандемії та карантину крізь призму гумористичного контенту, дослідження зміни ставлення в результаті адаптації до наявних умов життя, збільшення особистого досвіду безпосередніх контактів із самим вірусом, а також у контексті нових пандемічних тем, наприклад, вакцинації.

Список використаної літератури

1. Мартин РА. Психология юмора / Пер. с англ. под ред. Л.В. Куликова. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 480 с.
2. Етимологічний онлайн-словник російської мови Макса Фасмера. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D1%8E/%D1%8E%D0%BC%D0%BE%D1%80>.
3. Семенова Т.В. Социальная психология комического: социальное познание, компетентное общение, эмоциональная регуляция, личностное саморазвитие, теоретико-эмпирические исследования : учебное пособие. Самара : ПГСГА, 2014. 384 с.
4. Мехед А.С. Таксономії комічного. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського* : збірник наукових праць. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. Вип. 12. С. 117–120. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/kdsm_2010_12_21.pdf.
5. Вержинская И.В. Юмор: история и классификация понятия. *Вестник ЧелГУ*. 2011. № 11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yumor-istoriya-i-klassifikatsiya-ponyatiya>.
6. Ярошевский М.Г., Петровский А.В. Общая психология. *Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах* / ред. А.В. Петровского ; ред.-сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского. Москва : ПЕР СЭ, 2005. 494 с.
7. Лук А.Н. О чувстве юмора и остроумии. Москва : Искусство, 1968. 191 с.
8. Немов Р.С. Психологический словарь. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
9. Тамберг Ю.Г. Как развить чувство юмора. Москва : Флинта, 2005. 272 с.
10. Ершова Р.В., Шарапова Р.З. Представление о чувстве юмора в психологии. *Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика*. 2012. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-chuvstve-yumora-v-psihologii>.
11. Квасник Г.В. Багатовимірність гумору: актуальні дослідження психологічного феномену. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2014. № 47.
12. Inter-Agency Standing Committee. Інформаційна записка. Аспекти психічного здоров'я та психосоціальної підтримки під час спалаху COVID-19. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/5406/file/metnal_health_breifing_note.pdf.

13. Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка. Матеріали онлайн-семінарів “Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка”, 23 квітня 2020 року, та “Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину”, 15 травня 2020 року / під наук. ред. М.М. Слюсаревського, Л.А. Найдьонові, О.Л. Вознесенської. Київ : ІСПП НАПН України, 2020. 121 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf.
14. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 336 с.
15. Божок Н.О. Психологічні особливості копінг-стратегій у фруструючих ситуаціях в юнацькому віці. *Психолого-педагогічні проблеми соціалізації особистості* : збірник наукових праць. Вінниця : ВОППОП, 2013.
16. Folkman S., Lazarus R.S. Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. No. 54(3). Pp. 466–475.
17. Байер О. Походження, зміст та форми виявлення гумору як ресурсу психологічного подолання. URL: https://www.researchgate.net/publication/322489052_Pohodzenna_zmist_ta_formi_viavlenna_gumoru_ak_resursu_psihologicnogo_podolanna.
18. Зайва О.О. Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. Харків, 2005. 19 с.
19. Абдуллаева М.М. Возможности юмора как регулятора стресса. *Прикладная юридическая психология*. 2009. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-yumora-kak-regulyatora-stressa>.
20. Bischetti L., Canal P., Bambini V. Funny but aversive: A large-scale survey of the emotional response to COVID-19 humor in the Italian population during the lockdown. URL: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102963>.
21. Кліманська М.Б., Галецька І.І. Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості TIPI (TIPI-UKR). *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5, Issue 9. Pp. 57–74. URL: https://www.researchgate.net/publication/336237860_UKRAINAIN_ADAPTATION_OF_THE_SHORT_FIVE_FACTOR_PERSONALITY_QUESTIONNAIRE_TIPI_TIPI-UKR.
22. Иванова Е.М., Митина О.В., Зайцева А.С., Стефаненко Е.А., Еникопов С.Н. Русскоязычная адаптация опросника стилей юмора Р. Мартина. *Теоретическая и экспериментальная психология*. 2013. Т. 6, № 2. URL: <http://tepjournal.ru/images/pdf/2013/2/07.pdf>.
23. Смаджа Е. Сміх. Біологія, психіка, культура. Київ : Видавництво Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2017. 160 с.

THE ATTITUDE OF YOUNG PEOPLE TO “QUARANTINE” MEMES IN CONNECTION WITH THE DOMINANT STYLE OF HUMOR AND PERSONAL DISPOSITIONS

Olena Chertkova

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: olena.chertkova@lnu.edu.ua*

Sofiya Choliy

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: sofiya.choliy@lnu.edu.ua*

Oksana Senyk

*Ukrainian Catholic University,
17, Svetsitsky str., Lviv, Ukraine, 79011
e-mail: osenyk@ucu.edu.ua*

The purpose of the presented research was to study the youth's attitudes toward "quarantine" jokes in regard to the COVID-19 pandemic, given the dominant humor style of the participants and their basic personality traits. The study sample comprised of 119 participants, 79.9% of them women. The participants were given the stimulus material – seven blocks of "quarantine" memes on the topics of general panic and self-suggestion during quarantine, mass buying of "essential goods", changes in life and work under quarantine restrictions etc. To assess the humorousness of each thematic block, the author's questionnaire was used, which consisted of eight questions tested for homogeneity. The results of the a-Cronbach test revealed a coefficient of homogeneity from 0.81 to 0.87, depending on the thematic block of memes. To study the basic personality traits, a short five-factor personality questionnaire TIPI "TIPI-UKR" was used in the adaptation of M. Klimanska and I. Galetska; to study individual humor styles – R. Martin's questionnaire was used, which allows to measure the level of affiliative, self-supporting, aggressive and self-deprecating humor styles. It was found that the assessment of the humorousness of jokes on various "quarantine" topics is associated with such styles of humor as self-supporting, aggressive and self-deprecating, whereas the affiliative humor style, which does not involve the use of sarcasm and cynical jokes, is not associated with a positive assessment of "quarantine" memes. For dispositional characteristics, positive relationships were found with certain thematic blocks of "quarantine" memes: emotional stability, extraversion and openness to experience were associated with a positive assessment of jokes about general panic and self-suggestion, extraversion was also associated with positive assessment of jokes about life change in conditions of quarantine restrictions (transition to remote format), and consciousness – with positive assessment of jokes about personal hygiene and self-isolation. There were no statistically significant associations between agreeableness and the assessment of the humorousness of "quarantine" memes. To conclude, the evaluation of memes as humorous is related to those individual styles of humor and personal traits, which resonate with the theme of "quarantine jokes".

Key words: humor styles, personality traits, "quarantine" humor, COVID-19, attitude toward memes.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.17>

**ПРОБЛЕМА ПСИХОСОМАТИЧНОЇ ПАТОЛОГІЇ:
АНАЛІЗ СТАНУ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ВИНИКНЕННЯ,
СПЕЦИФІЧНІСТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ
МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Юлія Чистовська

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
буль. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
e-mail: j.chystovska@ukr.net*

Микола Стеценко

*Черкаська обласна психіатрична лікарня
буль. Павлова, 46, м. Сміла, Україна, 20708
e-mail: tatkorovchenko@ukr.net*

Психосоматична патологія є однією з найбільш актуальних проблем сучасної клінічної психології, а психосоматика – напрямом на стику психології та медицини, що розвивається чи не найбільш динамічно. Дослідження останніх десятиліть дозволили встановити надзвичайно високу ураженість популяції психосоматичними захворюваннями, а також виявити психосоматичну основу у багатьох захворюваннях, що традиційно вважалися суто органічними.

Тенденція до надспеціалізації у медицині з обмеженим навчанням і компетентністю фахівців у вузьких галузях, що панувала із середини ХХ сторіччя, призвела до розрізненості клінічного мислення і фрагментації знань. Традиційний поділ захворювань на соматичні і психічні, що склався історично, не відповідав клінічній реальності, яка свідчила про наявність великих груп захворювань і патологічних станів, що поєднували соматичний і психічний компоненти; такі захворювання вимагали нових теоретичних підходів і потребували інтердисциплінарної моделі етіології і патогенезу з позицій єдності біологічного, психологічного та психопатологічного складників.

Нині не викликає сумнівів факт, що психологічний складник будь-яких соматичних захворювань залишається недооціненим, що негативно впливає на якість діагностики, збільшуючи ризик діагностичних помилок, а також зменшує ефективність лікування та профілактики, однак для правильного розуміння етіопатогенетичних механізмів, адекватних діагностичних, лікувально-реабілітаційних та діагностичних підходів у психосоматичній патології психологічний фактор має вирішальне значення.

Зміни цінностей і орієнтирів в індивідуальній реальності кожної конкретної людини, продиктовані новими соціальними трансформаціями, відчуються на зміні взаємин за всім спектром особистісних систем, від міжстатевих і шлюбних взаємин до духовної сфери і навіть сенсу життя. Незважаючи на наявну проблему у вивченні взаємодії психіки і тіла, нині ні в кого не викликає сумнів, що порушення гармонії між психічними і соматичними процесами призводить до розладів тієї чи іншої сфери людського організму – або соматопсихічної, або психосоматичної.

Ключові слова: психосоматичні розлади, артеріальна гіпертензія, фіброміалгія, біопсихосоціальна модель.

Складнощі інтердисциплінарної інтеграції у сфері психосоматичної медицини пов'язані з багатьма факторами: відірваністю досліджень від клінічної практики, відсутністю їх єдиної методології, а також труднощами узгодження та недоступністю результатів досліджень у різних наукових сферах, зокрема, у психології та медицині: лікарі не досить ознайомлені з

досягненнями сучасної клінічної психології, а психологи часто не орієнтуються у суто клінічних питаннях; істотним обмеженням є також поширена серед клініцистів тенденція спиратися на власний клінічний досвід і судження замість орієнтації на результати сучасних наукових досліджень, особливо у складних випадках і за наявності коморбідної патології [1]. Найбільш повно ця дисоціація проявляється якраз стосовно захворювань, що поєднують соматичний і психічний компоненти; психологічна унікальність та індивідуальний характер психологічних реакцій на захворювання та лікування зазвичай залишаються поза увагою клініцистів, що призводить до невідповідності результатів лікування очікуванням пацієнтів, які почувуються обійденими системою охорони здоров'я. Під час психологічного обстеження такі пацієнти заявляли, що почувуються ображеними, приниженими, ігнорованими лікарями, звинуваченими в імітації захворювання, недолікованими та неадекватно пролікованими; причому такі проблеми були притаманними від 65% до більш ніж 80% пацієнтів з психосоматичною патологією, суттєво впливаючи на кінцеву ефективність лікування.

Пацієнти з психосоматичною патологією зазвичай мають більш або менш тривалу історію обстежень у різних лікарів перш ніж їм вдається встановити правильний діагноз; у середньому пацієнта з психосоматикою до постановки правильного діагнозу оглядали п'ять лікарів різних спеціальностей, що призводило до нераціонального використання людських і матеріальних ресурсів, значних фінансових витрат пацієнта і державної системи охорони здоров'я, і суттєво знижувало економічну ефективність лікувальних і реабілітаційних заходів.

Психосоматичні захворювання є сферою клінічної медицини з однією з найбільших кількістю діагностичних помилок, при цьому хибна діагностика стосується переважно психологічного і психопатологічного складників, а не соматичного.

Слід особливо наголосити, що поширене серед клініцистів уявлення, що психосоматична патологія, на відміну від соматичної, не потребує спеціального лікування, а ігнорування пацієнтом симптомів захворювання призведе до одужання, є хибним і призводить до прогресування захворювання та поступового обтяження стану пацієнта.

Низка авторів звертають увагу на те, що пацієнт з психосоматичною патологією зазвичай сприймається лікарями як складний і незрозумілий, що призводить до подвійного стресу і негативного психологічного впливу: найбільшого стресу зазнають пацієнти, які почувуються незадоволеними і відторгненими клініцистами, але й лікарі реагують на такі випадки сильним стресом, вважаючи пацієнтів з психосоматикою важкими, розчаровувачими і надмірно [2].

М. Dusenbery (2018) звертає увагу на те, що жінкам істотно частіше виставляють неправильний діагноз у разі психосоматичної патології, що свідчить про упередженість за гендерною ознакою і відсутність адекватного розуміння того, як жіночий організм реагує на таке захворювання. При цьому мають місце як прояви гіподіагностики психосоматичної патології, так і помилкової інтерпретації соматичної симптоматики як психопатологічної, наприклад, коли коронарну ішемію судинного генезу намагаються лікувати анксиолітиками, у разі гастроінтестинальної симптоматики незрозумілого походження призначаються нейролептики або порушення менструального циклу внаслідок ендометріозу інтерпретуються як психогенна дисменорея. Це ще більшою мірою актуалізує проблему нозологічної, патогенетичної і клініко-діагностичної диференціації психосоматичної патології, розробки операціональних критеріїв діагностики, а також комплексних підходів до лікування психосоматозів з обов'язковим впливом на соматичний і на психологічний складники захворювання.

Хоча психосоматичні розлади можуть виникнути у будь-якому віці, перші ознаки психосоматичної предриспозитії виявляються ще у дитячому та підлітковому віці і з часом

наростають; зрештою, кількість і важкість психосоматичної симптоматики призводить до формування клінічно оформленого захворювання, що істотно погіршує якості життя і психосоціального функціонування, а також сприяє розвитку патохарактерологічних рис, іпохондричних фіксацій, хронічної тривоги та дистимії.

Сучасне розуміння захворювання еволюціонує від моделі бінарної регресії до біо-психосоціальної медичної моделі, де захворювання розглядається як багатофакторний результат взаємодії біологічних та психосоціальних чинників. Відповідно до цього психосоматичне захворювання визначається як будь-який соматичний стан, що включає органічне або функціональне порушення, спричинене психологічними факторами у процесі його виникнення чи розвитку.

Термін «психосоматика» відсутній у класифікації психічних розладів Американської психіатричної асоціації DSM-V, яка класифікує лише симптоми та синдроми захворювання, але не розглядає причинно-наслідкові зв'язки; у результаті психосоматичні захворювання не ідентифікуються, не діагностуються і не пояснюються як психіатрична патологія. У Міжнародній класифікації хвороб та патологічних станів 10 перегляду – МКХ-10 (і у МКХ-11) також не розглядається психосоматична причинність, хоча загалом така причинність визнається для певних діагностичних категорій; у результаті МКХ лише частково висвітлює психосоматичні стани; наявні також суттєві прогалини у стандартизації визначення та класифікації психосоматичних розладів [3].

Однією з найбільш складних і досі не вирішених проблем є визначення співвідношення психічного і соматичного компонентів у етіології та патогенезі психосоматозів. При цьому спостерігаються протилежні тенденції: з одного боку, накопичується все більше наукових даних щодо ролі психологічного фактора в патогенезі різних соматичних захворювань, з розширенням переліку психосоматозів (наприклад, синдром подразненого кишечника, неспецифічний виразковий коліт, нейродерміти та ін.), а з іншого – для деяких захворювань, які традиційно вважалися психогенними, було встановлено наявність етіологічно відмінних нозоформ (наприклад, гелікобактерна виразка шлунка, ренін-ангіотензину гіпертензія, коронарна ішемія внаслідок мікротромбозу та ін.). Тож надзвичайно важливим напрямом наукових досліджень є вивчення ролі і місця психологічного і соматичного складників у патогенезі психосоматозів; саме ця сфера привертає нині найбільшу увагу.

Сучасні уявлення про патогенетичні механізми психосоматозів базуються на моделі стрес-залежної психосоматичної реактивності, в рамках якої психоемоційний стрес запускає складний фізіологічний механізм алостатичного навантаження (пришвидшеного зносу органів і систем у результаті стресу). Цей механізм включає зсув балансу вегетативної нервової системи з парасимпатичного на симпатичне домінування, зміни у гіпоталамо-гіпофізарно-наднирниковій системі, що супроводжується збільшенням частоти серцевих скорочень, серцевого викиду, дихання, зростання артеріального тиску, підвищення рівня глюкози у крові, посилення притоку крові до скелетних м'язів, активізацію факторів запалення, зниження регенеративної активності, а також зміни у мозковому кровообігу. Короткочасні епізоди гострого стресу зазвичай добре переносяться, але хронічний стрес за наявності певної схильності може справляти потужний руйнівний ефект; чутливість різних органів і систем до стресу у різних людей є індивідуальною і визначається соматичною предрисповидністю.

Найбільш часто психосоматичні порушення проявляються у кардіальній сфері; тісна асоційованість серцево-судинної патології з психічною сферою була продемонстрована багатьма дослідженнями [4]. Патогенетичні механізми кардіологічної психосоматики базуються на активації гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникової системи і симпатичної нервової системи, зниженні тонузу блукаючого нерву, зростання рівня катехоламінів у плазмі,

збільшенні частоти серцевих скорочень, вазоконстрикції та активації тромбоцитарної системи. Пов'язане з цим хронічне зростання рівня протизапальних цитокінів сприяє пошкодженню ендотелію, утворенню бляшок, атеросклеротичних тромбів, оклюзії судин, а також пошкодженню ендотелію судин головного мозку з розвитком гострого коронарного синдрому та гострого порушення мозкового кровообігу [5].

Ключовим завданням у вирішенні проблеми кардіологічної психосоматики є з'ясування нейробиологічних механізмів, що пов'язують психоемоційний стрес із серцево-судинними захворюваннями. Встановлено, що зовнішні стресори викликають складну скоординовану реакцію симпатичної нервової системи, яка мобілізує необхідні ресурси організму для опору небезпеці, і гіпоталамо-гіпофізарно-наднирничкової системи, яка забезпечує підтримання гомеостазу і захищає організм від критичного порушення діяльності органів і систем [6].

Найпоширенішими кардіологічними психосоматозами є есенціальна гіпертензія (ЕГ) та стрес-асоційована ішемічна хвороба серця (ІХС).

АГ є важливим фактором ризику різних захворювань і патологічних станів, зокрема, серцево-судинної патології, порушень мозкового кровообігу (інсультів), ниркової недостатності та інших. АГ асоційована з високим стресовим навантаженням, меншою доступністю рекреаційних ресурсів, гіршим освітнім, професійним, житловим і соціальним середовищем, економічними проблемами, а також з накопиченням стресу, що призводить до підвищеного ризику гіпертонії.

Зміна біологічної, психологічної та соціальної парадигми у медицині призвела до консенсусу стосовно того, що АГ є типовим психосоматичним захворюванням. АГ становить 90–95% усіх випадків артеріальної гіпертензії, а її поширеність у популяції становить 27,9% [7]. Кількість хворих на АГ становить понад 270 мільйонів, і найближчими десятиліттями зростатиме. Складність психосоматичних зв'язків в етіології та патогенезі АГ призводить до глибоких порушень у соматичній та психічній сфері пацієнтів, і зумовлює резистентність цього захворювання до традиційної антигіпертензивної терапії, що привертає увагу дослідників до застосування методів психологічного впливу і корекції психологічного стану пацієнта як етіологічно і патогенетично обґрунтованого втручання. АГ тісно пов'язана із погіршенням якості життя та соціального функціонування пацієнтів, що своєю чергою обтяжує перебіг захворювання і погіршує його прогноз.

Другою за поширеністю та медичними і соціальними наслідками після кардіологічної є гастроінтестинальна психосоматична патологія.

Захворювання травної системи тісно пов'язані з психопатологічною симптоматикою, насамперед депресивною і тривожною; психопатологічна коморбідність призводить до обтяження соматичних симптомів, подовжує терміни лікування та реабілітації і погіршує загальний прогноз захворювання.

Однак, на відміну від серцево-судинної патології, психологічним порушенням у пацієнтів із захворюваннями ШКТ приділяється суттєво менша увага; дослідженнями встановлено, що лікарі-гастроентерологи не розпізнають наявності проблем у психоемоційній сфері більшості пацієнтів, і в результаті до 90% з них не отримують належної корекції та лікування.

Суттєво меншою за поширеністю, але не менш вагомою за психологічними та соціальними наслідками, є психосоматична патологія опорно-рухового апарату, зокрема, фіброміалгія, якою уражено від 2% до 4% популяції, переважно жінки. Незважаючи на відсутність єдиного розуміння етіології і патогенетичних механізмів фіброміалгії, серед більшості дослідників наявний консенсус щодо вирішальної ролі у виникненні

і прогресуванні цього захворювання психосоматичних зв'язків, хоча дискутується також роль нейропатичних, ліквородинамічних та нейрофізіологічних. У разі фіброміалгії зв'язок соматичної і психологічної сфери у патогенезі та клінічній симптоматиці захворювання проявляється особливо яскраво: дослідженнями встановлено коморбідність сомато-вегетативної (больовий синдром, варіабельність серцевого ритму, артеріальна гіпертензія, синдром подразненого кишечника тощо) і психопатологічної (депресія, тривога, дистимія, афективна лабільність, панічні атаки, когнітивні порушення, диссомнії, сексуальні порушення і підвищений ризик суїцидальної поведінки) симптоматики. Закономірним є також значне погіршення якості життя та соціального функціонування пацієнтів, пов'язане як з психологічним, так і із соматичним компонентами захворювання.

Висновки. Психосоматична патологія, зокрема, артеріальна гіпертензія, ішемічна хвороба серця, психосоматичні захворювання травної системи та фіброміалгія, є актуальною проблемою сучасної медицини, а пошук шляхів корекції психоемоційної сфери у разі цієї патології – важливим завданням медико-психологічної науки і практики.

Складність етіопатогенетичних механізмів, високий рівень психічної і соматичної коморбідності у разі психосоматичної патології зумовлює необхідність мультидисциплінарного менеджменту захворювання з обов'язковим включенням до комплексу лікувально-реабілітаційних втручань психотерапевтичних і психокорекційних заходів, що дозволить істотно покращити ефективність лікування, скоротити його терміни, а також запобігти розвитку ускладнень.

Список використаної літератури

1. Boyd C.M., Darer J., Boulton L., Fried L.P., Boulton L., Wu A.W. Clinical practice guidelines and quality of care for older patients with multiple comorbid diseases: Implications for pay for performance. *JAMA*, 2005. No. 294, pp. 716–724.
2. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 576 с.
3. World Health Organization. International Classification of Diseases and Related Health Problems, 10th revision (ICD–10). 2015 version. World Health Organization.
4. Белканиа Г., Дарцмелия В. Гипертония и прямохождение. *Наука и жизнь*. 1996. № 2.
5. Halaris A. Psychocardiology: Understanding heart brain connection. *Psychiatric Times*, 2018. No. 35, pp. 24–29.
6. Сандомирский М.Е. Состояние психической адаптации в условиях хронического психоэмоционального стресса в связи с личностно-типологическими характеристиками : дисс. ... канд. мед. наук. Москва, 2000. 289 с.
7. Wang F., Wang L., Wang Y., Exogenous IGF-1 improves cognitive function in rats with high-fat diet consumption. *Journal of Molecular Endocrinology*, 2020. No. 64(2), pp. 115–123.

THE PROBLEM OF PSYCHOSOMATIC PATHOLOGY: ANALYSIS OF THE STATE OF SCIENTIFIC VIEWS ON THE ORIGIN, SPECIFICITY AND NECESSITY OF MULTI-DISCIPLINE

Yulia Chystovska

*The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko str., Cherkasy, Ukraine, 18031
e-mail: j.chystovska@ukr.net*

Mykola Stetsenko

*Cherkasy Regional Psychiatric Hospital
46, Pavlova str., Smila, Ukraine, 20708
e-mail: tatkorovchenko@ukr.net*

Psychosomatic pathology is one of the most pressing problems of modern clinical psychology, and psychosomatics – a direction at the junction of psychology and medicine, which is developing almost dynamically. Research in recent decades has revealed an extremely high incidence of psychosomatic diseases in the population, as well as a psychosomatic basis in many diseases that have traditionally been considered purely organic.

The trend towards over-specialization in medicine with limited training and competence of specialists in narrow fields, which has prevailed since the middle of the twentieth century, has led to a difference in clinical thinking and fragmentation of knowledge. The traditional division of diseases into somatic and mental, which has developed historically, did not correspond to the clinical reality, which indicated the presence of large groups of diseases and pathological conditions that combined somatic and mental components; such diseases required new theoretical approaches and required an interdisciplinary model of etiology and pathogenesis from the standpoint of the unity of biological, psychological and psychopathological components.

Today there is no doubt that the psychological component of any somatic disease remains underestimated, which negatively affects the quality of diagnosis, increasing the risk of diagnostic errors and reducing the effectiveness of treatment and prevention, however, to properly understand the etiopathogenetic mechanisms, adequate diagnostic, therapeutic, rehabilitation and diagnostic approaches in psychosomatic pathology, the psychological factor is crucial.

Changes in values and orientations in the individual reality of each individual, dictated by new social transformations, are felt in the changing relationships across the spectrum of personal systems, from sexual and marital relationships to the spiritual sphere and even the meaning of life. Despite the existing problem in studying the interaction of mind and body, today no one doubts that the violation of harmony between mental and somatic processes leads to disorders of one or another area of the human body – either somatopsychic or psychosomatic.

Key words: psychosomatic disorders, arterial hypertension, fibromyalgia, biopsychosocial model.

УДК 159.9:37.015

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.18>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ

Ірина Чорна

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
e-mail: irynachorna-@ukr.net*

У статті обґрунтовано актуальність проблеми формування особистості майбутнього професіонала. Визначено роль вибору професії у цьому процесі. Вказано на особливе значення професійного самовизначення випускників школи і те, що профорієнтація у сучасних умовах усе ще не досягла своєї головної мети – формування в учнів професійного самовизначення, яке б відповідало індивідуальним особливостям кожної особистості і вимогам суспільства до сучасного працівника. Проаналізовано сучасні нормативні документи, які регулюють профорієнтаційну роботу в Україні. Зазначено проблему посилення конкуренції у світовому економічному просторі та загострення у зв'язку із цим проблеми формування, відтворення та використання трудового потенціалу. Вказано на важливе соціальне та економічне завдання послідовного розвитку державної системи професійної орієнтації населення, що забезпечує всім громадянам рівні можливості в отриманні профорієнтаційних послуг. Проаналізовано сучасний досвід запровадження спеціальності професійного радника. Проаналізовано досвід зарубіжних країн з організації та здійснення системи профорієнтаційної роботи. Прокоментовано авторський досвід у дослідженні та розробці проблеми профорієнтації та Концепції державної системи профорієнтації в Україні. Проаналізовано провідні наукові дослідження у галузі профорієнтації. У статті надано окремі результати аналізу сучасного стану профорієнтаційної роботи у школі, зокрема психологічних особливостей професійного самовизначення школярів. Здійснено кількісний та якісний аналіз результатів досліджень: професійної спрямованості інтересів школярів із коментарем гендерних відмінностей; глибини та усвідомленості мотивів вибору професії; типу професійної спрямованості; професійних типів особистості; рівня профорієнтаційної обізнаності. На основі систематизації та узагальнення результатів досліджень зроблено висновки щодо рівня розвитку та психологічних особливостей професійного самовизначення випускників шкіл. Дано оцінку сучасному стану профорієнтаційної роботи у школі. Внесено пропозиції щодо покращення якості профорієнтаційної роботи у школі.

Ключові слова: профорієнтація, професійне самовизначення, інтереси, мотиви, здібності, професія.

Актуальність дослідження. Актуальною проблемою нашого часу залишається формування особистості майбутнього професіонала. Неабияку роль у цьому процесі відіграє вибір майбутньої професії. Саме профорієнтаційна робота спрямована на те, щоб допомогти учням зробити цей вибір правильно. Проте, незважаючи на деякі позитивні результати, профорієнтація у сучасних умовах усе ще не досягла своєї головної мети – формування в учнів професійного самовизначення, яке б відповідало індивідуальним особливостям кожної особистості і вимогам суспільства до сучасного працівника.

В умовах глобалізації та посилення конкуренції у світовому економічному просторі загострюється проблема формування, відтворення та використання трудового потенціалу.

За результатами досліджень Світового банку, проведених у 192 країнах, на трудовий потенціал припадає 64 відсотки загального багатства країн.

Трудовий потенціал суспільства визначається характером формування та реалізації здатності до праці кожної особи і значною мірою залежить від професійного вибору та успішності здобуття або зміни професії. Фактором, що сприяє професійному самовизначенню та реалізації здатності до праці особи, є дієва система професійної орієнтації населення. Натепер важливим соціальним та економічним завданням є послідовний розвиток державної системи професійної орієнтації населення, що забезпечує всім громадянам рівні можливості в отриманні профорієнтаційних послуг [1].

З метою забезпечення розвитку державної системи професійної орієнтації населення згідно з пріоритетами державної економічної та соціальної політики і світовим досвідом та конкурентоспроможності національного ринку праці у 2008 році прийнято нову Концепцію державної системи професійної орієнтації населення. Проте досі не досить якісно здійснюється підготовка кваліфікованих фахівців – профорієнталогів.

У 2018 році в Україні вводиться поняття «кар'єрний радник». Кар'єрний радник – співробітник центру зайнятості, який відповідно до цього Порядку забезпечує організацію надання послуг особам, які шукають роботу, зареєстрованим безробітним, здійснює супровід таких осіб з метою їх подальшого працевлаштування [2]. Проте підготовку кар'єрних радників тепер не здійснює жоден ЗВО України. В Україні позитивним досягненням став запуск сайту (2021) Національного проєкту профорієнтації та побудови кар'єри [3].

У США діє національна програма кар'єрних радників у всіх навчальних закладах країни. У Китаї функціонує наймасовіший освітній портал країни; підготовка молоді до робітничих професій (у 2020 р. отримали \$12 млн інвестицій на розвиток). У Німеччині діє загальнонаціональний соціальний ліфт, який починається у школі, де кожен учень має особисту карту з профорієнтації (М. Богуслав, 2021).

Необхідність запровадження особистої профорієнтаційної карти ми обґрунтували ще у 1995 році [4, с. 36] та у низці наступних наукових публікацій розкривали проблеми профорієнтаційної роботи у школі та Концепції державної системи профорієнтації в Україні. У 2001 р. у рамках дисертаційного дослідження ми розробили візрєць особистої профорієнтаційної карти [5, с. 178]. Проте досі не затверджено єдиної форми профорієнтаційної документації для профорієнтаційної роботи шкільного практичного психолога.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці досліджували різні аспекти проблеми профорієнтації та професійного самовизначення: систему профорієнтації (Б.А. Федоришин); діагностичні методики вивчення особистості школярів у цілях надання індивідуальної допомоги у виборі професії (В.Д. Шадриков, Н.П. Воронін, Ю.М. Забрідін); теоретичні і методичні основи профорієнтаційної консультації молоді (Е.А. Клімов); системний підхід до профорієнтації школярів (В.Ф. Сахаров, Н.К. Степаненков); суспільно значущі мотиви вибору професії (Е.М. Павлютенков); формування психологічної готовності до профорієнтаційної роботи, концепцію державної системи профорієнтації в Україні (І.М. Чорна); особливості профорієнтації студентів в умовах вищої школи (Н.Ш. Шадієв, П.А. Шавір, Н.Н. Чистяков); формування елементів духовної культури в процесі підготовки учнів до свідомого вибору професії (Г.П. Шевченко); професійне самовизначення (Л.З. Сердюк) та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Профорієнтація – це науково обґрунтована система заходів, спрямованих на допомогу особистості у виборі майбутньої професії, з урахуванням її інтересів, нахилів, здібностей та вимог кон'юнктури ринку праці.

Завдання здійснення якісних цілеспрямованих, планомірних профорієнтаційних заходів покладається на шкільного психолога. Такі завдання передбачені у його посадовій інструкції. Проте, зважаючи на те, що натеper шкільний психолог, який працює на ставці, згідно з нормами на супроводі має +/- 700 учнів, то забезпечити якісну профорієнтаційну роботу надзвичайно важко. Як результат отримуємо низький рівень професійного самовизначення випускників шкіл, які не готові чітко визначити, яку професію вибрати. Заяви на вступ подають у декілька ЗВО і на різні спеціальності, сподіваючись «вступити хоч кудись». За такого стану справ сподіватись на підготовку висококваліфікованих фахівців не доводиться.

Ми здійснили дослідження сучасного стану профорієнтаційної роботи у школі, зокрема психологічних особливостей професійного самовизначення школярів. Обсяг вибірки – 200 випускників ЗОШ.

З метою визначення спрямованості інтересів було проведено «Орієнтовно-діагностичну анкету спрямованості інтересів» (ОДАСІ) Б.О. Федоришин.

Підлітково-юнацький вік характеризується інтенсивним розвитком інтелектуальних здібностей, формуванням професійних інтересів. Юнаки і дівчата починають обмірковувати свою майбутню професію. У процесі навчання їхні інтереси розподіляються із врахуванням здібностей та практичних навичок. У способах засвоєння навчального матеріалу пізнавальні психічні процеси починають набувати якісно іншої характеристики. У мисленні виявляється здібність до абстрагування, утворення нових понять. Стійкого характеру набувають процеси уваги, пам'яті та інтелектуальна працездатність. Юнаки і дівчата мають схильність до теоретизування з проявом ознак особистісного егоцентризму. Аналізуючи ті або інші сторони навколишнього життя, вони не просто констатують їх, а намагаються при цьому показати свою позицію, особисту участь у можливих змінах цих явищ [6].

Ознакою нахилу учня до професійної діяльності є інтереси. У них проявляється пізнавальна потреба та пізнавальна спрямованість майбутнього фахівця на оволодіння професією і пов'язана з позитивним емоційним станом. Тому своєчасний вияв інтересів сприяє професійному визначенню учня, що і допомагає здійснити професійний вибір [7].

Результати дослідження представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Спрямованість інтересів

№	Назва предмета	Хлопці		Дівчата		Разом:	
		А.К.	у %	А.К.	у %	А.К.	у %
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Фізика	4	4	1	1	5	2,5
2	Математика	7	7	2	2	9	4,5
3	Електро- і радіотехніка	1	1	1	1	2	1
4	Техніка	16	16	2	2	18	9
5	Хімія	2	2	4	4	6	3
6	Біологія	1	1	2	2	3	1,5
7	Медицина	9	9	14	14	23	11,5
8	Геологія і географія	11	11	3	3	14	7
9	Історія	7	7	5	5	12	6
10	Філологія і журналістика	3	3	16	16	19	9,5
11	Мистецтво	9	9	20	20	29	14.5

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
12	Педагогіка	6	6	17	17	23	11,5
13	Сфера обслуговування	15	15	6	6	21	10,5
14	Військова справа	3	3	2	2	5	2,5
15	Спорт	6	6	5	5	11	5,5
	Всього:	100	100	100	100	200	100

*У таблиці відображено лише домінуючий інтерес респондента.

Домінуючим інтересом у хлопців є техніка – 16%, а у дівчат – мистецтво, 20%. На другому місці рейтингу у хлопців – інтерес до сфери обслуговування, 15%, а у дівчат – до педагогіки, 17%. Третє місце у рейтингу інтересів у хлопців – інтерес до геології і географії, 11%, а у дівчат – до філології та журналістики, 16%.

Важливим аспектом професійного самовизначення є глибина і усвідомленість мотивів вибору професії.

Таблиця 2

Мотиви вибору професії

№	Мотиви	Кількість позитивних відповідей	
		А.К.	у % від заг. к-ті
1	Умови праці	105	52,2
2	Процес трудової діяльності	75	37,5
3	Висока матеріальна забезпеченість	190	95
4	Рухлива робота	38	19
5	Спокійна робота	80	40
6	Підвищена відповідальність	9	4,5
7	Самостійне прийняття рішень	82	41
8	Виникнення складних та небезпечних ситуацій	0	0
9	Контакт з людьми	39	19,5
10	Творча діяльність	60	30
11	Часті відрядження	27	13,5
12	Можливість щось створити своїми руками	71	35,5
13	Робота на свіжому повітрі	24	12
14	Романтична професія	72	36
15	Користь продукту праці	24	12
16	Незалежність	108	54
17	Перспективність	102	51
18	Близько до житла	120	60
19	На прохання батьків	137	68,5
20	Інші причини	76	38

*Кожен респондент вибирав кілька мотивів

Домінуючим мотивом вибору професії є висока можливість отримувати велику зарплату – 95%, друге місце – прохання батьків, 68,8%, третє місце – близько до місця проживання, 60%.

Для визначення типу спрямованості ми використали методику діагностики професійної спрямованості Б. Басс.

Таблиця 3

Професійна спрямованість

Спрямованість	Хлопці		Дівчата		Разом	
	А.К.	у %	А.К.	у %	А.К.	у %
На себе	22	22	50	50	77	38,5
На спілкування	18	18	34	34	52	26
На справу	60	60	16	16	76	38
Всього	100	100	100	100	200	100

У хлопців переважає спрямованість на справу – 60%, а у дівчат – на себе, 50%. Загалом домінуючою є спрямованість на себе – 38,5%.

Ступінь зв'язку типу особистості зі сферою професійної діяльності, до якої у неї є природні нахили, ми визначали за допомогою методики Д. Голланда.

Таблиця 4

Професійні типи особистості

№	Типи особистості	Хлопці		Дівчата		Разом	
		А.К.	у %	А.К.	у %	А.К.	у %
1	Реалістичний	62	62	10	10	72	36
2	Інтелектуальний	3	3	5	5	8	4
3	Соціальний	3	3	8	8	11	5,5
4	Конвенційний	14	14	15	15	29	14,5
5	Підприємницький	6	6	22	22	28	14
6	Артистичний	10	10	40	40	50	25
	Всього	100	100	100	100	200	100

Домінуючим типом особистості у хлопців виявився реалістичний тип –60%, а у дівчат артистичний тип – 40%. Другим за рейтингом у хлопців є конвенційний тип – 10%, а у дівчат – підприємницький тип, 22%. На третьому місці у хлопців – артистичний тип, 10%, а у дівчат – конвенційний, 15%. Загалом на першому місці рейтингу реалістичний тип – 36%, на другому артистичний – 25%, на третьому конвенційний – 14,5%.

Якість профорієнтаційної роботи, зокрема обізнаність та сформованість усвідомленого, науково обґрунтованого професійного вибору, ми оцінювали за допомогою анкети. Частковий аналіз представлено у таблиці 5. Представлено кількість правильних відповідей.

Таблиця 5

Рівень профорієнтаційної обізнаності

№	Параметри	Хлопці		Дівчата		Разом	
		А.К.	у %	А.К.	у %	А.К.	у %
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Знання значення вибору професії в житті людини	25	25	40	40	65	32,5
2	Як правильно вибрати професію	25	25	35	35	60	30
3	Що означає формула «Хочу-Можу-Потрібно»	27	27	36	36	63	31,5

Продовження таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8
4	Остаточно вибрали професію*	53	53	62	62	115	57,5
5	Із них* (п. 4) вибрали навчальний заклад із відповідною спеціальністю	40	75,5	50	80,6	90	78,3
6	Не вибрали професію	47	47	38	38	85	42,5
	Всього	100	100	100	100	200	100

Висновки. Аналіз результатів дослідження, систематизація та переведення діагностичних параметрів у співвідносні рівні розвитку виявили низький рівень професійного самовизначення випускників шкіл. Інтереси, заявлені респондентами, лише на 46% співвідносяться із відповідними здібностями. Переважають поверхневі мотиви вибору професії, неусвідомленість значення вибору майбутньої професії. Переважаючою є спрямованість не на справу, а на себе. Переважаючими є реалістичний, артистичний, конвенційний типи особистості. Лише 32% чітко формулюють значення вибору професії у житті людини. Лише 30% знають, як правильно вибирати професію. Значення формули «Хочу-Можу-Потрібно» знають лише 31,5%. Остаточно вибрали професію 57,5% випускників, від їхньої кількості 78,3% зуміли вибрати навчальний заклад із відповідною спеціальністю. Не вибрали професію 42,5% і покладаються «на удачу вступити хоч кудись». Отримані дані свідчать про низький рівень профорієнтаційної обізнаності випускників шкіл. Сучасний стан профорієнтаційної роботи в школі є незадовільним, оскільки вона обмежується загальними, груповими методами роботи. Тобто відсутній індивідуальний підхід до особистості, яка вибирає професію. Такий недолік зумовлений великою кількістю учнів, закріплених за одним психологом, що не дає досить часу для індивідуальної профдіагностичної, профконсультаційної роботи. Це, відповідно, потребує внесення коректив у формування навантаження шкільного психолога. Доцільним є введення у штатний розпис школи психолога-профорієнтолога, у функціональні обов'язки якого буде входити виключно профорієнтаційна робота з учнями. Важливо сформуванню у школярів особистісний сенс вибору професії, розуміння значення цього вибору; усвідомлені, ґрунтовні мотиви; виробити вміння співвідносити власні інтереси, здібності та потреби ринку праці. Здійснюється виконання таких завдань через науково обґрунтовану систему профорієнтації у школі, яка сприятиме самопізнанню, самоосвіті і самовихованню, а також оволодінню професійно необхідними знаннями, вміннями, навичками. У цьому і полягають основні завдання профорієнтації і її системи у загальноосвітніх закладах.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці методичних рекомендацій щодо вдосконалення системи профорієнтації у школі.

Список використаної літератури

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 «Про затвердження Концепції державної системи професійної орієнтації населення». Редакція від 12.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/842-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.12.2021).
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2018 р. № 792 «Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу». Редакція від 23.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2018-%D0%BF#n10> (дата звернення: 15.12.2021).

3. Всеукраїнський проект профорієнтації та побудови кар'єри. URL: <https://hryoutest.in.ua/> (дата звернення: 15.12.2021).
4. Чорна І.М. Психологічні особливості організації профорієнтаційної роботи в школі : методичний посібник. Тернопіль, 1995. С. 36.
5. Чорна І.М. Формування психологічної готовності майбутнього вчителя до профорієнтаційної роботи у школі : дис. ... канд. психол наук : 19.00.07. Київ, 2003. 358 с.
6. Дружинін В.Н. Психологія загальних здібностей. Санкт-Петербург : Пітер, 2002. 368 с.
7. Траверсе Т.М. Психологія праці : навчально-методичний посібник. Київ : Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. 116 с.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF SCHOOLCHILDREN

Iryna Chorna

*Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, M. Krivonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027
e-mail: irynachorna-@ukr.net*

The urgency of problem of forming personality of future professional is substantiated in the article. The role of choosing a profession in this process is determined. The special importance of professional self-determination of school graduates and the fact that career guidance in modern conditions has not yet achieved its main goal – the formation of students' professional self-determination, which would meet the individual characteristics of each individual and society's requirements for modern worker. Modern normative documents regulating career guidance work in Ukraine are analyzed. The problem of intensification of competition in the world economic space and aggravation in this connection of problem of formation, reproduction and use of labor potential is mentioned. The important social and economic task of consistent development of the state's system of vocational guidance of the population, which provides all citizens with equal opportunities in receiving career guidance services is pointed out. The modern experience of introduction of a specialty of the professional adviser is analyzed. The experience of foreign countries in the organization and implementation of the career guidance system is analyzed. The author's experience in research and development of the problem of career guidance and the Concept of the state's system of career guidance in Ukraine is commented. Leading research in the field of career guidance is analyzed. The article presents some results of the analysis of the current state of vocational guidance work at school, in particular the psychological features of professional self-determination of students. Quantitative and qualitative analysis of research results: professional orientation of students' interests depth and awareness of the motives for choosing a profession; type of professional orientation; professional personality types; level of career guidance awareness. Based on the systematization and generalization of research results, conclusions were made about the level of development and psychological characteristics of professional self-determination of school graduates. An assessment of the current state of career guidance work at school is given. Suggestions have been made to improve the quality of career guidance work at school.

Key words: career guidance, professional self-determination, interests, motives, abilities, profession.

УДК 159.922.27

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.19>

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Михайло Чорний

*Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 1, м. Тернопіль, Україна, 46009
e-mail: mykhailo.chornyi.psm@gmail.com*

Стаття присвячена дослідженню психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи. Відзначено мету та завдання, основні історичні віхи становлення соціальної роботи, специфіку діяльності. Вказано на соціальну значущість та відповідальність професійної діяльності соціального працівника. Підкреслено необхідність формування професійних компетентностей, відповідної підготовки як професійної, так і психологічної, зокрема, формування психологічної готовності до професійної діяльності у сфері соціальної роботи як запоруку її ефективності.

У статті здійснено контент-аналіз теоретичних підходів до проблеми психологічної готовності до соціальної роботи. Здійснено аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених психологічній готовності соціальних працівників до професійної діяльності.

Проаналізовано, систематизовано та узагальнено різні авторські визначення психологічної готовності до соціальної роботи та її структурних компонентів. Розкрито різні теоретичні трактування змісту та значущості кожного компонента, його змістового навантаження, дослідженого та обґрунтованого автором. Представлено різні авторські підходи до визначення домінуючого значення певного складника психологічної готовності майбутнього соціального працівника для успішної професійної реалізації у сфері соціальної роботи.

У статті відображено часткові результати динаміки дослідження проблеми психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи. Зокрема, виявлено відмінності у трактуванні змістового навантаження ідентичних компонентів у наукових підходах різних авторів. Також відображено відмінності у визначенні психологічної готовності до соціальної роботи та відмінності у її структурі.

Відзначено необхідність у розробці авторського визначення психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами та розробці її структури.

Ключові слова: професійна діяльність, соціальна робота, соціальний працівник, психологічна готовність, структурні компоненти.

Актуальність дослідження. Одним із чинників рівня розвитку суспільства є якість соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їхніх негативних наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціальна робота належить до професій, які виникли у другій половині XIX століття і розвиваються на основі всезростаючого запиту сучасного суспільства стосовно створення дієздатної системи соціальної допомоги населенню. Історія створення і формування основних ідей, підходів, концептів, мети, принципів, технологій, методів і засобів соціального практикування давня, ґрунтується вона на поступовому розвитку й удосконаленні уявлень соціуму та окремих особистостей про зміст, структуру, особливості людинознавчої діяльності, про способи налагодження ситуативної соціальної взаємодії. Система соціальної допомоги пройшла шлях від філантропного підходу в підтримці соціально

вразливих верств населення, людей, які потрапили у ту чи іншу скрутну життєву ситуацію, до появи такого виду професійної допомоги, як соціальна робота, що призначена створювати засадничі умови не тільки для соціального забезпечення громадян, а й для розвитку їхніх можливостей і вміння вибудовувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси у здоланні життєвих криз і колізій, позитивно самореалізуватися у громадянському та особистому повсякденні [1, с. 8].

Робота соціального працівника є соціально значущою та відповідальною і вимагає відповідної підготовки як професійної, так і психологічної.

Мета – здійснити контент-аналіз теоретичних підходів до проблеми психологічної готовності до соціальної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічну готовність соціальних працівників до професійної діяльності досліджували такі вчені, як: Т.В. Аветісян, Т.А. Голубенко, Н.М. Горішна, Н.С. Горобець, І.А. Зимня, В.В. Камаєва, О.Г. Карпенко, А.Й. Капська, Р.В. Лаврецький, А.С. Лоза, Т.В. Мазур, А.О. Мудрик, Н.Б. Павлишина, М.В. Підгурська, О.Г. Піонтківська, О.В. Плахотник, К.В. Рейда, Р.Д. Санжаєва, В.В. Савіцька, Н.А. Сейко, С.М. Стрельбицька, С.А. Товщик, О.І. Тополь, Л.Т. Тюптя, О.Л. Файчук, А.В. Фурман, Т.Ф. Яркіна та інші.

Виклад основного матеріалу. На думку О.І. Тополь (2011 р.), професійне становлення фахівця соціальної сфери є цілісним і безперервним процесом розвитку практичної, освітньої й дослідницької діяльності особистості у соціальній сфері, орієнтованим на формування професійних знань, умінь, навичок та особистісних якостей, адекватних кваліфікаційним вимогам й етичному стандарту професії.

О.І. Тополь зазначає, що велике значення для успішної професіоналізації фахівця із соціальної роботи має мотиваційний складник, що зумовлює професійну придатність до практичної роботи [2, с. 76–77].

Натомість когнітивний компонент має містити знання, які характеризуються світоглядним розумінням людини її природного та соціального оточення; загальні професійні знання про культуру здоров'я як складник загальної культури особистості; психолого-педагогічні знання про закономірності всебічного розвитку особистості; інтегровані предметні знання про цінності здоров'я та здорового способу життя як основи активної життєдіяльності та особистісного розвитку людини; методичні знання про застосування здоров'язберігаючих технологій у соціальній роботі та ефективні заходи щодо особистої безпеки життєдіяльності й навколишнього середовища.

Особистісний компонент становлять: мотиваційно-ціннісні орієнтації (прийняття цінності здоров'я, інтерес та готовність до різноманітних видів здоров'язберігаючої діяльності); соціальна орієнтація (готовність до виконання соціальних функцій і ролей у професійній та соціокультурній сферах); професійна орієнтація на здоров'язбереження об'єктів соціальної роботи; особистісні якості, необхідні для здійснення здоров'язберігаючої діяльності; рефлексивний складник (усвідомлення і присвоєння способів підтримки здоров'я).

Діяльнісний компонент містить систему спеціальних здоров'язберігаючих умінь і навичок (позитивне відношення до власного здоров'я та здоров'я об'єктів своєї безпосередньої діяльності, володіння сучасними засобами психофізичної діагностики стану здоров'я та вміння їх застосовувати на практиці, вміння проектувати індивідуальні траєкторії розвитку і вдосконалення способів збереження здоров'я клієнтів), а також загальнопедагогічні та професійні вміння і навички соціальної роботи (організаторські, аналітичні, проєктувальні, комунікативні, корекційні та ін.). Єдність та взаємодія зазначених компонентів є необхідною умовою для ефективного використання здоров'язберігаючої компетентності соціальним працівником під час виконання професійних завдань [2, с. 77].

Т.В. Мазур (2013 р.) вважає, що кваліфікаційні вимоги до працівника соціальної служби роблять необхідним виділення операційного компонента у психологічній готовності до професійної діяльності соціальних працівників, знання і володіння психологічними основами майбутньої професійної діяльності.

Психологічна готовність до професійної діяльності соціальних працівників – це цілісне системне особистісне новоутворення, що виявляється, з одного боку, як якість особистості, а з іншого – як її психічний стан і забезпечує цілеспрямований розвиток і зміну особистості в період навчання для ефективного виконання майбутньої професійної діяльності. Під «якістю особистості» ми розуміємо сформованість певної системи якостей і професійних умінь у студента, необхідних для виконання майбутньої професійної діяльності; відповідність особистості студента, його знань і умінь цим вимогам. А під «психічним станом особистості» – гуманістичну спрямованість особистості, прагнення до успіху в майбутній професійній діяльності, позитивне ставлення до неї.

Автор визначає такі компоненти психологічної готовності до професійної діяльності соціального працівника, як: мотиваційний, орієнтаційний, операційний, особистісний і рефлексивний. Кожен із запропонованих компонентів характеризується сукупністю змістових критеріїв. Під критеріями ми розуміємо ознаки досліджуваного об'єкта, які дають можливість судити про його зміст. Зміст мотиваційного компонента психологічної готовності до професійної діяльності соціальних працівників розкривається в позитивному ставленні до професії, до майбутньої трудової діяльності, у бажанні та прагненні студента здійснювати цю діяльність, а також домагатися успіху в ній. Головна мотивація тут – це мотивація досягнення як активність індивіда в оволодінні професією в досягненні успіху в ній. Це відображено в дослідженнях у галузі психології мотивації багатьох учених.

Орієнтаційний компонент психологічної готовності до професійної діяльності розкривається в знаннях студентів вимог, що висуваються до особистості соціального працівника; у сформованості в їхніх уявленнях образу соціального працівника. Виходячи зі змісту, специфіки та цінностей соціальної роботи, ми можемо виділити психологічні характеристики та професійно-моральні якості, необхідні соціальному працівнику: відповідність гуманістичного потенціалу особистості цього роду діяльності, активну позицію в навчанні і прагнення до постійного підвищення рівня професіоналізму та професійних знань, професійну чесність; набір таких особистісних якостей, як відповідальність, терпимість, оптимістичність, мобільність, тактовність, доброзичливість, товарицькість, чуйність, врівноваженість, толерантність, милосердя, емпатія і тому подібні.

Операційна сфера майбутнього соціального працівника як одна з умов його психологічної готовності до професійної діяльності визначається ступенем володіння психологічними знаннями і прийомами, необхідними для майбутньої роботи.

Операційний компонент ґрунтується на розкритті та розвитку особистісного потенціалу майбутнього соціального працівника в практичному аспекті, а не на сукупності теоретичних знань. Це проявляється в його тісному взаємозв'язку з особистісним компонентом психологічної готовності змістом і спрямованістю системи сенсожиттєвих цінностей, сукупністю психологічних і соціальних властивостей людини як суб'єкта діяльності.

Рефлексивний компонент психологічної готовності до професійної діяльності розкривається в адекватній оцінці відповідності системи особистісних якостей вимогам, що ставляться до особистості, необхідним для успішного виконання професійної діяльності, а також в умінні постійно оцінювати й аналізувати сприйняття себе іншими людьми [3, с. 69–70].

В.В. Савіцька (2013 р.) готовність майбутнього соціального працівника до професійної діяльності визначає як сукупність властивостей та утворень особистості, що

визначають спроможність і забезпечують успішне виконання усіх професійних функцій фахівця соціономічного профілю у процесі його професійної взаємодії з клієнтами з метою створення послуги чи їх обміном [4].

А.С. Лоза, Р.В. Лаврецький (2014 р.) психологічну готовність соціального працівника до професійної діяльності визначають як сукупність якостей соціального працівника, на основі яких виникає стан мобілізованості психіки, спрямованості на професійні дії в умовах практичної діяльності [5, с. 157].

Когнітивний компонент готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку включає систему загальнопрофесійних знань щодо сутності, мети, принципів, завдань, методів та технологій соціальної роботи із людьми похилого віку; соціально-правових знань про основні напрями розвитку соціальної політики і соціального захисту людей похилого віку; інтегровано-предметних знань про специфіку соціальної роботи з такою категорією клієнтів; методичних знань про застосування технологій соціальної роботи з людьми похилого віку.

Операційний компонент готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку характеризує наявність у студентів умінь та навичок використовувати на практиці методи та технології соціальної роботи з людьми похилого віку в процесі професійної діяльності у відповідних установах.

Особистісний компонент готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку відображає наявність у студента здатності до використання нововведень, ініціативності, активності, соціальної та професійної креативності, самоосвіти та саморозвитку в процесі професійної діяльності з людьми похилого віку [5, с. 144–147].

Н.Б. Павлишина (2014 р.) поняття «готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку» тлумачить як інтегративне особистісне утворення, яке характеризується мотиваційно-ціннісною орієнтацією на здійснення системи соціальних заходів щодо сприяння, підтримки і реалізації соціальних послуг, що здійснюються у соціальних інституціях на різних рівнях реалізації соціальної політики держави, а також професійно-орієнтованими знаннями, вміннями і навичками та особистісними якостями, спрямованими на подолання чи пом'якшення життєвих труднощів, підтримку соціального статусу та повноцінної життєдіяльності людей, які досягли пенсійного віку і припинили щоденну професійну діяльність.

Визначаючи структуру готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку, ми виділяємо в ній чотири компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний і особистісний [6, с. 142–143].

Н.С. Горобець (2015 р.) трактування готовності майбутнього соціального працівника до професійної діяльності здійснюється в межах визначеної педагогічної системи, в якій автор визначає такі структурні психологічні компоненти, як: мотиваційний, орієнтаційний, пізнавально-оперативний, емоційно-вольовий, психофізіологічний, оцінюючий. Завдяки цим психологічним компонентам здійснюється особистісна й психологічна готовність студентів до професійної діяльності [7, с. 13].

С.М. Стрельбицька (2016 р.) вважає, що психологічна готовність особистості майбутніх соціальних працівників виявляється передусім у їхній здатності до успішної та якісної організації, виконання і регулювання своєї професійної діяльності. Крім того, психологічна готовність до професійної діяльності зумовлюється багатьма факторами,

найважливішим з яких є система методів і завдань, наявність професійних знань і вмінь, безпосереднє включення особистості в професійну діяльність, у процесі якої найбільш активно формуються потреби, інтереси і мотиви здобуття суттєвих, значущих, найбільш сучасних знань, умінь та навичок. Безумовним та визначальним компонентом розвитку особистості майбутніх соціальних працівників як професіоналів, окрім ціннісних орієнтацій, професійної свідомості і соціальної активності, є їх базова характеристика – психологічна готовність до професійної діяльності [8].

О.Л. Файчук (2016 р.) вказує, що готовність соціального працівника до роботи з бездомними громадянами – це динамічний цілісний стан особистості майбутнього соціального працівника, внутрішня налаштованість, спрямована на створення оптимальних умов для стабілізації стану здоров'я, підтримки емоційного та психологічного стану особи бездомного громадянина [9, с. 31].

Автор визначає готовність соціальних працівників до роботи з бездомними громадянами як єдність та взаємозв'язок мотиваційного, когнітивного, емоційного та операційно-діяльнісного компонентів, що характеризують здатність фахівців успішно виконувати професійні функції та обов'язки. Мотиваційний компонент включає систему мотивів майбутньої професійної роботи з цією категорією клієнтів (інтереси, ідеали, переконання тощо). Когнітивний компонент готовності характеризується системою знань, уявлень про сутність, зміст, форми соціальної роботи з бездомними громадянами. Емоційний компонент готовності характеризується через усвідомлення необхідності подолання труднощів, підкорення своїх дій меті діяльності, позитивній спрямованості студента на вирішення складних професійних завдань. Операційно-діяльнісний компонент готовності полягає в оволодінні студентом системою практичних дій та вмінь, пов'язаних із практичною соціальною роботою з бездомними громадянами [9, с. 29].

О.Г. Піонтківська (2018 р.) психологічну готовність до соціальної роботи з людьми похилого віку визначає як особливий стан фахівця, що поєднує у собі мотивацію особистості до такого виду діяльності, емоційну рівновагу та налаштованість на процес, знання та об'єктивні уявлення про специфіку такої діяльності.

Структуру психологічної готовності становлять мотиваційний, емоційний та когнітивний компоненти [10].

Висновки. Аналіз наукової літератури з предмета дослідження дав змогу констатувати, що немає єдиного визначення психологічної готовності до соціальної роботи та виділити типові компоненти її структури, що визначені різними науковцями.

На думку О.І. Тополь (2011 р.), структуру психологічної готовності до соціальної роботи становлять когнітивний, особистісний, діяльнісний компоненти.

На думку Т.В. Мазур (2013 р.), структуру психологічної готовності до соціальної роботи становлять особистісний, операційний, орієнтаційний, рефлексивний, мотиваційний компоненти.

А.С. Лоза, Р.В. Лаврецький (2014 р.) до структури психологічної готовності до соціальної роботи відносять когнітивний, особистісний, операційний компоненти.

Н.Б. Павлишина (2014 р.) до структури психологічної готовності до соціальної роботи відносить когнітивний, особистісний, операційний, мотиваційний компоненти.

Як вважає Н.С. Горобець (2015 р.), до структури психологічної готовності до соціальної роботи входять мотиваційний, орієнтаційний, пізнавально-оперативний, емоційно-вольовий, психофізіологічний, оцінюючий компоненти.

На думку О.Л. Файчук (2016 р.), структуру психологічної готовності до соціальної роботи становлять когнітивний, операційно-діяльнісний, мотиваційний, емоційний компоненти.

Згідно з О.Г. Піонтківською (2018 р.), структуру психологічної готовності до соціальної роботи становлять когнітивний, мотиваційний, емоційний компоненти.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці авторського визначення психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами.

Список використаної літератури

1. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи : навчальний посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 174 с.
2. Тополь О.І. Здоров'язберігаюча компетентність як складник професіоналізму соціального працівника. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. Тернопіль, 2011. № 4. С. 73–78.
3. Мазур Т.В. Специфіка психологічної готовності до професійної діяльності соціальних працівників. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. Чернівці, 2013. № 2 (3). С. 66–74.
4. Савіцька В. Готовність майбутнього соціального працівника до професійної діяльності як запорука її ефективності. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Умань, 2013. Част. 2. С. 325–331.
5. Лоза, А.С., Лаврецький Р.В. Психологічна готовність та адаптація соціального працівника до професійної діяльності. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. Київ, 2014. № 3–4. С. 154–161.
6. Павлишина Н.Б. Структура готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у закладах соціального обслуговування людей похилого віку. *Освітологічний дискурс*. Київ, 2014. № 2 (6). С. 141–151.
7. Горобець Н.С. Готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*. Хмельницький, 2015. № 10. С. 11–13.
8. Стрельбицька С.М. Психологічна готовність до професійної діяльності соціальних працівників у ВНЗ. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. № 69. Т. 2. С. 147–151.
9. Файчук О.Л. Готовність майбутніх соціальних працівників до роботи з бездомними громадянами. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Серія «Педагогіка»*. Миколаїв, 2016. Вип. 257. Том 269. С. 29–32.
10. Піонтківська О.Г. Готовність соціальних працівників до здійснення соціально-психологічної підтримки людей похилого віку. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир, 2018. Том VII. *Екологічна психологія*. Вип. 45. С. 263–272.

ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL READINESS TO SOCIAL WORK

Mykhailo Chorny

*Western Ukrainian National University
1, str. Lvivska, Ternopil, Ukraine, 46009
e-mail: mykhailo.chorny.psm@gmail.com*

The article is devoted to the study of psychological readiness of future social workers to social work. The purpose and tasks, the basic historical milestones of formation of social work, specificity of activity are noted. The social significance and responsibility of the professional activity of a social worker are

pointed out. The need of formation of professional competencies, appropriate training, both professional and psychological, in particular the formation of psychological readiness for professional activities in the field of social work, as a guarantee of its effectiveness.

The content analysis of theoretical approaches to the problem of psychological readiness for social work is carried out in the article. An analysis of recent research and publications on the psychological readiness of social workers for professional activities has been conducted.

Various author's definitions of psychological readiness for social work and its structural components are analyzed, systematized and generalized. Various theoretical interpretations of the content and significance of each component, its content load, researched and substantiated by the author are revealed. Various author's approaches to determining the dominant value of a certain component of the psychological readiness of the future social worker for successful professional implementation in the field of social work are presented.

The article presents partial results of study of dynamics of study of the problem of psychological readiness of future social workers for social work. In particular, differences in the interpretation of the content load of identical components in the scientific approaches of different authors. Differences in the definition of psychological readiness for social work and differences in its structure are also reflected.

The need to develop an author's definition of psychological readiness of future social workers to work with clients and develop its structure is determined.

Key words: professional activity, social work, social worker, psychological readiness, structural components.

УДК 364.622:356.3:27-722.53-021.321]+159.9.072.43-028.46(045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.20>

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ЗАСОБАМИ ДУШПАСТИРСТВА ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ

Артем Маковський

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького,
вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, Україна, 29000,
e-mail: makovski200844@gmail.com*

У статті представлено результати дисертаційного дослідження питання психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів. Представлено розроблений автором алгоритм спільних дій військових психологів та військових капеланів Державної прикордонної служби України під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників, та розкрито його основні етапи. Підібрано низку методик вітчизняних вчених, що можуть бути використані для вивчення духовної сфери особистості прикордонника.

В подальшому запропонований алгоритм став основою для побудови прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників.

Описано процедуру та етапи проведення експертизи (за методом «Делфі») запропонованої автором прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів у процесі психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників. Представлено основний математичний апарат, що було використано у процесі експертизи.

В якості експертів залучено – 20 військових капеланів, та 37 військових психологів з військових частин Державної прикордонної служби України. Застосовуючи метод «Делфі» (групових експертних оцінок), фахівцями була проведена якісна експертиза за результатами якої вони дійшли висновку про доцільність впровадження в професійну діяльність військових психологів та військових капеланів Державної прикордонної служби України запропонованого автором алгоритму та прогностичної моделі взаємодії.

Перспективою подальших наукових розвідок є вивчення питання впливу засобів душпастирства військових капеланів на психічне здоров'я прикордонників після їх участі в бойових діях.

Ключові слова: військовий капелан, професійна діяльність, психологічний супровід, прикордонник, експертна оцінка.

Вступ. Активна фаза бойових дій, яка розпочалась в Україні з кінця лютого 2022 року, була основним чинником у пошуках розробки нових підходів та засобів збереження психічного здоров'я співробітників силового блоку України загалом, а Державної прикордонної служби України (далі – ДПС України) – зокрема. Збільшення кількості захисників держави в цілому (в тому числі – військовослужбовців ДПС України) вимагає від військових психологів України розробки нових алгоритмів та моделей психологічного супроводу професійної діяльності співробітників ризиконебезпечних професій. Сьогодні у роботі військових психологів ДПС України немає типового алгоритму їх дій під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників, тому, враховуючи напрацювання дослідників з Міністерства оборони України [1] а також запиту самих військових психологів [10], у процесі узагальнення результатів дисертаційного дослідження [11-15] нами було розроблено алгоритм спільних дій військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників (Рис. 1).

Виклад основного матеріалу. Розкриємо детальніше етапи спільної роботи військових психологів та військових капеланів, що відображені у запропонованому алгоритмі.

I етап. Передусім відбувається зустріч прикордонника (клієнта) із військовим психологом та військовим капеланом. Капелан проводить бесіду з клієнтом (може сповідати його), читає відповідні молитви. Робота ж військового психолога на цьому етапі передбачає реалізацію психодіагностичних заходів. Доцільно, зокрема, з'ясувати обізнаність клієнта щодо особливостей стану, який він переживає, його релігійного та терапевтичного досвіду.

II етап. На другому етапі спільної роботи військових психологів та військових капеланів відбувається реалізація основної частини програми психологічної допомоги: проведення заходів духовного відновлення – тематичних духовних бесід, участь у Божественній літургії та інше; психологічна просвіта (тематичні бесіди з метою формування знань прикордонників щодо наслідків психотравматизації і ресурсів щодо її подолання, терапевтичного значення духовних практик та психологічних засобів оптимізації життя тощо), психоедукація, консультативна та психокорекційна робота.

III етап. Заключний етап спільної роботи військових психологів та військових капеланів передбачає проведення діагностичної роботи з прикордонниками метою з'ясування результативності наданої їм допомоги та формулювання психологічних рекомендацій і духовних настанов, що можуть використовуватись ними у їх повсякденному житті. У разі невідповідності наявного результату запланованій меті здійснюється корегування програми надання психологічної допомоги прикордонникам та повернення на другий етап роботи.

Психодіагностика прикордонників здійснюється на усіх трьох етапах:

первинна психодіагностика – для визначення міри психотравматизації, встановлення індивідуальних особливостей особистості та рівня актуалізації духовного потенціалу, духовного розвитку;

проміжний етап – визначення динаміки особистісних змін в умовах надання психологічної допомоги та з'ясування необхідності застосування додаткових заходів психокорекції;

завершальний етап – констатація результативності наданої психологічної допомоги.

Окрім діагностичних методик, спрямованих на встановлення ступеня психотравматизації бійця, міри проявів у нього психічних розладів, застосовується низка методик для вивчення духовної сфери особистості прикордонника, зокрема: «Духовний потенціал особистості» (Е. Помиткін), анкети «Духовний світ особистості», «Шкала доброзичливості» (Дж. Кемпбел), Методика діагностики розвитку рефлексії (А. Карпов), САМОАЛ (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної), Вивчення суб'єктних здібностей та особистісних цінностей (З. Карпенко) [18, с. 34], а також «Тест дослідження форм віри» (Ю. Алексеевої) [2].

Також заслуговує уваги військових психологів та військових капеланів програма духовної терапії адиктивних осіб з доведеною ефективністю (О. Климишина «Духовна терапія адиктивних осіб: Християнсько-орієнтований підхід») [9].

Описаний вище алгоритм спільних дій військових психологів та військових капеланів слугував основою для розробки прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників, яку ми детально описали у наших попередніх працях [12; 13]. Для перевірки дієвості запропонованої нами прогностичної моделі було використано метод групових експертних оцінок (метод «Делфі»). Зазначений метод використовується у двох основних сферах: перша сфера визначається тим, що активна роль фахівців у процесі отримання даних про передбачувані характеристики процесів відкрила можливості для набуття додаткової інформації про стан та поведінку об'єкта планування; друга – це вибір рішень при недостатній кількості інформації.

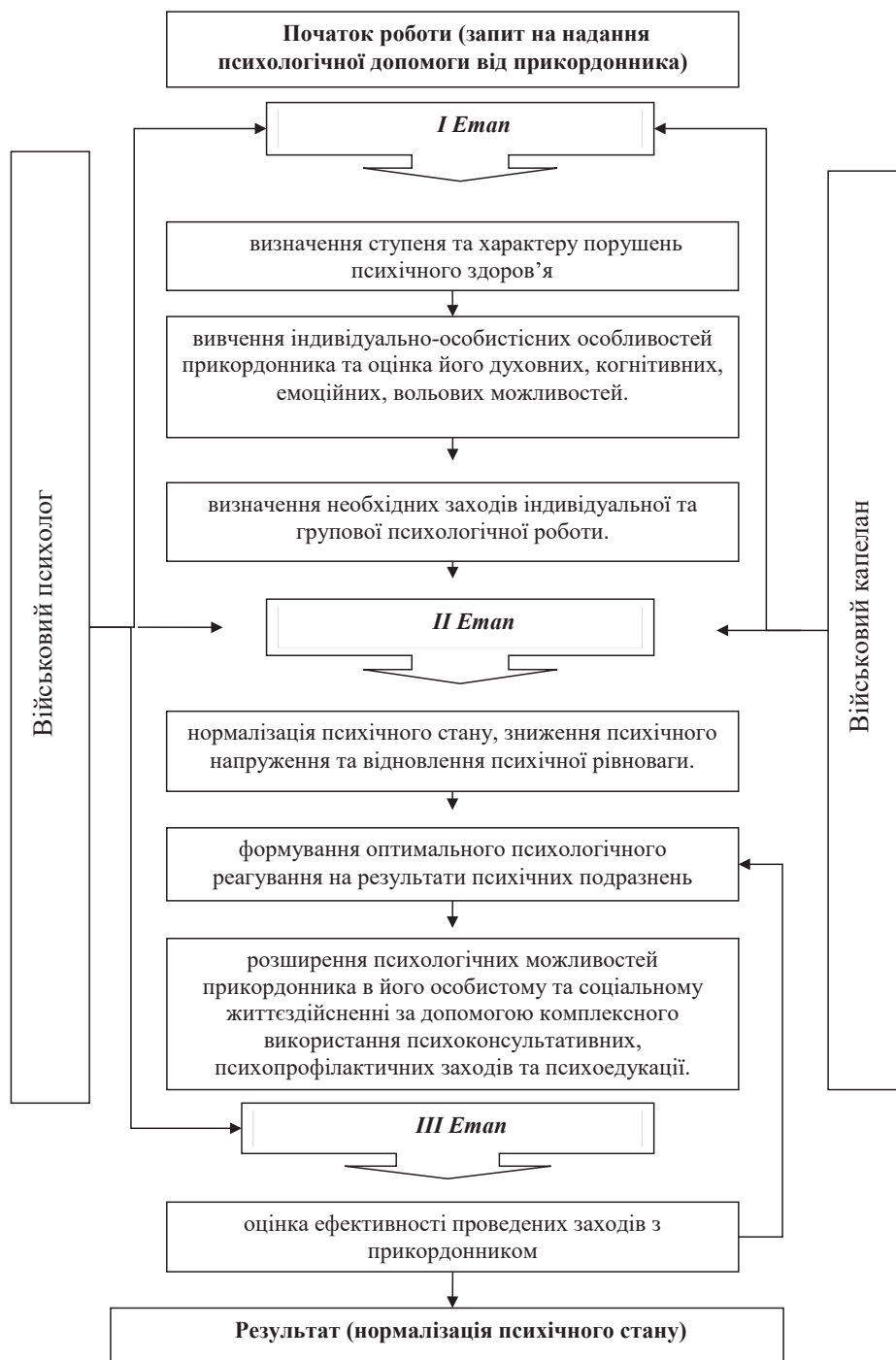

Рис. 1 Алгоритм спільних дій (складено автором).

Доцільність застосування експертних методів під час наукових досліджень обґрунтовано у значній кількості праць [5; 7; 8; 17; 19]. У дослідженнях [3; 6; 16] достатньо розроблено та описана математична основа експертних методів. Так як експертні методи є основними методами досліджень у загальній кваліметрії то, як слушно зазначає у своїй роботі Л. Боровик, вони можуть бути успішно та якісно використані і у психологічних дослідженнях [3].

Експертні методи використовують евристичні можливості людини, що дає змогу на базі знань, досвіду та інтуїції спеціалістів, які працюють у певній сфері, отримати оцінку досліджуваного явища. Одним з основних експертних методів, що застосовуються у психологічних дослідженнях є метод групових експертних оцінок (метод «Делфі», колективна експертна оцінка).

Основою методу «Делфі», є наступні твердження:

по-перше, експертна оцінка має ймовірнісний характер і ґрунтується на можливості експерта висловлювати оціночну інформацію в умовах невизначеності, тобто тоді, коли повнота чи достовірність інформації, що необхідна для прийняття рішення, є відносно невеликою;

по-друге, вважається, що, коли оцінку дає не один, а декілька експертів, то істинне значення досліджуваної характеристики знаходиться в межах діапазону оцінок окремих експертів, тобто узагальнена колективна думка є більш достовірною;

по-третє, відбір експертів, процес комунікації з ними та обробка отриманих експертних оцінок здійснюється відповідно до певного чіткого алгоритму.

Слід зазначити, що різні дослідники [3; 20; 21] використовують різні методики отримання колективних експертних оцінок. Щодо побудови основних етапів експертизи ми скористались методикою яку запропонували у своїй роботі Л. Боровик та В. Журавльов [3, с. 60-61]. Етапи проведення нашої експертизи представлені у блок-схемі нижче на рисунку 2.

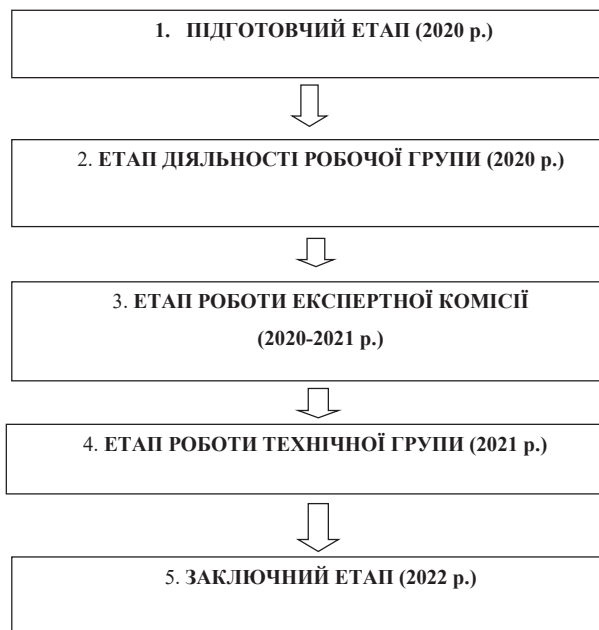

Рис. 2. Етапи проведення експертизи

Проблема експертизи полягала в оцінці складових запропонованого автором алгоритму (Рис. 1) та прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників [12].

Мета експертизи – підвищення обґрунтованості висновків, що були запропоновані в гіпотезі дисертаційного дослідження.

Завданнями експертизи було визначення:

ступеня залученості військових капеланів до психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників;

актуальності та необхідності організації спільної (командної) роботи військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників;

основних проблемних питань, що виникають у процесі психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників;

основних складових прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників;

дійсності прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників.

Межами експертизи було:

а) суб'єкти експертизи – військові капелани та військові психологи Державної прикордонної служби України;

б) об'єкт експертизи – процес психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників;

в) предмет експертизи – запропонований автором алгоритм та прогностична модель взаємодії військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників.

Розкриємо детальніше основні завдання та питання, що пов'язані з реалізацією експертизи відповідно до описаної вище блок-схеми (Рис. 2.).

1. Підготовчий етап.

1.1. Прийняття рішення про проведення експертизи та обґрунтування необхідності використання експертного методу при розв'язанні поставленої задачі.

1.2. Формування робочої і технічної групи, обладнання робочих місць для їх роботи.

1.3. Складання робочою групою план-графіку проведення експертизи і його затвердження.

2. Етап діяльності робочої групи.

2.1. Формування переліку проблем, які виникають при проведенні експертизи.

2.2. Розробка системи критеріїв для оцінки якості об'єкта, що аналізується.

2.3. Визначення характеристик шкал, у яких будуть виражатись експертні оцінки.

2.4. Розробка зразків анкет для проведення експертизи.

2.5. Визначення процедури опитування експертів.

2.6. Формування групи провідних експертів.

3. Етап роботи експертної комісії.

3.1. Проведення турів опитування.

3.2. Визначення узгодженості індивідуальних експертних оцінок.

3.3. Визначення колективної експертної оцінки.

3.4. Організація обговорення проміжних результатів експертизи.

3.5. Визначення точності та надійності колективної експертної оцінки.

4. Етап роботи технічної групи.

4.1. Ведення документообігу робочої та експертної груп. Оформлення та розмноження допоміжних матеріалів.

4.2. Організація контактів з експертами.

4.3. Математична обробка анкет.

5. *Заключний етап.*

5.1. Аналіз та обговорення результатів експертизи.

5.2. Прийняття рішення за результатами проведеної експертизи.

Переклад мети й завдань експертизи на мову запитань здійснювався нами при складанні листів експертного опитування. Експертне опитування здійснювалося у два етапи. Було складено два типи листів експертного опитування (Додаток А та Б). Оцінка їх надійності та валідності здійснювалася з використанням методу групових експертних оцінок за формулою:

$$B = (a_1 + a_2 + \dots + a_n) / 100 \times n, \quad (1)$$

де B – валідність анкети;

a_i – % експертів, що висловилися за включення i -го показника в лист експертного опитування;

n – кількість показників в анкеті [16, с. 150].

Для листа експертного опитування № 1 $n = 16$, для листа експертного опитування № 2 $n = 7$. $B_1 = 0,81$; $B_2 = 0,75$ відповідно. Одержаний результат дозволив зробити висновок, що листи експертного опитування, які були залучені до дослідження, вважаються «дуже добрими» та «добрими» за шкалою бажаності Г. Харрінгтона. Вони дозволяють провести дослідження проблеми на рівні довірчої вірогідності g не нижче, ніж 0,8 та 0,7 [22].

Черговим пунктом організації експертизи був відбір експертів, перевірка їх компетентності та формування груп експертів, адже точність і надійність результатів експертизи залежить від якісно підібраної групи експертів. Практичне значення цього підтверджують Б. Гогвуд і Л. Ган, які, зокрема, зазначають: «За методом «Дельфі» точні прогнози можна одержати з інтуїтивних суджень осіб, поінформованих у певній сфері, а ці прогнози найкраще одержувати індивідуально від членів групи, оскільки, за припущенням, у групі, що працює колективно, погляди осіб екстравертного типу або членів групи з вищим статусом матимуть більший вплив» [4, с. 192.].

Відзначаючи переваги цього методу, українські науковці, зокрема, зазначають: «Анонімність дельфійської процедури є способом послаблення впливу окремих «домінуючих» експертів, а регулюючий зворотний зв'язок дозволяє знизити «шуми», під якими розуміється вплив індивідуальних і групових інтересів, не пов'язаних з проблемами, які вирішуються. Окрім того, використання зворотного зв'язку вносить елемент об'єктивності й робить прогнозні оцінки надійнішими». Що стосується проведення опитування в кілька турів, то це «дає змогу зменшити коливання в індивідуальних відповідях, обмежує внутрішньо групові коливання» [16].

Питанню формування експертних груп присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних авторів [3; 7; 21]. Ознайомившись з ними, ми можемо стверджувати, що основними критеріями, які висуваються до експертів є:

а) експерти, зі складу експертних груп, повинні чітко розуміти мету і завдання експертизи та відповідати певним вимогам;

б) незалежно від характеру досліджуваного об'єкта, якості експерта визначаються наступними властивостями: компетентність, зацікавленість, діловитість, об'єктивність.

У кваліметрії використовують п'ять груп способів, за допомогою яких оцінюють якості експерта, а саме:

- евристичні (самооцінка, взаємо оцінка);
- статистичні (відхилення індивідуальної експертної оцінки від колективної, відтворюваність експертної оцінки через певний проміжок часу);
- тестові (спеціальні випробовування експертів);
- документальні (аналіз документальних даних експертів);
- комбіновані (узагальнення оцінок, одержаних різними методами).

Робота щодо відбору фахівців, що братимуть участь в нашій експертизі, була розпочата зі складання списку осіб, що є компетентними у предметі, який досліджується, до їх складу ввійшла: генеральна сукупність військових капеланів та військових психологів з усіх військових частин, та органів охорони державного кордону ДПС України у кількості 114 осіб (станом на січень 2021 року).

Методика оцінки компетентності експертів достатньо широко представлена в спеціальній літературі [7, с. 5, 20, 24, 31, 35, 39, 40]. У переважній більшості перерахованих робіт наведено два методи оцінки компетентності експертів: об'єктивний і суб'єктивний.

Ми визначали ступінь компетентності кандидатів в експерти (далі – КЕ) за суб'єктивним методом (самооцінкою), що здійснюється по певній шкалі. Для проведення самооцінки КЕ були визначені кількісні параметри їх кваліфікації, які включали, насамперед, показники, що характеризують ступінь їх участі у розробці досліджуваної проблеми. Досвід свідчить, що між самооцінкою компетентності і точністю експертної оцінки існує позитивний кореляційний зв'язок [16]. Під час самооцінки кожен спеціаліст визначав ступінь своєї освіченості за 10 бальною шкалою, підкреслюючи відповідні бали:

10 балів – високий рівень компетентності – експерт спеціалізується по досліджуваній проблемі, має по цій проблемі великий практичний досвід;

...

8 балів – достатній рівень компетентності – експерт приймає участь у розв'язанні досліджуваної проблеми;

...

5 балів – задовільний рівень компетентності – проблема входить у сферу, що тісно пов'язана з вузькою спеціалізацією експерта, однак у роботі над розв'язанням проблеми він участі не приймає;

...

0 балів – малокомпетентний рівень – проблема не входить у сферу вузької спеціалізації експерта, і він не приймає участь у її розв'язанні.

На підставі десятибальної шкали оцінки компетентності КЕ визначається відповідний ваговий коефіцієнт шляхом ділення на десять.

Компетентність КЕ за самооцінкою обчислили за формулою:

$$K_c = \frac{\sum \lambda l}{\sum n}, \quad (2) \quad [7, \text{с. } 74]$$

де K_c – коефіцієнт компетентності фахівця за самооцінкою; λl – самооцінка (в балах), яка характеризує ступінь обізнаності спеціаліста за l -ною проблемою; n – максимально можлива самооцінка (10 балів).

Після оцінки коефіцієнта компетентності КЕ, було визначено необхідну кількість експертів для проведення експертизи. Б. Грабовецький відмічає, що персональний склад експертів із загального числа претендентів формується із найбільш компетентних спеціалістів, котрі можуть проявити максимальну здатність до передбачення майбутнього і

адекватного відображення тенденції та закономірності розвитку досліджуваного процесу (явища, об'єкта) [7, с. 72], тому робоча комісія, якій було доручене формування експертної групи, підбирала до її складу таких кандидатів, які б «у середньому» були однаковими щодо компетенції.

За максимальну кількість експертів N_{max} ми взяли генеральну сукупність КЕ, що у нашому випадку склала 114 осіб. В тих випадках коли N_g не вираховується за формулою, його значення встановлюють так, щоб $N_g \in [N_{min}, N_{max}]$ [16, с. 152], тобто у нашому випадку 114 осіб.

Також було визнано за доцільне провести оцінювання узгодженості КЕ перед остаточним їх вибором. Це оцінювання дозволило «згладити» незначну залежність оцінок, яка виникає унаслідок того, що деякі КЕ працюють в одній військовій частині та спілкуються між собою. Оцінка узгодженості КЕ дозволила також зменшити кількість фахівців, що залучались до експертизи, і скоротити терміни її проведення. Тому ми поділили КЕ на дві рівні групи й запропонували їм здійснити ранжування показників запропонованих в питанні 10 анкети (додаток А), де «5» це – найбільш актуальне твердження, а «1» – найменш актуальне. Були складені матриці рангів. На перетинах i -х рядків та j -х стовпців указані ранги r_{ij} , що були проставлені j -ми КЕ i -им показникам.

Оскільки до методів математичної статистики належать такі, у яких коефіцієнти компетентності експертів обраховують за апостеріорними результатами оцінки тих чи інших об'єктів дослідження, основною ідеєю таких обрахунків є припущення про те, що компетентність експертів повинна виражатися ступенем узгодженості їх індивідуальних оцінок з груповою оцінкою об'єктів. Оцінку узгодженості КЕ ми визначили за допомогою показника частотності, за формулою:

$$v_i = m_i / m, \quad (3)$$

де m_i – число КЕ, що обрали найбільш актуальним i -й показник, m – загальна кількість КЕ в групі. Інтервал значень v_i був нами ранжований наступним чином: $0,9 \leq v_i \leq 1$ («повна узгодженість»); $0,7 \leq v_i \leq 0,9$ («хороша узгодженість»); $0,5 \leq v_i \leq 0,7$ («задовільна узгодженість»).

Результати розрахунків, що були проведені за допомогою формули (3.6) свідчать, що дві групи КЕ є узгодженими: $v_i \geq 0,7$. У першій групі КЕ $v_i = 0,8$, у другій – $v_i = 0,7$ тому як експертів ми залучили першу групу КЕ загальною чисельністю 57 осіб.

Опитування проводилось у два етапи. Для визначення узагальненої думки за показниками листів експертного опитування № 1 та № 2 нами була проведена оцінка ступеня узгодженості думок експертів. Оцінка ступеня узгодженості думок експертів для всієї групи експертів оцінювалася за коефіцієнтом конкордації.

У випадку відсутності однакових (стандартизованих) рангів коефіцієнт конкордації розраховувався за такою формулою:

$$K_{кон} = \frac{12 \sum_{j=1}^n d_j^2}{m^2 (n^3 - n)} \quad (4) \quad [7, с. 98].$$

За наявності однакових (стандартизованих) рангів коефіцієнт конкордації розраховувався за формулою Кендела:

$$W = \frac{s}{\frac{1}{12} \cdot (m^2 (n^3 - n)) - m \sum_{i=1}^m T_i} \quad (5)$$

$$T_i = \frac{1}{12} \cdot \sum_{l=1}^{L_i} (t_l^3 - t_l), \quad (6)$$

де: L_i – число зв’язків (повторювальних елементів) в оцінках i -го експерта, t_l – кількість елементів в l -й зв’язці для i -го експерта (кількість повторювальних елементів).

Коефіцієнт конкордації змінюється в межах від 0 до 1,0. Чим більше значення коефіцієнт конкордації, тим вище ступінь узгодженості думок експертів. Якщо $K_{кон} (W) = 1,0$ то є повна узгодженість думок експертів; якщо $K_{кон} (W) = 0$, то узгодженість повністю відсутня. Статистична істотність коефіцієнта конкордації перевірялася за критерієм Пірсона (χ^2):

$$\chi^2_p = \frac{s}{\frac{1}{12} \cdot mn(n+1) + \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^m T_i} \quad (7)$$

де χ^2_p – розрахункове значення Пірсона.

Розрахункове значення χ^2_p зіставили з табличним значення χ^2_T для $n - 1$ ступенів свободи та довірчої ймовірності ($P = 0,95$ або $P = 0,99$). χ^2_p наводиться в таблицях [3]. Якщо $\chi^2_p > \chi^2_T$, то коефіцієнт конкордації істотний.

Отже, за допомогою методу «Делфі» автором була проведена експертна оцінка положень, що входили у завдання експертизи.

На запитання «Чи позитивно впливає релігійність на морально-психологічний стан прикордонника?» стверджувальну відповідь дали 87,5 % експертів. Також абсолютно усі погодились з тим, що необхідно залучати військових капеланів до психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників та що актуально є розробка певних алгоритмів та моделей спільних дій військових психологів і військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників.

Для визначення позиції експертів щодо окремих запитань листа опитування №2 (додаток Б) (нас цікавили саме відповіді на запитання 5 та 6) ми застосували розрахунок певних статистичних показників, які використовуються залежно від того, яким чином було сформульоване запитання та які варіанти відповідей пропонувалися. Відтак, якщо думка експерта має тільки якісну оцінку («так», «ні»), то згідно з основними вимогами математичного аналізу розраховуються відносні величини (інтенсивні показники та показники співвідношення). Якщо ж для висловлення думки експерти використовували кількісні параметри (бальну шкалу), як було у нас, то для розрахунку узагальненої думки здійснюється розрахунок середніх величин. Якщо склад експертів однорідний, то розраховується проста середня арифметична (M):

$$M = \frac{\sum V}{n}, \quad (8) \quad [21].$$

де V – індивідуальна думка кожного експерта;
 n – кількість експертів.

Таблиця 1

Зведена таблиця даних

Питання № 5	бал	10	9	8	7	6	5	
	n	21	10	9	9	5	3	
	Σ	210	90	72	63	30	15	480
Питання № 6	бал	3	4	5				
	n	5	31	21				
	Σ	15	124	105				244

Враховуючи данні таблиці 1 бачимо, що:

$$M_{15} = 8,42;$$

$$M_{16} = 4,3;$$

загальна думка експертів за питанням 5 = 8,42 бали, що є «значимим», а за питанням 6 = 4,3 тобто «збільшиться».

Як ми вже зазначали раніше, для визначення узагальненої думки за показниками листів експертного опитування нами була проведена оцінка ступеня узгодженості думок експертів. Оцінка ступеня узгодженості думок експертів для всієї групи експертів оцінювалась за допомогою коефіцієнта конкордації Кендела – формула (5).

З даних, що були отримані з листа експертного опитування № 2 була сформована узагальнена матриця рангів (таблиця 2.).

Таблиця 2

Узагальнена матриця рангів

експерт фактор	1	2	...	57
1	4	4		4
2	3	3		4
...				
8	4	4		4

Так, як в таблиці 2 наявні однакові (стандартизовані) ранги то було здійснено їх перерформування. Перерформування рангів проводилось без зміни поглядів експертів, тобто між ранговими показниками зберігалась відповідне співвідношення (більше, менше чи дорівнює). В таблиці 3 наведені результати індивідуального нормування (вага, надана і-м експертом j-му фактору).

Таблиця 3

Матриця індивідуального нормування

експерт фактор	1	2	...	57
1	7,5	7		6,5
2	5,5	5		6,5
...				
8	7,5	7		6,5

$$\text{де } d = \sum_{xij} - \frac{\sum \sum xij}{n} = \sum_{xij} - 256,5.$$

Правильність складання матриці було перевірено методом визначення контрольної суми:

$$\sum_{xij} = \frac{(1+n)n}{2} = \frac{(1+8)8}{2} = 36.$$

Сума по стовпцям матриці рівні між собою та відповідають контрольній сумі, отже матриця сформована вірно, тому перейдемо безпосередньо до оцінки середньої узгодженості думок експертів за допомогою формули (5) де:

$$S = 100695, n = 8, m = 57.$$

За формулою (6) визначаємо:

$$\sum T_i = 212.$$
$$W = \frac{100695}{\frac{1}{12} \cdot 57^2 (8^3 - 8) - 57 \cdot 212} = 0,81;$$

$W = 0,81$, що вказує на високий рівень узгодженості думок експертів.

Статистичну істотність коефіцієнта конкордації перевіряємо за критерієм Пірсона (χ^2) (7), та отримуємо наступне:

$$\chi^2_p = \frac{100695}{\frac{1}{12} \cdot 57 \cdot 8(8+1) + \frac{1}{8-1} \cdot 212} = 323,04$$

Вирахований χ^2_p порівнюємо з табличним значенням [3], для числа ступенів свободи $K = n - 1 = 8 - 1 = 7$, та при заданому рівні значущості $\alpha = 0,05$.

Так, як $\chi^2_p 323,04 \geq \chi^2_T$ табличного (14.068), то $W = 0,81$ – показник не випадковий, тому отримані результати є достовірними і можуть використовуватись у подальшому.

На підставі отриманої суми рангів (табл. 4) ми вираховували показник важливості представлених параметрів, за формулою:

$$S_{ij} = x_{\max} - x_{ij} \quad (9),$$

де: $x_{\max} = 4$.

Таблиця 4

Сума рангів

фактор	сумма
1	380
2	336
...	
8	401

Висновок. Таким чином, застосовуючи метод «Делфі» (групових експертних оцінок), експерти дійшли висновку про доцільність впровадження в професійну діяльність військових психологів та військових капеланів запропонованого автором алгоритму (Рис.1) та прогностичної моделі взаємодії [12]. Згідно результатів аналізу зібраних емпіричних даних нами також було розроблено практичні рекомендації керівному складу військових частин, органів і підрозділів охорони державного кордону щодо залучення військових капеланів до психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників, які ми висвітили у попередніх роботах [11].

Список використаної літератури:

1. Агаєв Н. А., Дейко А. Б., Скрипкін О. Г., Еверт О. В. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних сил України : метод. рекомендації. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2016. 147 с.
2. Алексєєва Ю. А. Тест дослідження форм віри. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 43 с. URL: <https://cutt.ly/BKhYJeW> (дата звернення 20.06.2022).

3. Боровик Л. В., Журавльов В. В. Основи математичного моделювання у психолого-педагогічних дослідженнях. Хмельницький : НАДПСУ, 2006. 103 с.
4. Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу. Пер. з англ. А. Олійник. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 396 с.
5. Горбатенко В., Петренко І. Метод «Делфі» та специфіка його застосування у прогнозних розробках. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 174-182.
6. Грабовецький Б., Прищук Л. Оцінка пріоритетності факторів, що впливають на зростання обсягів реалізації автомобілів, запасних частин, доходу від надання послуг на основі методу експертних оцінок Дельфі. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2011. № 5. Т. 2. С. 258-264. URL: <https://cutt.ly/hLyUjUd> (дата звернення 20.06.2022).
7. Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2010. 171 с.
8. Живко З. Б. Експертне оцінювання при проведенні моніторингу системи економічної безпеки підприємства. *Reporter of the priazovskyi state technical university. Section : Economic sciences*. 2014. Issue 28. С. 111-116.
9. Климишин О. І. Духовна терапія адиктивних осіб: Християнсько-орієнтований підхід. Навч.-метод. посібник. Івано-Франківськ : Гостинець, 2012. 121 с.
10. Маковський А. Окремі проблемні питання психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України : тези. II міжнар. наук.-практ. конф.*, 25 лист. 2021 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2021. С. 606-607. URL: <https://cutt.ly/7YnrPT4> (дата звернення 20.06.2022).
11. Маковський А. Практичні рекомендації керівному складу військових частин, органів і підрозділів охорони державного кордону щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 4. С. 55-58. URL: <https://cutt.ly/dYWarsz> (дата звернення: 20.06.2022).
12. Маковський А. Результати дослідження психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. № 11. С. 104-112 URL: <https://cutt.ly/YFv5gJB> (дата звернення: 20.06.2022).
13. Маковський А. Складові прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників. *Features of the development of modern science in the pandemic's era: II internat. scientif. & theoretic. confer.*, decemb. 03. 2021 yer. German : Berlin, 2021. Vol. 3. P. 59-63. URL: <https://cutt.ly/1YoZpzL> (дата звернення: 20.06.2022).
14. Маковський А. Щодо актуальності питання залучення військових капеланів до психологічного супроводу прикордонників. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 3. С. 87-91. URL: <https://cutt.ly/MYcgU0b> (дата звернення 10.11.2021).
15. Матеюк О., Маковський А. Перспективи залучення військових капеланів до збереження психічного здоров'я прикордонників – учасників бойових дій. *Збірник наукових праць Національної академії ДПС України. Серія: психологічні науки*. 2019. Вип. 2 (13). С. 170-181. URL: <https://cutt.ly/mYcd42R> (дата звернення 20.06.2022).
16. Матеюк О. А. Педагогічні умови організації післядипломної освіти офіцерів Прикордонних військ України : дис. канд. пед. наук : 20.00.02 / АПВУ. Хмельницький, 1996. 235 с.
17. Олексієнко Р., Донець А. Місце експертної оцінки у прийнятті управлінських рішень. *Економіка та суспільство*. 2021 Вип. 26. URL: <https://cutt.ly/xLyI7Gf> (дата звернення 20.06.2022).

18. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посібник. Т. 2. / за заг. ред. Царенко Л. Київ, 2020. 240 с.
19. Пернарівський О. В., Орловська Ю. М. Використання експертних методів при оцінюванні системного ризику в банківській діяльності. *Праці Одеського політехнічного університету*. 2011. Вип. 3(37). С. 52-57.
20. Посохов І. М. Дослідження методів оцінки ризиків корпорацій. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2013. № 2 (15). С. 211-217.
21. Рудень В., Гутор Т. Методика проведення та оцінки результатів експертних оцінок (на прикладі впровадження системи моніторингу здоров'я населення на рівні первинної медико-санітарної допомоги). *Український медичний часопис*. 2011. №2 (82) III – IV. URL: <http://surl.li/awkdp> (дата звернення 20.06.2022).
22. Harrington E. C. The Desirability Function. *Industrial Quality Control*. 1965. April. P. 494-498.

EMPIRICAL RESEARCH OF FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR THE BORDER GUARDS' PROFESSIONAL ACTIVITIES BY PASTORAL CARE OF MILITARY CHAPLAINS

Artem Makovskyi

*The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytskyi,
46, Shevchenko str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000
e-mail: makovski200844@gmail.com*

The article presents the results of the dissertation research on the issue of psychological support for the border guards' professional activities by means of military chaplains' pastoral care. In the article the developed by the author algorithm of joint actions of military psychologists and military chaplains of the State Border Guard Service of Ukraine during the psychological support of border guards' professional activities is presented and its main stages are revealed. A number of the Ukrainian scientists' methods, which can be used to study the spiritual sphere of the border guard's personality, has been selected.

The proposed algorithm formed the basis for building a prognostic model of the interaction between military psychologists and military chaplains during the psychological support for the border guards' professional activities.

The procedure and stages of examining (according to the Delphi method) the proposed by the author prognostic model of the interaction between military psychologists and military chaplains in the process of psychological support for the border guards' professional activities are described. The basic mathematical apparatus used in the examination process is presented.

20 military chaplains and 37 military psychologists from military units of the State Border Guard Service of Ukraine were involved as experts. Using the Delphi method, the experts conducted a qualitative examination. Based on its results they came to the conclusion that it is advisable to implement the author's algorithm and prognostic model of the interaction into the professional activities of military psychologists and military chaplains of the State Border Guard Service of Ukraine.

The prospect for further scientific research is to study the impact of military chaplains' pastoral care on the mental health of border guards after their participation in hostilities.

Keywords: military chaplain, professional activities, psychological support, border guard, expert assessment.

Додаток А. Лист експертного опитування № 1

Пропонуємо Вам взяти участь у дослідженні проблеми «Психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників». Від Вашої щирої відповіді на запитання анкети багато в чому залежить вірогідність загального результату дослідження. На їхній основі готуються рекомендації щодо вирішення даної актуальної проблеми. Відповідаючи на запитання, уважно прочитайте запропоновані варіанти відповідей та оберіть одну з них, Ви також можете НАПИСАТИ СВІЙ ВАРІАНТ ВІДПОВІДІ у виділеному полі з назвою "Інше".

1. Вкажіть свою посаду -   Військовий психолог   Військовий капелан
2. Вкажіть місце вашої роботи   в/ч _____
3. Вкажіть Ваш термін перебування на посаді.   1-3   4-6   7-9   10 і більше
4. Чи приймали Ви раніше участь у експертних опитуваннях?   Так   Ні
5. На Вашу думку, чи позитивно впливає релігійність на морально-психологічний стан прикордонника?   Так   Ні   Інше
6. На Вашу думку, чи впливає таїнство сповіді на можливість якісно здійснювати обмін інформацією між військовими психологами та військовими капеланами? Та   Ні   Інше
7. На Вашу думку, чи доцільно залучати військових капеланів до психологічного супроводу прикордонників?   Так   Ні
8. На Вашу думку, чи є необхідність у розробленні певних алгоритмів спільних дій військових капеланів і психологів?   Так   Ні
9. Зазначте, чи на законодавчому рівні достатньо закріплено інститут військового капеланства?   Так   Ні
10. Проранжуйте твердження, які на вашу думку відображають сутність душпастирської діяльності військових капеланів:

	1	2	3	4	5
допомагають прикордонникам у розвитку їх особистих і колективних моральних рис та властивостей: братерства, мужності, хоробрості, відповідальності, поміркованості, жертвовності, дисциплінованості, розсудливості та інше.					
приймають участі у реабілітації військовослужбовців, які потребують психологічної допомоги					
виховують у військовослужбовців високе патріотичне почуття та бойовий дух на основі морального і духовного потенціалу релігійної та культурної спадщини українського народу					
приймають участь у психопросвітництві та психогігієні					
здійснюють релігійні обряди та супроводжують військові ритуали.					

11. Чи доцільно в питанні психологічного супроводу прикордонників використовувати досвід зарубіжних колег (психологів, військових капеланів, медичних працівників...)? Так   Ні

12. Оцініть свою поінформованість у питаннях психологічного супроводу персоналу відомства.   1   2   3   4   5

13. Як Ви оцінюєте свої професійні якості (за 10 бальною шкалою)? 1   2   3   4
5   6   7   8   9   10

	8	<p>Які питання, на Вашу думку, доцільно залишити у цій анкеті для проведення подальших досліджень?(обведіть вибрані варіанти) Зазначте Вашу посаду.</p> <p>Окресліть стаціонарне забезпечення робочого місця, яке необхідне для здійснення ефективного психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників.</p> <p>Чи погоджуєтесь Ви з тим, що процес психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників потребує командної (групової) роботи різних суб'єктів?</p> <p>Чи є необхідність у розробці певних алгоритмів дій військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників?</p> <p>Чи підтримуєте Ви думку щодо потреби запровадження прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників? (поставте за рівнем значимості бал від 1 до 10, де 1 – найменш значиме, а 10 – найбільш значиме).</p> <p>Яким чином зміниться частка умовно психічно здорового персоналу відомства при запровадженні прогностичної моделі взаємодії в практичну діяльність військових психологів та військових капеланів за інших незмінних умов?</p> <p>Чи є у Вас потреба у проходженні спільних курсів підвищення кваліфікації з військовими психологами/військовими капеланами?</p>
--	---	--

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Августюк Марія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», м. Острог, Рівненська область, Україна.

Адамська Зоряна Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Барко Вадим Вадимович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна.

Барко Вадим Іванович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна.

Богдан Наталія Миколаївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри туризму і готельного господарства Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, Україна.

Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, головний науковий співробітник науково-організаційного відділу Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна.

Гапон Надія Павлівна, доктор філософських наук, професор кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Гончаровська Галина Федорівна, кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Грузинська Ірина Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології професійної освіти Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна.

Жарікова Світлана Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, Україна.

Жигайло Наталія Ігорівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Казарова Ганна Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків, Україна.

Каламаж Вікторія Олегівна, кандидат психологічних наук, доцент, викладач кафедри англійської мови та літератури Національного університету «Острозька академія», м. Острог, Рівненська область, Україна.

Карпінська Роксолана Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів, Україна.

Католик Галина Вікторівна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна.

Кормило Оксана Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Краснокутська Юлія Вадимівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму і готельного господарства Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, Україна.

Леонова Інна Михайлівна, кандидат психологічних наук, докторант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Маковський Артем Олегович, ад'юнкт Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна.

Олексюк Вікторія Романівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Піковець Наталія Вікторівна, кандидат психологічних наук, практичний психолог Комунального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж імені Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», м. Умань, Україна.

Пономаренко Яна Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка факультет педагогіки і психології, м. Тернопіль, Україна.

Сапельнікова Тетяна Станіславівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків, Україна.

Сеник Оксана Мирославівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та психотерапії Українського католицького університету, м. Львів, Україна.

Стеценко Микола Григорович, психолог вищої категорії Черкаської обласної психіатричної лікарні, м. Сміла, Черкаська область, Україна.

Чепелева Надія Ігорівна, аспірант кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна.

Черноус Тетяна Юрійівна, аспірант кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія», м. Острог, Рівненська область, Україна.

Черткова Олена Олександрівна, студентка філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Чистовська Юлія Юрійівна, доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

Чип Руслана Степанівна, кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології розвитку та консультування факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Чолій Софія Мирославівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Чорна Ірина Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна.

Чорний Михайло Михайлович, аспірант кафедри психології та соціальної роботи соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль, Україна.

ЗМІСТ

<i>Марія Августюк.</i> Точність метакогнітивного моніторингу у розрізі легкості / важкості виконання завдань.....	3
<i>Вадим Барко, Вадим Барко, Віктор Бондаренко.</i> Українськомовний опитувальник визначення типів мотиваційних стратегій (ТМС) і результативність його використання в Національній поліції України.....	12
<i>Надія Ганон.</i> Основні концептуальні ідеї Мішеля Фуко з позицій сучасної психології.....	24
<i>Ірина Грузинська.</i> Комунікативна депривація в умовах дистанційного навчання студентів	31
<i>Світлана Жарікова, Наталія Богдан, Юлія Краснокутська.</i> Компетентнісні контексти емоційного інтелекту у фахівців готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу.....	40
<i>Наталія Жигайло, Роксолана Карпінська.</i> Сучасний підхід до розвитку й формування професійної компетентності управління.....	47
<i>Галина Католик.</i> Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному молоді різних професійних керунків.....	55
<i>Оксана Корміло, Руслана Чіп, Галина Гончаровська.</i> Особливості стресостійкості та вибір копінг-стратегій старшими підлітками.....	68
<i>Інна Леонова.</i> Вплив дитячо-батьківських стосунків на самотність жінок у дорослому віці.....	79
<i>Наталія Піковець.</i> Ціннісні орієнтації майбутніх фахівців в умовах здобуття освіти як предмет соціально-психологічного дослідження.....	92
<i>Яна Пономаренко.</i> Психологічний зміст емоцій у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності.....	100
<i>Галина Радчук, Зоряна Адамська, Вікторія Олексюк.</i> Психологічні особливості впровадження дистанційного навчання студентів	107
<i>Тетяна Сапельнікова, Ганна Казарова.</i> Вплив індивідуально-особистісних якостей на професійне самовизначення старшокласників.....	115
<i>Надія Чепелева.</i> Дитиноцентризм у суспільстві: психологічний стан та установки батьків.....	123
<i>Тетяна Черноус, Вікторія Каламаж.</i> Тілесно-руховий чинник музичного впливу на рефлексивний компонент емоційного інтелекту (на прикладі майбутніх учителів початкових класів).....	130
<i>Олена Черткова, Софія Чолій, Оксана Сенік.</i> Ставлення молоді до «карантинних» мемів у зв'язку із домінуючим стилем гумору та особистісними диспозиціями.....	139

<i>Юлія Чистовська, Микола Стеценко.</i> Проблема психосоматичної патології: аналіз стану наукових поглядів на виникнення, специфічність та необхідність мультидисциплінарного менеджменту.....	151
<i>Ірина Чорна.</i> Психологічні особливості професійного самовизначення школярів.....	157
<i>Михайло Чорний.</i> Аналіз наукових підходів до проблеми психологічної готовності до соціальної роботи.....	164
<i>Артем Маковський.</i> Емпіричне дослідження особливостей психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів.....	171

CONTENTS

<i>Mariia Avhustiuk</i> . Metacognitive monitoring accuracy in terms of ease / difficulty of performing.....	3
<i>Vadym Barko, Vadym Barko, Viktor Bondarenko</i> . Ukrainian-language questionnaire of the types of motivational strategies (TMS) and the effectiveness of its use in the National Police of Ukraine.....	12
<i>Nadiya Hapon</i> . Main conceptual ideas of Michel Foucault from the position of contemporary psychology.....	24
<i>Iryna Hruzynska</i> . Communicative deprivation in the conditions of distance student study.....	31
<i>Svitlana Zharikova, Nataliia Bogdan, Iuliia Krasnokutska</i> . Competence contexts of emotional intelligence in specialists of hospitality business at different stages of professional genesis.....	40
<i>Nataliia Zhyhaylo, Roksolana Karpinska</i> . A modern approach to the development and formation of professional competence of the manager.....	47
<i>Halyna Katolyk</i> . Psychological portrait of a serial killer in the intrasubjective youth of various professional backgrounds.....	55
<i>Oksana Kormylo, Ruslana Chip, Halyna Honcharovska</i> . Features of stress resistance and choice of coping strategies senior teenagers.....	68
<i>Inna Leonova</i> . The influence of child-parent relations on women's loneliness in adult.....	79
<i>Nataliia Pikovets</i> . Value orientations of future professionals in the conditions of gaining the education as a subject of socio-psychological research.....	92
<i>Yana Ponomarenko</i> . Psychological content of emotions in police officers with different levels of personal-professional feasibility	100
<i>Halyna Radchuk, Zoriana Adamska, Viktoria Oleksiuk</i> . Psychological features of distance learning implementation for students.....	107
<i>Tetyana Sapielnikova, Hanna Kazarova</i> . Influence of individual and personal qualities on professional self-determination of senior pupils.....	115
<i>Nadiia Chepelieva</i> . Children's centrism in society: psychological state and attitudes of parents.....	123
<i>Tetiana Chernous, Viktoriia Kalamazh</i> . Bodily-motor factor of musical influence on the reflexive component of emotional intelligence (on the example of future primary teachers).....	130
<i>Olena Chertkova, Sofiya Choliy, Oksana Senyk</i> . The attitude of young people to "quarantine" memes in connection with the dominant style of humor and personal dispositions	139

<i>Yulia Chystovska, Mykola Stetsenko.</i> The problem of psychosomatic pathology: analysis of the state of scientific views on the origin, specificity and necessity of multi-discipline.....	151
<i>Iryna Chorna.</i> Psychological features of professional self-determination of schoolchildren.....	157
<i>Mykhailo Chornyi.</i> Analysis of scientific approaches to the problem of psychological readiness to social work.....	164
<i>Artem Makovskyi.</i> Empirical research of features of psychological support for the border guards' professional activities by pastoral care of military chaplains.....	171

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 12

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2022